

ISSN: 2667-6419
E-ISSN: 3023-5561

ASYA ARAŞTIRMALARI

Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi

The Journal of Asian Studies
International Social Science Journal
Cilt/Volume: 7 | Sayı/Issue: Cumhuriyet'in 100. Yılına Armağan Özel Sayısı
Aralık 2023

asyam.hacibayram.edu.tr

ASYA ARAŞTIRMALARI DERGİSİ
THE JOURNAL OF ASIAN STUDIES

Cilt / Volume: 7

Sayı / Issue: Cumhuriyet'in 100. Yılına Armağan Özel Sayısı
(Özel Sayı-1)

ARALIK / DECEMBER 2023

ISSN: 2667-6419 E-ISSN: 3023-5561

Asya Araştırmaları Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi, Hakemli Süreli Yayındır.

Bahar ve Güz olmak üzere yılda iki kez yayımlanır.

The Journal of Asian Studies International Social Science, Peer-review Published.

Spring and Autumn to be published two times a year.

KURULUŞ - ESTABLISHMENT

2017

ASYA ARAŞTIRMALARI DERGİSİ
Cilt: 7 Sayı: Cumhuriyet'in 100. Yılına Armağan Özel Sayısı
ISSN: 2667-6419 E-ISSN: 3023-5561

Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Asya Çalışmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi
Adına Sahibi

Prof. Dr. Mehmet Naci BOSTANCI
Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Rektörü

Baş Editör

Prof. Dr. Vâris ÇAKAN
Asya Çalışmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi Müdürü

Editörler

Prof. Dr. Mehmet Ali ÇAKMAK
Prof. Dr. Giray FİDAN
Dr. Öğr. Üyesi Yasemin IŞIK

İstatistik Editörü

Tanrıkut Mahmut YÖRÜK

İndeks Editörü

Kübra KOÇ

İngilizce Editörü

Dr. Öğr. Üyesi Zeliha IŞIK

Düzenleme Kurulu

Dr. Öğr. Üyesi Yasemin IŞIK (Yayın Koordinatörü ve Teknik Editör)
Kübra KOÇ (Yazım ve Dil Editörü, Son Okuyucu)
Tanrıkut Mahmut YÖRÜK (Yazım ve Dil Editörü, Mizanpaj Editörü)

Sorumlu Yazı İşleri Müdürü

Prof. Dr. Vâris ÇAKAN

Sekretarya

Döndü AKIN

Baskı ve Cilt

MEBİD Eğitim Danışmanlık Yayıncılık Organizasyon Tic. Ltd. Şti.
Cevizlidere Mah. 1208. Cadde No: 12/11 Balgat-Çankaya / ANKARA

Yazışma ve Haberleşme Adresi

Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Asya Çalışmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi
Beşevler ANKARA/ Tel: 0312-5462000

E-Posta: asyam@hbv.edu.tr / **Web Sitesi:** asyam.hacibayram.edu.tr

E-dergi: asyaarastirmalari.hbv.edu.tr

Web: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/asyar>

Asya Araştırmaları Dergisi'nde yayımlanan makalelerin yayımcının yazılı izni olmadan bir kısmı veya tamamı herhangi bir yolla çoğaltılamaz ve elektronik ortama aktarılamaz. Makalelerdeki düşünce, görüş, varsayımlar eser sahiplerine aittir; Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi sorumlu tutulamaz.

THE JOURNAL OF ASIAN STUDIES
Volume: 7 Issue: Special Issue as A Gift to the 100th Anniversary of the Republic
ISSN: 2667-6419 E-ISSN: 3023-5561

On Behalf of Ankara Hacı Bayram Veli University, Center of Asian Studies

Prof. Dr. Mehmet Naci BOSTANCI
Rector of Ankara Hacı Bayram Veli University

Editor-in-Chief

Prof. Dr. Vâris ÇAKAN
Director of Asian Studies Center

Editors

Prof. Dr. Mehmet Ali ÇAKMAK
Prof. Dr. Giray FİDAN
Asst. Prof. Yasemin IŞIK

Statistical Editor

Tanrıkut Mahmut YÖRÜK

Index Editor

Kübra KOÇ

English Editor

Asst. Prof. Zeliha IŞIK

Editing Committee

Asst. Prof. Yasemin IŞIK (Publication Coordinator, Technical Editor)
Kübra KOÇ (The Spelling and Language Editor, Proofreader)
Tanrıkut Mahmut YÖRÜK (The Spelling and Language Editor, Layout Editor)

Desk Editor

Prof. Dr. Vâris ÇAKAN

Secretariat

Döndü AKIN

Printing and Binding

MEBİD Education Consultancy Publishing Organization Trade. Ltd.
Neighbourhood of Cevizlidere 1208. Street No: 12/11 Balgat-Çankaya / ANKARA

Correspondence and Communication

Ankara Hacı Bayram Veli University Asian Studies Application and Research Center
Beşevler/Ankara/TURKEY / **Tel:** + 90-312-5462000

E-Mail: asyam@hbv.edu.tr / **Web Site:** asyam.hacibayram.edu.tr

E-Journal: asyaarastirmalari.hbv.edu.tr

Web: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/asyar>

Some or all of the articles published in the Journal of Asian Studies cannot be reproduced in any way and transmitted electronically without the written permission of the publisher. The ideas, opinions, assumptions in the works belong to the owners of the works; Ankara Hacı Bayram Veli University cannot be held responsible.

Yayın Kurulu / The Editorial Board

Prof. Dr. Abdullah GÜNDOĞDU- Ankara Üniversitesi / Türkiye
Prof. Dr. Alimcan İNAYET- Ege Üniversitesi / Türkiye
Prof. Dr. Çetin PEKACAR- Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi / Türkiye
Prof. Dr. Erdiñç YAZICI- Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi / Türkiye
Prof. Dr. Giray FİDAN- Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi / Türkiye
Prof. Dr. Hasan IŞIK- Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi / Türkiye
Prof. Dr. İlhami DURMUŞ- Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi / Türkiye
Prof. Dr. Mehmet Ali ÇAKMAK- Gazi Üniversitesi / Türkiye
Prof. Dr. Nurettin HATUNOĞLU- Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi / Türkiye
Prof. Dr. Şenol DURGUN- İstanbul Gelişim Üniversitesi / Türkiye
Prof. Dr. Timur KOCAOĞLU- Michigan State University / ABD
Prof. Dr. Vâris ÇAKAN- Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi / Türkiye
Prof. Dr. Zeynep BAĞLAN ÖZER- Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi / Türkiye
Doç. Dr. Mürteza HASANOĞLU- Devlet İdarecilik Akademisi / Azerbaycan
Doç. Dr. Zeynep ÖZDEM KÖSE- Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Yasemin IŞIK- Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Zeliha IŞIK- Karabük Üniversitesi / Türkiye
Öğr. Gör. Osman KÖSE- Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi / Türkiye

Danışma Kurulu / The Advisory Board

Prof. Dr. Ahmet TAŞAĞIL- İstanbul Yeditepe Üniversitesi / Türkiye
Prof. Dr. Ainur NOGAYEVA- Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi / Türkiye
Prof. Dr. Alikram ABDULLAYEV- Devlet İdarecilik Akademisi / Azerbaycan
Prof. Dr. Elman NESİROV- Devlet İdarecilik Akademisi / Azerbaycan
Prof. Dr. Fatma AÇIK- Gazi Üniversitesi / Türkiye
Prof. Dr. Hakan KIRIMLI- Bilkent Üniversitesi / Türkiye
Prof. Dr. Hale ŞIVGIN- Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi / Türkiye
Prof. Dr. Hamidulla BOLTABOYEV- Mirza Uluğbek Özbekistan Millî Üniversitesi / Özbekistan
Prof. Dr. Hayrunnisa ALAN- İstanbul Medeniyet Üniversitesi / Türkiye
Prof. Dr. Heechul LEE- Güney Kore
Prof. Dr. İbrahim MARAŞ- Ankara Üniversitesi / Türkiye
Prof. Dr. Juliboy ELTAZAROV- Semerkant Üniversitesi / Özbekistan
Prof. Dr. Kâzım SARIKAVAK- Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi / Türkiye
Prof. Dr. Konuralp ERCİLASUN- Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi / Türkiye
Prof. Dr. Marek Stachowski- Zakład Filologii Chorwackiej i Słoweńskiej / Romanya
Prof. Dr. Mehmet Öcal OĞUZ- Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi / Türkiye
Prof. Dr. Mehmet Şahingöz- Gazi Üniversitesi / Türkiye
Prof. Dr. Orınay JUBAY- Al-Farabi Kazak Ulusal Üniversitesi / Kazakistan
Prof. Dr. Patrik K. Meyer- Universitas Muhammadiyah Yogyakarta / Endonezya
Prof. Dr. Qahraman RAJABOV- Özbekistan Fenler Akademisi Tarih Enstitüsü / Özbekistan
Prof. Dr. Refik TURAN- Gazi Üniversitesi / Türkiye
Prof. Dr. Takashi OSAWA- Osaka Üniversitesi / Japonya
Prof. Dr. Üçler BULDUK- Ankara Üniversitesi / Türkiye

Prof. Dr. Zaynovidin ABDURASHIDOV- Alisher Navayi Taşkent Devlet Üniversitesi / Özbekistan
Doç. Dr. Aysun DEMİREZ GÜNERİ- Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi / Türkiye
Doç. Dr. Gülcemal JORAYEVA- Hoca Ahmet Yesevi Üniversitesi / Kazakistan
Doç. Dr. Sinan DEMİRTÜRK- Gazi Üniversitesi / Türkiye
Dr. Behruz BEKBABAYİ- Allameh Tabataba'i Üniversitesi Öğretim Üyesi / İran
Dr. Dinmukhamed KELESBAYEV- Hoca Ahmet Yesevi Üniversitesi / Kazakistan
Dr. İrina KAYAN- POKROVSKAYA / Ukrayna
Dr. Kim HYUN- Sook Kuzeydoğu Asya Tarih Vakfı / Güney Kore
Dr. Najibullah AKBARİ- Kabil Üniversitesi / Afganistan

Bu Sayının Hakemleri / Referee of This Issue

Prof. Dr. Alimcan İNAYET
Prof. Dr. Emine Zeynep GÜNAL
Prof. Dr. Hasan IŞIK
Prof. Dr. Mehmet Ali ÇAKMAK
Prof. Dr. Nasuh USLU
Prof. Dr. Varis ÇAKAN
Doç. Dr. Ahmet VURGUN
Doç. Dr. Güneş ŞAHİN
Doç. Dr. İbrahim ONAY
Doç. Dr. Mehmet MANDALOĞLU
Doç. Dr. Murteza HASANOĞLU
Doç. Dr. Reyila KAŞGARLI
Doç. Dr. Victoria Bilge YILMAZ
Doç. Dr. Zeynep ÖZDEM KÖSE
Dr. Öğr. Üyesi Yasemin IŞIK
Dr. Öğr. Üyesi Zakir CHOTAEV
Öğr. Gör. Osman KÖSE

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

TARİHTE VE BUGÜN DOĞU TÜRKİSTAN MESELESİ <i>East Turkistan Issue in History and Today</i> Prof. Dr. Varis ÇAKAN	1
BOZKIR KÜLTÜR ÇEVRESİNDE TÜRK KİŞİLİĞİNİN OLUŞUMU VE GELİŞİMİ <i>Formation and Development of Turkish Personality in the Steppe Cultural Environment</i> Prof. Dr. İlhami DURMUŞ	7
HAREZMŞAHLAR DEVLETİ'NDE KANGLI-KIPÇAK UNSURLARIN ROLÜ <i>The Role of Kanglı-Kıpçak Elements in The State of The Khazrazmshah</i> Prof. Dr. Mehmet Ali ÇAKMAK	19
MEKEMTAS MIRZAHMETULI'NİN MİLLÎ BİLİNÇ KURAMI <i>Mekemtaz Mirzahmetuly's Theory of National Consciousness</i> Prof. Dr. Zeynep BAĞLAN ÖZER- Dr. Öğr. Üyesi Sonnur AKTAY	31
İPEK YOLU TİCARETİNİN BABÜR İMPARATORLUĞU DÖNEMİNDE HİNDİSTAN'A ETKİSİ <i>The Impact of Silk Road Trade on India During The Baburid (Mughal) Empire</i> Doç. Dr. Şengül DEMİREL	43
AZERBAYCAN'DA EĞİTİM VE KÜLTÜR MESELESİ: HAYAT MECMUASI'NDA YAYIMLANAN MAKALE ÜZERİNDEN BİR DEĞERLENDİRME <i>A Matter of Education and Culture in Azerbaijan: An Evaluation on The Article Published in Hayat Mecmuası</i> Dr. Öğr. Üyesi Yasemin IŞIK	53
THE RELATIONSHIP BETWEEN POLITICAL INSTABILITY AND CONSTITUTIONAL CHANGES: POLITICAL SYSTEM AND INSTITUTIONALIZATION IN KYRGYZSTAN'S POLITICAL LIFE (1991-2021) <i>Siyasi İstikrarsızlık ve Anayasal Değişiklikler Arasındaki İlişki: Kırgızistan'ın Siyasi Hayatında Siyasal Sistem ve Kurumsallaşma (1991-2021)</i> R. A. Elifcan ÇORUK- R. A. Nilay ÖKTEN KEMALOĞLU	69
THE EUROPEAN UNION'S CONFLICT RESOLUTION POLICY IN THE SOUTH CAUCASUS <i>Avrupa Birliği'nin Güney Kafkasya'daki Çatışma Çözümü Politikası</i> PhD Candidate Museyib SHIRALIYEV	83
YENİ VE YAŞ TÜRKİSTAN DERGİLERİ İŞİĞİNDA SOVYETLERİN TÜRKİSTAN'DA UYGULADIĞI YERLİLEŞTİRME POLİTİKALARI <i>Indigenization Policies Implemented by The Soviets in Turkistan in The Light of Yeni and Yaş Turkistan Journals</i> Doktora Öğrencisi Kübra KOÇ	99

SUNUŞ

Gazi Üniversitesi bünyesinde Asya Çalışmaları Uygulama ve Araştırmaları Merkezi olarak faaliyet gösteren Merkezimiz, Yükseköğretim Yürütme Kurulu toplantısında 2547 Sayılı Kanun'un 2880 Sayılı Kanun'la değişik 7/d-2 maddesi uyarınca 7141 Sayılı Yükseköğretim Kanunu ile Bazı Kanun ve Kanun Hükmünde Kararnamelerde Değişiklik Yapılmasına Dair Kanununun 183 Numaralı Ek Maddesi ile Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Rektörlüğü'ne bağlı olarak faaliyetlerine devam etmektedir. Bu sebeple Merkezimiz tarafından çıkarılmakta olan *Asya Araştırmaları Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*'nin 2602-2966 olan ISSN Numarası 2667-6419 olarak değiştirilmiştir. E-ISSN Numarası da 3023-5561 şeklinde belirlenmiştir.

Dergimizin tarandığı Dizin ve İndeksler şöyledir: *SOBIAD, JOURNALTOCs, Google Scholar, RESEARCH BIBLE, BASE, ROOTINDEXING, Türkiye Kaynakçası, ISI, CiteFactor ve TÜBİTAK DERGİ PARK, ACARINDEX, ISAM.*

Değerli takipçilerimiz;

Elinizdeki bu Sayı, “*Hürriyet ve istiklâl benim karakterimdir. Ben milletimin ve büyük ecdadımın en kıymetli mirasından olan istiklâl aşkı ile yaratılmış bir adamım. Ben yaşayabilmek için mutlaka müstakil bir milletin evladı kalmalıyım. Bu sebeple millî istiklâl bence bir hayat meselesidir*” sözleriyle iki temel dayanağı, ‘özgürlük’ ve ‘bağımsızlığı’ işaret eden; Türk Milletinin doğasına, geleneklerine en uygun idare şeklinin Cumhuriyet olduğunu daha gençlik yıllarında belirleyen Mustafa Kemal Atatürk’ün ve O’nun silah arkadaşlarının, Türk ve İslam dünyasının tüm şehitleri ve gazilerinin hâtrasına ithafen “Cumhuriyet’in 100. Yılına Armağan Özel Sayısı” olarak hazırlanmıştır. Yeni bir devlet biçimi olduğu kadar çağdaş bir toplum ve insan, insanca yaşamın düzeni, insanlığı mutlu kılmak, insanı kıymetlendirmek anlamlarını da taşıyan Cumhuriyet’i; “En büyük eserim” sözüyle tanımlayan Büyük Lider Atatürk’ün izinde çalışmalarımıza devam ederken ilk özel sayımızı böyle bir vesileyle çıkarmanın tatlı gururunu yaşamaktayız. *Asya Araştırmaları Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi* olarak gururumuz ve sevincimizi bu özel sayıya katkı sunarak bizlerle paylaşan kıymetli bilim insanları; Baş Editörümüz Varis ÇAKAN başta olmak üzere, İlhami DURMUŞ, Mehmet Ali ÇAKMAK, Zeynep BAĞLAN ÖZER, Sonnur AKTAY, Şengül DEMİREL, Yasemin IŞIK, Elifcan ÇORUK, Nilay ÖKTEN KEMALOĞLU, Museyib SHIRALIYEV, Kübra KOÇ’a teşekkürü borç biliriz. Sayının ortaya çıkmasında emeği geçen hakemlerimize ve arkadaşlarımıza da minnettarız.

Sevgi, saygı ve minnetle bilimin ışığında yeni *Asya Çalışmalarında* buluşmak umudu ile iyi çalışmalar dileriz.

Editörler Kurulu

PRESENTATION

Our Center which operates as a Center for Research and Application of Asian Studies within the Gazi University continues its activities under the Ankara Hacı Bayram Veli University with the Act No. 7141 of Higher Education and with the Act No. 183 additional clause of The Law about the Amendment on Certain Laws and the Decree Laws according to 7/d-2 clause with amendments of The Act No 2880 of The Act No 2547 on the meeting of Executive board of Higher Education. For this reason, The Journal of Asian Studies published by our center has the ISSN number 2667-6419 instead of 2602-2966. The E-ISSN number is also specified as 3023-5561.

The indexes of our journal are as follows: SOBIAD, JOURNALTOCs, Google Scholar, RESEARCH BIBLE, BASE, ROOTINDEXING, Türkiye Kaynakçası, ISI, CiteFactor and TÜBİTAK DERGİ PARK, ACARINDEX, ISAM.

Dear Readers,

This Issue has been prepared as “Special Issue for the 100th Anniversary of the Republic”, and is dedicated to the memory of Atatürk’s comrades-in-arms, all martyrs and veterans of the Turkish and Islamic world, and Mustafa Kemal Atatürk, who pointed out the two main pillars, ‘freedom’ and ‘independence’ saying “*Freedom and independence are my character. I am a man created with the love of independence, which is one of the most precious heritage of my nation and my great ancestor. I must definitely remain the son of a separate nation in order to live. For this reason, national independence is, in my opinion, a matter of life*”, who determined in his youth that the most appropriate form of government for the nature and traditions of the Turkish Nation was the Republic. It is with great joy that we announce the release of our first special edition on this occasion, as we continue our work in the footsteps of the Great Leader Atatürk who referred to the Republic as his “Greatest achievement”, which is also associated with the meanings such as contemporary society and an individual’s existence, the structure of a humane life, the pursuit of human happiness, the appreciation of mankind, and a novel form of governance. As *The Journal of Asian Studies*, we owe a debt of gratitude to the valuable scientists such as our editor-in-Chief Varis ÇAKAN in particular, İlhami DURMUŞ, Mehmet Ali ÇAKMAK, Zeynep BAĞLAN ÖZER, Sonnur AKTAY, Şengül DEMİREL, Yasemin IŞIK, Elifcan ÇORUK, Nilay ÖKTEN KEMALOĞLU, Museyib SHIRALIYEV, Kübra KOÇ, who shared our pride and joy with us by contributing to this special issue. We express our gratitude to the referees and friends who made valuable contributions to the publication of this issue.

With love, respect and gratitude, we wish you good works with the hope of meeting in the new *Asian Studies* in the light of science.

Editorial Board

Çakan, V. (2023). "Tarihte ve Bugün Doğu Türkistan Meselesi ". *Asya Araştırmaları Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*. 7 (Özel Sayı-1), 1-6.

Araştırma Makalesi

TARİHTE VE BUGÜN DOĞU TÜRKİSTAN MESELESİ*

East Turkistan Issue in History and Today

Varis ÇAKAN**

Öz

Çin Mançu İmparatorluğu 1878'de Çarlık Rusya'sının da yardımıyla Doğu Türkistan'da Atalık Gazi Yakup Beg'in öncülüğünde kurulan Kaşgariye Devleti'ni yıkarak Doğu Türkistan'ı tekrar işgal ettikten ve bu bölgede sözde "Xinjiang" eyaletini kurduktan sonra Doğu Türkistanlı Türkler işgalci güçlere karşı büyük mücadeleler vererek bölgede 1933 ve 1944 yıllarında iki defa "Doğu Türkistan" ismini taşıyan devlet kurmuşlardır. Ancak bu devletler Çin ve Rus emperyalist güçlerinin kaskacı altında yok edildikten sonra Doğu Türkistan 1949'un Eylül'ünde tekrar Komünist Çin yönetimindeki kırmızı ordu tarafından işgal edildi. Çinliler, son iki buçuk asırdan beri Doğu Türkistan'da aralıklarla devam eden Rus emperyalistlerin de desteği ile aralıklarla devam eden adeta bir soykırım politikası uygulamaktadır. Bu makalede Doğu Türkistan meselesinin tarihî arka perdesi ve günümüzde hala devam eden sorunlar ele alınmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Doğu Türkistan, Uygurlar, Çin, Türk Dünyası, Şanghay Örgütü.

Abstract

After the Chinese Manchu Empire re-occupied East Turkistan by destroying the Kashgariye State established under the leadership of Atalik Gazi Yakup Beg in East Turkistan in 1878, with the help of Tsarist Russia, and established the so-called "Xinjiang" province in this region, the Turks from East Turkistan were invaders. They fought hard against the powers and established a state named "East Turkistan" twice in the region, in 1933 and 1944. However, after these states were destroyed under the grip of the Chinese and Russian imperialist forces, East Turkistan was occupied again by the red army under the direction of Communist China in September 1949. The Chinese, with the support of the Russian imperialists, who have been continuing intermittently in East Turkistan for the last two and a half centuries, it is literally implementing a policy of genocide. In this article, the historical background of the East Turkistan issue and the problems that still continue today are discussed.

Keywords: East Turkistan, Uyghurs, China, The Turkish World, Shanghai Organization.

* Geliş Tarihi / Received: 24.12.2023, Kabul Tarihi / Accepted: 30.12.2023. <https://doi.org/10.58640/asyar.1409222>

** Prof. Dr., Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Genel Türk Tarihi ABD, varis.cakan@hbv.edu.tr, ORCID ID:<https://orcid.org/0000-0002-6705-9643>

Giriş

Büyük Türkistan coğrafyası bugün 10.496.076 kilometre karelik alana sahip olup, bu geniş coğrafya Çarlık Rus ve Çin Mançu İmparatorluğu tarafından işgal edildikten sonra Doğu ve Batı Türkistan olarak ikiye bölünmüştür. Çarlık Rusya'sı tarafından işgal edilen bölge Batı Türkistan (Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra bugün bu bölgede beş Orta Asya Türk Cumhuriyeti kurulmuştur), 1755'te Çin Mançu İmparatorluğu tarafından işgal edilen diğer kısım ise Doğu Türkistan ismiyle bilinmektedir.

Rus işgalci güçleri Bolşevik İhtilalinden sonra, Batı Türkistan üzerinde sıkı bir kontrol sistemi kurmuştur. İlk olarak, bölgenin aslı adı olan "Türkistan" değiştirilerek "Orta Asya" şeklinde adlandırılmıştır (Hayit, 1995: 64). Rusların böyle yapmaktaki amacı Türkistanlıların sahip olduğu ortak millî bilinci ortadan kaldırmak idi. Rus işgalci güçlerinin Türkistan'da takip ettiği sindirme siyasetinin başta gelen maddeleri ise Türk-İslam kimliğini silmekten ibaret idi. Dolayısıyla Rus işgalci güçleri bir taraftan türlü yaptırımlarla Türkistan'daki Türklerin örf-adet ve kültürlerini yaşamalarına engel olurken diğer taraftan da camiler, mescitler, medreseleri kapatarak halkın dinini yaşamaları ve öğrenmelerini engellemiştir. Bundan başka yine Kırımlılar ve Ahıskalılar gibi bazı bilinçli Türk boylarını yurtlarından topluca uzaklara sürgün etmiştir. Boşalan topraklara ve Türklerin evlerine Rus göçmenleri yerleştirmiştir. Dahası, Türkistan'daki Türk toplulukları arasına nifak tohumları ekerek birbirlerine düşürmüştür. Sovyetler Birliğinin Türkistanlıları asimile etmeye yönelik bir diğer politikası ise Kafkasya ve Türkistan'daki Müslüman Türkler arasında ikinci bir dil geliştirmekten ibarettir. Bu sebepten dolayı, Kafkasya ve Türkistan'daki Türkler kendi aralarında iletişim kurmak için Türkçe yerine Rusçayı kullanmaya başlamış ve hala bunun etkisi devam etmektedir.

Türkistan'ın yaklaşık 1.828.418 kilometrekarelik alanı (Çinlilere göre 1.665.000) ise hala Çin Halk Cumhuriyeti işgali altında bulunan Doğu Türkistan'a aittir. Dünya Türklerinin ana yurdu olarak kabul edilen Doğu Türkistan'a Mançu işgalci yönetimi Kasım 1884'te "Yeni Hudut" ve "Yeni kazanılmış toprak" manalarına gelen sözde "Xinjiang" (Sincan) adını koymuşlardır (Hayit, 1995: 148). Geçmiş zamanlardan 1884'e kadar hiçbir yerli ve yabancı kaynaklarda "Xinjiang" adında bir yere rastlanmaz. Çin Mançu İmparatorluğu 1878'de Çarlık Rusya'sının da yardımıyla Doğu Türkistan'da Atalık Gazi Yakup Beg'in öncülüğünde kurulan Kaşgariye Devleti'ni yıkarak Doğu Türkistan'ı tekrar işgal ettikten ve bu bölgede sözde "Xinjiang" eyaletini kurduktan sonra, Doğu Türkistanlı Türkler işgalci güçlere karşı büyük mücadeleler vermiş; bölgede 1933 ve 1944 yılında iki defa "Doğu Türkistan" ismini taşıyan

devlet kurmuşlardır (Çay, 1987: 783; Forbes, 1990: 198, 320). Ancak bu devletler Çin ve Rus emperyalist güçlerinin kısılacı altında yok edildikten sonra Doğu Türkistan 1949'un Eylül'ünde tekrar Komünist Çin yönetimindeki kızıl ordu tarafından işgal edilmiştir. 1955'te sözde "Xinjiang Uygur Özerk Bölgesi" kurulmuştur.

Doğu Türkistan Coğrafyası ve Tarihine Kısa Bakış

Bağımsız kaynaklara göre bugün Doğu Türkistan'da 25-30 milyon civarında Uygur yaşamaktadır. Çin'in bölge nüfusu ile ilgili olarak verdiği malumatlara göre (2021) Doğu Türkistan'daki Türklerin toplam 13 milyonluk nüfusunun içinde Uygur Türkleri nüfusun yaklaşık 12 milyonunu kapsamaktadır. Uluslararası kuruluşlar ve yurt dışındaki Uygur teşkilatları, Çinlilerin Uygur Türklerinin nüfusuyla ilgili ileri sürdüğü verilerin gerçek dışı olduğunu belirtmektedir.

Doğu Türkistan Büyük Türkistan'ın doğu parçası olup, Asya kıtasının merkezinde yer almaktadır. Batısında Pakistan, Tacikistan, güneydoğusunda Tibet, Hindistan ve Keşmir, güneybatıda Pakistan, Afganistan, kuzeybatısında Kırgızistan kuzeyinde Kazakistan, kuzeydoğusunda Moğolistan ve doğusunda Çin bulunmaktadır. İklimi coğrafi konumu ve kimliği bakımından da Çin ile bir benzerliği yoktur. M.Ö. 3. Yüzyılda yapımı tamamlanan Çin Seddi aslında Çinliler ile Türkleri coğrafi ve millî kültür bakımından ayıran sınır idi. Her ne kadar Çinliler 19. Yüzyılın ikinci yarısında Doğu Türkistan'ı tamamen işgal ederek halkı Çinlileştirmeye çalışsa da Doğu Türkistan gerek doğal özellikleri gerek etnik özellikler gerekse sosyo-kültürel ve tarih bakımlardan Çinlilerden çok belirgin bir şekilde ayrılmaktadır.

Yerli ve yabancı kaynakların verdiği tarihi malumatlar, arkeolojik bulgular, antropolojik ve filolojik özelliklere göre Doğu Türkistan, Türklerin en eski yurtlarından. Kaynaklardan anlaşıldığına göre Doğu Türkistan'da kurulun ilk devlet Saka Devletidir. Saka Devletinin son hükümdarı Şu, Makedonyalı İskender'in karşısına bugünkü Kırgızistan sınırlarında kalan Çu Vadisinde çıkmış ve onu M.Ö. 326'da bu coğrafyada mağlup etmiştir (Kaşgarlı, 1992: 413-416). Sakalardan sonra M.Ö. 4. Yüzyıldan itibaren Türkistan'ı hâkimiyeti altına alarak birleştiren Hunlar, Doğu Türkistan'ı da içine alan Hun İmparatorluğu'nu kurmuştur. M.S. 216'da Asya'da Hun İmparatorluğu sona erdikten sonra Doğu Türkistan Töles Federasyonunun bir parçası olmuştur. Sonra sırası ile Kankıl (Kao-ch'e guo 487-552), Göktürk (552-744), Uygur (745-780), Karahanlı (840-1212), Çağatay (1225-1348), Moğolistan (Doğu Çağataylılar 1348-1514) Yerkent Seidiye Devleti (1514-1678) tarafından yönetilerek bağımsızlığını sürdürmüştür. Bir Moğol kabilesi olan Cungarlar Doğu Türkistan'ın kuzey ve güneyini istila ederek Yerkent Seidiye devletini yıktıktan sonra Doğu Türkistan'da Cungar Hanlığı'nın hamisinde Hocalar (1678-1755) hâkimiyeti başlamıştır (Atıf, 1998: 135). Hocalar devri ise Doğu Türkistan tarihinde cehaletin ve karanlığın hüküm sürdüğü bir devir olmuştur. Bu devirde Uygurlar siyasi, ekonomi, kültür ve askerî bakımdan iyice zayıflayarak kendini koruyamaz hale gelmiştir. Bunu fırsat bilen Çin Mançu İmparatorluğu 1755'te Doğu Türkistan'a askerî sefer düzenleyip 1757'de Tanrı Dağlarının kuzeyini, 1762'de ise güneyini tamamen işgal ederek sömürmeye başlamıştır. İşgalden sonra Doğu Türkistan'ın her bölgesinde irili ufaklı ayaklanmalar başlatılmış ve mücadele yaklaşık bir asır kadar devam etmiştir. Bu süreçte Nuzigum, Sadır Palvan, Rizvangül gibi nice millî kahramanlar ortaya çıkmıştır. Bir asır kadar devam eden uzun soluklu savaşlar neticesinde 1860'lı yıllarda Manço işgalci güçleri Doğu Türkistan'dan kovulmuştur. Hotan, Yerken, Kaşgar, Kuçar, Korla, Urumçi ve İli bölgelerinde kurulan yerli hakimiyetlerin birleşmesi sonucunda Kaşgar'da Hokand'lı Mehmed Yakup Beg'in liderliğinde Kaşgariye Devleti kurulmuştur (Buğra, 1940: 329). Kaşgariye Devleti (1865-1878) Çarlık Rusya'sı, İngiltere ve Osmanlılar ile diplomatik ilişkiler kurmuştur. Ancak Kaşgariye Devleti'nin Osmanlılar ile ilişkilerini güçlendirmesi ve hatta Osmanlı Halifesi adına para bastırıp hutbe okutması hem Rusları hem de İngilizleri ürkütmüştür. Dolayısıyla Çarlık Rusya İmparatorluğu Çin Mançu işgalci ordusuna maddi destek sağlayarak Kaşgariye Devleti'nin işgal edilmesine destek olmuştur. Osmanlı Devleti'nin bu dönemde sıkıntılı günler geçiriyor olması Doğu Türkistan'a olan yardımı imkânsız hale getirmiştir. Sonuçta Kaşgariye Devleti, 1878'de ortadan kaldırılmıştır. 1881'de yapılan İli Anlaşması ile Türkistan Çarlık Rusya İmparatorluğu ve Çin Mançu İmparatorluğu tarafından paylaşılmıştır. Ruslar Batı Türkistan'ı, Çinliler de Doğu Türkistan'ı işgal ederek yerleşmiştir (Hayıt, 1995: 153). Bu anlaşmadan sonra yukarıda belirtildiği gibi Doğu Türkistan, sözde "Xinjiang" adı verilerek Çin idari yöntemine göre yönetilmeye başlamıştır.

Çin'in Doğu Türkistan'ı İşgali ve Doğu Türkistan Politikası

1878'de ikinci defa Çin Mançu İmparatorluğu tarafından işgal edildikten sonra Doğu Türkistanlılar Çin işgalci güçlerine karşı bağımsızlık mücadelelerine devam etmiştir. 1911'de Mançu İmparatorluğu yıkıldıktan sonra Doğu Türkistan'ın Kumul ve Turfan bölgelerinde işgalcilere karşı ayaklanarak bağımsızlık mücadelesi verilmiştir. Ancak dünyadaki siyasi gelişmeler ve Türkistan siyasetinde yaşanan değişimler Doğu Türkistan'ın bağımsızlık özleminin gerçekleşmesine engel olmuştur. 1931'de yine Kumul, Turfan, Hotan ve Kaşgar bölgelerinde tekrar ayaklanmalar başlamış ve bunun sonucunda 12 Kasım 1933'te Kaşgar'da kurulan Doğu Türkistan İslâm Cumhuriyeti Sovyet Rus ordusunun yardımıyla 6 Şubat 1934'te Çin işgalci güçleri tarafından ortadan kaldırılmıştır. İkinci Cihan Harbinin sonlarında Gulca'da patlayan millî ayaklanma sonucunda ikinci defa 12 Kasım 1944'te yine Doğu Türkistan Cumhuriyeti kurulmuştur. Yaklaşık beş yıl Doğu Türkistan'ın kuzeyine hâkim olan söz konusu Cumhuriyet, yine Stalin yönetimindeki Sovyetler Birliği'nin yardımıyla 26 Eylül 1949'da Çin kızıl ordusunun Doğu Türkistan'a tek kurşun bile atmadan girmesi ile yıkılmıştır. Doğu Türkistan Cumhuriyeti'nin millî ordusu dağıtılarak Çin Komünist Partisi yönetimindeki "Halk Kurtuluş Ordusu" (人们解放军)'na eklenmiştir. Yüzbinlerce şehit bedeline kurulan Doğu Türkistan Cumhuriyeti Sovyetler Birliği ile Çin'in hilesi neticesinde 20 Ekim 1949'da tekrar "Xinjiang Eyaleti" adıyla Çin Halk Cumhuriyeti'ne bağlanmıştır (Komisyon, 1989: 616-617).

Çinliler, son iki buçuk asırdan beri Doğu Türkistan'da aralıklarla devam eden Rus emperyalistlerin de desteği ile adeta bir soykırım politikası uygulamaktadır. Bugün Komünist Parti yönetimindeki Çin Halk Cumhuriyeti, soykırım politikalarını daha da ağır bir şekilde uygulayarak Doğu Türkistan'daki Türk kimliğini her geçen yıl daha da ağırlaşan baskı ve tecrit politikalarıyla yeryüzünden silmek istemektedir.

Çin Komünist Partisi yönetimindeki Çin, Uygur Türkleri başta olmak üzere Doğu Türkistan'daki Türk halklarına karşı yaptığı baskı ve zulüm politikasını örtbas etmek için uluslararası arenada Doğu Türkistan'ın Batı Han (M.S. 206- M.S. 24) döneminden beri "Çin'in bir parçası olduğu" propagandasını yapmakta, Doğu Türkistan'daki soy kırma varan politikalarını eleştirenlere Doğu Türkistan meselesinin "Çin'in iç meselesi" olduğunu savunarak cevap vermeye çalışmaktadır. Oysa tarih Doğu Türkistan meselesinin Çin'in iç meselesi olmadığını, Doğu Türkistanlıların egemenlik haklarını geri almak için mücadele etmekte olduğunu ispatlamaktadır. Bunların başında Çinlilerin, diğer milletlerden kendilerine karşı yönelen saldırıları engellemek için inşa ettikleri Çin Seddi gelmektedir. Ayrıca, eski Çin yıllıklarında ve Çin Komünist yönetimi öncesine ait harita ve belgelerde Yeşim Kapısı'nın (Yü-men guan) Doğu Türkistan ile Çin'in sınırı olduğu anlaşılmaktadır. Çin'den Doğu Türkistan'a doğru açılan bu kapının, Çin'in batıdaki en uç noktası olarak kabul edildiğini dile getiren kaynaklardan birisi de 1939 yılında Şanghai'da basılan New China Atlas (Yeni Çin Atlası) adlı bir tarihî haritalar toplamıdır.

Bundan başka doğuda Çin Seddi'nden batıda Hazar Denizi'ne, Kuzeyde Sibiry'a dan güney ve güneybatıda Hindistan, Pakistan ve Tibet sınırlarına kadar olan bölgeye tarih ve coğrafyacılar "Türkistan" (Batılı Oryantalistlere göre Orta Asya) demektedirler. Rus Türkologlardan Bıçurin Nakita Yakovleviç, "Hazar Denizi ile Kuh-ı Nur Dağları arasında bir millet yaşar. Bunlar Türkçe konuşurlar ve İslam dinine inanırlar. Bu insanlar kendilerini Türk olarak takdim ederler ve onların ülkesi Türkistan olarak anılır" (Yakovleviç, 2018: 8-10) şeklindeki sözleriyle bu tarihî gerçeğin altını çizmiştir. Çin'in daha bundan 125 yıl önce Doğu Türkistan'a "yeni kazanılan yer" anlamını taşıyan, "Xinjiang (新疆)" ismini vermesi de bunun bariz bir kanıtıdır.

Tarihte Saka, Hun, Göktürk ve Uygur gibi büyük devletlerin kurulduğu ve şanlı medeniyetlerin yaratıldığı Doğu Türkistan'a Talas Savaşından sonra İslamiyet hızlı bir şekilde yayılmaya başlamış, Karahanlıların dördüncü evlat hükümdarı Satuk Buğrahan Döneminde (932-956) İslamiyet'in devlet dini haline gelmesinden sonra İslam dünyasının bir parçası haline gelmiştir (Kafesoğlu, 2001: 306). 932-1130 yılları arası Doğu Türkistan'ın altın devri olarak bilinmektedir. Gelişmiş eğitim kurumları ve medreseleri ile adeta bir ilim irfan merkezi olan Kaşgar'a dünyanın dört bir yanından öğrenciler gelip okumuştur. Kaşgar'daki medreselerden Kaşgarlı Mahmud, Yusuf Has Hacip gibi tarihe yön veren devlet ve bilim adamları yetiştirilmiştir.

Doğu Türkistan topraklarında kurulan Karahanlılar Döneminde Türk-İslam uygarlığının en güzel eserleri ortaya çıkmış ve bu şanlı eserlerle Doğu Türkistanlı Türkler ilim ve kültür alanında insanlığa

büyük hizmet etmişlerdir. Türk tarihinde silinmez izler bırakan Satuk Buğra Han, Yusuf Has Hacı, Kaşgarlı Mahmud, Ahmet Yükneki, Hoca Ahmet Yesevi gibi mümtaz şahsiyetler bu topraklarda yetişmiştir. Ayrıca Hoca Ahmet Yesevi'nin dergahında yetişip eşsiz eserleri ile tanınan çok sayıda bilginlerin kökleri de bu topraklara kadar uzanmaktadır. Bütün bunlar Doğu Türkistan'ın Türk-İslam alemi için taşıdığı değeri ortaya koymaktadır. Bugün yine Doğu Türkistan Türkleri, Türk ve İslam aleminin doğudaki kalesini korumak için işgalci Çinlilerle mücadeleye devam etmektedir. Ancak ne yazık ki bugün Türk ve İslam ülkeleri bu son kalede olup bitenlere seyirci kalmakta ve Doğu Türkistanlıları Çin'in her türlü zulüm ve işkence politikaları karşısında yalnız bırakmaktadır. Eğer Türk ve İslam ülkelerindeki bu duyarsızlık ve ilgisizlik böyle devam ederse Doğu Türkistan'ın bugününün onların yarını olacağı kaçınılmazdır.

Şanghay Örgütünün Ortaya Çıkışı ve Doğu Türkistan'ın Jeopolitiği

Sovyetler Birliği'nin dağılması ile Batı Türkistan'da beş tane Türk Cumhuriyeti'nin kurulmasıyla Orta Asya Türk Cumhuriyetlerindeki soydaşları ile iletişim kurmalarından ve kardeş Cumhuriyetlerindeki bağımsızlık rüzgârının Doğu Türkistan'da da yankı bulmasından korkan Çin, bu yeni kurulan Türk devletlerini oyalayıp kısıp altına almanın yollarını aramış ve sonuçta Rusya'yı da yanına alarak 1996'da Şanghay'daki toplantıda Şanghay Beşlisi'ni oluşturmuş; Şanghay İşbirliği Örgütü'nün temelini atmıştır. 2001'de Özbekistan'ın da örgüte katılmasıyla resmî bir uluslararası örgüte dönüştürülmüştür. Çin'in başını çektiği Rusya ile birlikte oluşturdukları söz konusu örgütün ana sebebi Çin'in güvenlik endişesi ve Uygurların bağımsızlık hareketinin önüne geçmekten ibarettir.

Çin Halk Cumhuriyeti Şanghay İş birliği Örgütü'nün sağladığı imkânlarla kendini güçlendirerek güvenlik bahanesiyle Doğu Türkistanlılara tarihte benzeri olmayan zulüm politikalarını uygulamaya başlamıştır. Çin Anayasasında Uygurlara tanınan özerklik yasasına aykırı olarak Doğu Türkistanlıların dinî inançlarına, örf-adetlerine ve medeniyetine sindirme ve yok etme politikalarını uygulamaya başlamıştır. Doğum kontrolü politikası çerçevesinde Doğu Türkistanlı kadınları zorla kürtaja tabi tutarak nüfusun doğal büyümesini engellemiştir. Böylece yüz binlerce bebek ana karnında katledilmiştir. Çin hükümetinin böyle yapmadaki asıl amacı Doğu Türkistan'daki Türk nüfusunun çoğalmasını engelleyip Çin'in iç bölgelerindeki vasıfsız nüfusu Doğu Türkistan'a kaydırmak ve böylece Doğu Türkistan'ın demografik yapısını Türklerin aleyhine dönüştürmekten ibarettir. 2000'li yıllardan itibaren hızla büyüyen ekonomik gücüyle Çin, dünya kamuoyunun bu insanlık dışı politikalarına tepkisiz kalmasını sağlamıştır. Ayrıca Çin hükümeti eğitim, teknoloji, sanayi, kalkınma iş ve istihdam gibi birçok alanda Han Çinlilerini işe alarak etnik ayrımcılık yapmış, Uygur Türklerinin istihdam alanlarını daraltmıştır. Üniversite bitiren Uygur gençlerinin işe yerleşme oranı Çinlilere nazaran son derece düşüktür. Üstelik Çinliler kendi bölgelerindeki üniversite mezunu olan Han Çinlilerini yüksek maaşlarla Doğu Türkistan'a yerleştirmiştir. Şubat 2014'te Fransa'yı ziyaret eden Pekin Merkezi Milletler Üniversitesi Öğretim Üyesi Uygur Akademisyen İlham Tohti, Uygur Türklerinin yaşadığı sorunları demokratik yollarla dile getirmiştir. Ancak Çin rejim güçleri onu ayrımcılık yapmakla suçlayarak hapse atmıştır. Bundan başka yine Doğu Türkistan'da Han Çinlilerinin yaşadığı yerleşim alanı ile Uygur ve diğer Türk topluluklarının yerleşim alanındaki gelişmişlik ve yaşam kalitesi arasındaki fark daha da artmıştır. Doğu Türkistan'a seyahate giden herhangi bir ziyaretçi bu farkı açıkça görebilmektedir.

Kendi yurdunda dışlanarak mağdur duruma düşen ve giderek derinleşen adaletsizliğe ve haksızlığa karşı isyan eden Uygur Türkleri Çin rejim güçleri tarafından "Bölücülük" ve "Ayrımcılık" yapmakla suçlanarak akıl almaz işkencelerle cezalandırılmaktadır. Çin son yıllarda terörizme karşı savaşı bahane ederek Doğu Türkistanlıların kendi yurtlarında insanca yasama taleplerini şiddet kullanarak bastırmaktadır. Savunmasız ve çaresiz insanlar sürekli olarak topraklarından sürülme, sürülenlerin yerine kendi bölgelerindeki açgözlü ve insani vasıflardan yoksun olan göçmen Çinliler yerleştirilmektedir. Bunun yanı sıra "fakirlerin çocuklarını işe yerleştirmek" bahanesiyle sırf 15-20 yaşlar arasındaki genç Uygur kızları komünist parti yönetimindeki yerel hükümetlerin baskısıyla zorla ana babasının yanından alınarak Çin'in iç kesimlerine götürülüp düşük ücretlerle çalıştırılmaktadır.

Çin için Doğu Türkistan'ın jeo-stratejik ve jeo-politik bakımından önemi nedir? sorusuna gelince bunun kısaca cevabı şudur: Doğu Türkistan Çin'in, Gobi Çölünün ilerisindeki ve setin arkasındaki tek işgal bölgesidir. Bu bakımdan Çin'in Batıya açılan kapısı ve sıçrama tahtası konumundadır. Coğrafi konumun siyaset üzerindeki etkisi ve jeostratejik bakımdan da avantajlı olması Doğu Türkistan'ı Çin

için vazgeçilmez hale getirmektedir. Bu nedenle Çin, işgal ettiği Doğu Türkistan topraklarından çekilmek ve burada bağımsız bir devlet kurulmasına izin vermek yerine, baskı ve şiddetle yerli halka işgali kabul ettirmeye çalışmaktadır.

Sonuç

Bugünkü Çin'in batı sınırları olarak görülen Doğu Türkistan, İkinci Cihan Harbi sonrası başlanan Soğuk Savaş Döneminde Çin tarafından, Sovyet tehdidine karşı bir tampon bölge olarak kullanılmıştır. Bu açıdan Çin'in Doğu Türkistan'daki politikaları hem kendisinin hem de Çin'e komşu olan ülkelerin istikrarını doğrudan ilgilendirmektedir. Rusya'nın Orta Asya da denilen Türkistan bölgesinde Çin için artık ciddi bir rakip olmaktan giderek uzaklaşıyor olması, bir taraftan Çin'i rahatlatıyorsa da Çin için Doğu Türkistan'ın varlığını devam ettirmesi, geçen asrın başında egemenlik hakları elinden alınan Doğu Türkistanlıların egemenlik haklarını geri almak için sürdürdüğü mücadele ve onları destekleyen özgür dünya ülkeleri önemli bir sorun teşkil etmektedir.

Tarihî İpek Yolu'nun çok önemli güzergâhlarını içinde barındıran Doğu Türkistan günümüzde de Yeni İpek Yolu Projesinin gerçekleşmesi için hayati öneme sahiptir. Doğu ile batı, kuzey ile güneyin kesiştiği önemli bir kavşak olan Doğu Türkistan Avrasya coğrafyasının kilit noktasıdır. Dolayısıyla tarihten beri bu bölgeye hâkim olan güç dünya siyasetine de yön vermiştir. Meseleye tarihsel açıdan bakılacak olursa Doğu Türkistan büyük güçlerin rekabet ettiği stratejik bir bölge olma özelliğini hiçbir zaman yitirmemiştir. 21. Yüzyılda inşa edilmek istenen dünya düzeninde Doğu Türkistan'ın tarihte olduğu gibi yine belirleyici olacağı muhakkaktır.

Kaynaklar

Atıf, Mehmet. (1998). *Kaşgar Tarihi (Bais-i Hayret Ahvâl-i Garibesi)*. Haz., İsmail Aka; Vehbi Günay; Cahit Telci. Kırıkkale.

Buğra, Muhammed Emin. (1940). *Şarki Türkistan Tarihi*. (Uygurca) Kabul.

Çay, Abdulhâluk. (1987). "Doğu Türkistan Türk Cumhuriyeti", *Tarihte Türk Devletleri-II*. Ankara: Ankara Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları: 98.

Forbes Andrew D.W. (1991). *Doğu Türkistan'daki Harp Beyleri (Doğu Türkistan'ın 1911-1949 arası Siyasi Tarihi)*. Çev., Enver Can. İstanbul.

Hayıt, Baymirza. (1995). *Türkistan Devletlerinin Millî Mücadeleleri Tarihi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 7 (161).

Kafesoğlu, İbrahim. (2001). "İlk Türk-İslam Siyasi Teşekkülü", *Türk Dünyası El Kitabı-I*. Ankara: Türk Kültünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 163.

Kaşgarlı Mahmud. (1992). *Divanü Lûgat'it Türk-III*. Çev., Besim Atalay. Ankara.

Uygurların Kısaca Tarihi (Uygurca) Çin Azınlık Milletler Kısaca Tarihine Ait Mecmua. (1989). Uygurların Kısaca Tarihini Yazış Komisyonu. Urumçi

Yakovleviç, Biçurin Nikita. (2018). *Eskiçağlar ve Günümüzdeki Cungarya ve Doğu Türkistan'ın Tasviri*. Çev., Gülnar Kara. Ankara: Gece Akademi Yayınları.

YAZARLARIN KATKI DÜZEYLERİ: Birinci Yazar % 100.

ETİK KOMİSYON ONAYI: Çalışmada etik komisyon onayına gerek yoktur.

FİNANSAL DESTEK: Çalışmada finansal destek alınmamıştır.

ÇIKAR ÇATIŞMASI: Çalışmada potansiyel çıkar çatışması bulunmamaktadır.

TELİF HAKKI VE BENZERLİK RAPORU: Yazarlar dergide yayımlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptir; çalışmanın benzerlik raporu alınmıştır.

BİLİMSEL VE ETİK İLKELERE UYGUNLUK: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların "Kaynaklar" başlığı altında belirtildiği beyan olunmuştur.

Durmuş, İ. (2023). "Bozkır Kùltür Çevresinde Türk Kişiliğinin Oluşumu ve Gelişimi". *Asya Araştırmaları Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*. 7 (Özel Sayı-1), 7-18.

Araştırma Makalesi

BOZKIR KÙLTÜR ÇEVRESİNDE TÜRK KİŞİLİĞİNİN OLUŞUMU VE GELİŞİMİ*

Formation and Development of Turkish Personality in the Steppe Cultural Environment

İlhami DURMUŞ**

Öz

Bozkırlarda Türklerin hayatı tarih öncesi devirlere kadar uzanır. Türklerin hayatı bozkırlarda uzun zaman sürmüştür. Türkler atı binek hayvanı olarak kullanmıştır. Demirden büyük ölçüde yararlanmışlardır. Bu gelişmeler sonucunda bozkırlarda büyük devlet kurmak için şartlar oluşmuştur. İskitler, Hunlar ve Gök Türkler ilk büyük bozkır devletlerini kurmuşlardır. Türk toplumu bu dönemlerde sosyal, siyasi, iktisadi, dinî, hukuki ve askerî açıdan önemli gelişmeler göstermiştir. Türklerin kişilik oluşum ve gelişimleri de bu dönemdedir. Onlarda bilgelik, kahramanlık, disiplin, istiklal anlayışı, millet sevgisi ve ülke sevgisi gelişmiştir. Yazılı kaynaklarda bu hususta oldukça fazla bilgi bulunmaktadır. Bu çalışmada Türk kişiliğinde önemli yeri olan hususlar ortaya çıkarılmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Türk, Bozkır, Kùltür, İstiklâl, Bilgelik, Kahramanlık.

Abstract

The life of Turks in the steppes dates back to prehistoric times. The Turks inhabited the steppes for an extended period of time. Turks used horses as riding animals. They made great use of iron. As a result of these developments, conditions were created to establish a great state in the steppes. Scythians, Huns and Kök Turks founded the first great steppe states. Turkish society showed significant developments in social, political,

* Geliş Tarihi / Received: 07.12.2023, Kabul Tarihi / Accepted: 24.12.2023. <https://doi.org/10.58640/asyar.1401482>

** Prof. Dr., Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Eskiçağ Tarihi ABD, ilhami.durmus@hbv.edu.tr, ORCID ID:<https://orcid.org/0000-0001-5742-3643>

economic, religious, legal and military aspects during these periods. This is also the time when Turks' personalities are formed and developed. Within them, wisdom, heroism, discipline, sense of independence, love of nation and love of country have grown. There is a wealth of information available in written sources on this subject. We attempted to uncover aspects that are significant to the Turkish personality in our study.

Keywords: *Turk, Steppe, Culture, Independence, Wisdom, Heroism.*

Giriş

Tabiatın ve iklimin insan karakteri üzerinde derin ve kalıcı etkisi vardır. Daha doğrusu, tabiat ve iklim insan karakterini, hayat tarzını, dinî inancını, dünya görüşünü, sanat anlayışını, örf ve âdetlerini belirleyici bir rol oynamaktadır. Bozkır coğrafyasında sert ve acımasız iklim şartlarında yaşayan Türklere çevrenin büyük etkisi olmuştur. Türklerin hayatta kalabilmeleri ve varlığını sürdürmeleri tabiat ve iklimin gerektirdiği karakteri almasına ve ona uygun hayat tarzını gerçekleştirmesine bağlıydı. Bu durum tabiat ve iklim ile sürekli mücadeleyi zorunlu kılıyordu. Türkler elverişsiz tabiat ve iklim şartlarına karşı devamlı mücadele ediyorlardı. Bu mücadele tabiata hâkim olma ve yaşama mücadelesi olarak ikiye ayrılıyordu (Koca, 2003: 16-17).

Türklerin bozkır coğrafyasında yaşayabilme ve varlıklarını sürdürebilmeleri için, kendilerini mevcut çevre şartlarına uydurmaları gerekiyordu. Bu olumsuz şartlara cesaretle meydan okuyorlardı. Türklerin içinde yaşadıkları coğrafyanın sert rüzgârları, dondurucu soğukları ve yakıcı sıcakları ruhlarını ve bedenlerini sertleştiriyordu. Ayrıca, diğer topluluklarda görülmeyen yüksek insani vasıfların onların şahsında yerleşmesi ve doğmasını sağlıyordu (Koca, 2003: 17).

Türkler coğrafi çevrenin kendilerine sunduğu imkânlardan büyük ölçüde yararlanabiliyorlardı. Bozkır coğrafyasında, at ve demir üzerine kurulu, kendilerine has bir kültür ortaya koydular. Şüphesiz coğrafyanın sunduğu imkânlar yanında Türk'ün akıl ve iradesi de bu kültürün ortaya konulmasında etkili oldu. Türkler at üzerinde kendilerini başkalarına göre daha üstün gördüler. Ayrıca at üzerinde istedikleri yere daha kolay ulaşabildiler. Bu şartlar Türk'te beylik duygusunu uyandırıp, geniş coğrafyalara hükmetme arzusunu güçlendirmiş oldu. Bunların gerçek hâle gelmesinde de demirden yararlanılması etkili oldu. Onlarda oluşup gelişen bu özellikler koruyuculuk ve insan sevgisine temel oluşturuyordu. İnsan sevgisi merkezli koruyuculuk anlayışı bağımsızlık, adalet ve eşitlik düşüncesini ortaya çıkarmıştır. Türk devlet yönetiminde ön plana çıkan töre kuralları bu şekilde daha iyi anlam kazanmış oluyordu. Türkler geçmişte çeşitli kavimleri yönetmekte başarı göstermişlerdi. Onlar insan psikolojisini çok iyi biliyorlardı. Türk'ün bu hâli “gerçekçilik” olarak görülmektedir. Buna Türk'ün “gerçekçilik”i de denilebilir. Beylik duygusu + insan sevgisi + gerçekçilik şeklinde özetlenebilecek olan eski Türk düşüncesini kendine asıl gaye edinmiş insana “alp” deniliyordu (Kafesoğlu, 1989: 331-333).

Türklerin dikkat çekici ahlâkî bir özelliği de “utangaç” bir millet oluşudur. Yerli ve yabancı kaynaklara göre Türkler savaş meydanında değil, rahat döşekte ölmekten; hatta ihtiyarlayıp hastalanmaktan utanırlardı. Esir olmak, köle durumuna düşmek, kadınlarının düşman eline geçmesi büyük utanç kaynağı idi. Şatafat içinde yaşamaktan, böbürlenmekten, başarıları dolayısı ile övünmekten ve övülmekten; verdikleri sözü yerine getirememekten, yalan söylemekten utanırlardı (Kafesoğlu, 1989: 334).

Türklerin bozkır çevresinde oluşturdukları kültür karakterlerinin belirmesinde önemli bir rol oynamıştır. Bunlar; maddi ve manevi dayanıklılık, demir gibi bir irade, kendine güven, disiplin, kararlılık, öngörü, kanaatkârlık, özgürlük ve bağımsızlıktır. Onlarda fedakârlık, sadakat, dostluk, minnettarlık, vefa, samimiyet, mertlik, dürüstlük, cömertlik ve konukseverlik gibi meziyetler gelişmiştir (Koca, 2003: 17). Türklerin en belirgin özellikleri ise bilgelik, kahramanlık, disiplin, istiklâl anlayışı, millet sevgisi, ülke sevgisi, töreye bağlılık ve tarih şuuru şeklinde belirtilebilir. Bu belirttiğimiz yüksek nitelikler Türkleri asırlarca ayakta tutan değerler olmuştur. Bu üstün nitelikler, Türk'ün manevi gücünü son derece artırmış ve ona tartışma götürmez bir üstünlük sağlamıştır. Böylece Türkler tarihte sayılarıyla orantılı olmayacak kadar büyük işler başarmışlardır (Koca, 2003: 17-18).

Bilgelik

Türklerin en önemli özellikleri arasında bilgelik yer alıyordu. Türklerin başarılarının arkasında bilgelik bulunuyordu. Geniş bozkırlarda sürülerin otlatılması, toplu bir şekilde hayatın sürdürülmesi, kışın soğuktan yazın sıcağından korunulması ve düşmana karşı kazanılan başarılar, orduların yönetimi, boyu ve devleti yönetme bilgelikle mümkün olabiliyordu. Bu bağlamda yaşanan coğrafyanın bilinmesi, Türk'ün özellikleri ile hayat tarzının tanınması sayesinde düşmanın gücü ve özellikleri dikkate alınmak zorundaydı. Böyle hareket edildiğinde düşman tehdidinden kurtulunur ve dağılık boylar bir araya toplanabilirdi. Bu nedenle bilgelikleriyle ön plana çıkanların sözlerinin tutulması gerekiyordu. Türk toplumunda bilgelik yalnız devleti yönetenlerin değil, bütün toplum fertlerinin ortak özelliği olmuştu. Herkes işini akıl ve bilgelikle yürütüyordu.

Bilgelik bütün toplum fertleri için önemli olmakla birlikte, devleti yönetenlerde daha da önemli bir yer tutuyordu. Hatta Türk devlet yöneticileri bilge adını unvan olarak kullanıyorlardı. “Bilge, hâkim, akıllı, bilgin, alim” anlamına gelmektedir (Kaşgarlı Mahmud, 1992: 92). Bilge adına Türk çevresinde ilk kez Gök Türk Dönemi’nde rastlanmaktadır. Bu dönemin en tanınmış şahsiyetinin unvanı Bilge olarak dikkat çekiyor. Çince Pi-kia şeklinde geçen bu isim Türkçede Bilge olarak biliniyor. Bu ismin uzun zaman diliminde kullanıldığı bilinmektedir. Bunlar arasında Bilge Beg, Bilge Çikşin, Bilge Çor, Bilge Çor Kadir Han, Bilge Fetih, Bilge Han, Bilge Halaç, Bilge İşbara, Bilge Kağan, Bilge Şad, Bilge Tenri, Bilge Tigin, Bilge Tonyukuk, Bilge Türk Tuğrul Hakan ve Bilge Uygur Kağan sayılabilir (Sümer, 1999: 786-787).

Gök Türk Dönemi’nde bilge ad ve unvanının yalnız erkekler için kullanılmadığı, bayanların unvanı olarak da kullanıldığı dikkati çekmektedir. Bilge Kağan’ın annesi için İlbilge unvanı kullanılıyordu (Bilge Kağan Yazıtı, doğu: 10). “Bilge Kağan ve İlbilge Hatun’da da görüldüğü üzere en büyük unvanlardan biri olarak biliniyor. Tonyukuk’un unvanları arasında da bilge unvanına rastlanıyor. Gök Türk Döneminin en büyük devlet adamlarından olan Tonyukuk’un almış olduğu çeşitli ad ve unvanlar arasında kaynaklarda en çok geçeni Bilge Tonyukuk’tur. Bu unvan bizzat yazıtında kendisi tarafından kullanılmıştır (Bilge Tonyukuk Yazıtı, batı: 1, 5, 6- 7, güney: 8, 10, kuzey: 7, 10, batı: 2- 3, güney: 3, doğu: 7- 8). Bilge Kağan ve İlbilge Hatun tabirleri Bilge Kağan yazıtında bulunmaktadır (Bilge Kağan Yazıtı, doğu: 1, 10). Buradan anlaşılması gereken bilge adı ve unvanının belki de en yüksek unvan olduğudur. Çünkü her işin başarılmasında akıl ve bilgi en önde gelmektedir.

Türk tarihinin derinliklerine inildiğinde Türk bilgeliliği ile ilgili yüzlerce örnek bulunmaktadır. Bu örnekler daha çok yazılı kaynaklara devlet yöneticileri ile ilgili olarak geçmiş bulunmaktadır. Bunlar Türk devlet yöneticilerinin kahramanlık ve başarılarının temelinde bilgeliklerinin bulunduğunu açık bir şekilde göstermektedir. Türk devlet büyüklerinin bilgelikleri bütün faaliyetlerine yansımış bulunmaktadır. Bunları -yukarı da değindiğimiz gibi- devlet yönetiminde, savaş alanında, uluslararası yazışma ve toplantılarında, halkla bir araya gelinen toplantılarında, dolayısıyla hayatın her safhasında görmek mümkündür. Yapılan her iş, başarılan her zafer ve Türkün birçok özelliğinin arkasındaki güç doğrudan bilgi ve bilgelikle bağlantılı olup, kaynağını bilgelikten almaktadır.

Bilgelik için Massagetlerin (Merkezi Sakalar) bayan lideri Tomris’in Pers Kralı Kyros’a karşı kazandığı başarı iyi bir örnek oluşturmaktadır. Tomris, Pers Kralına karşı savaşacağı yeri çok iyi belirlemiştir. Kyros’un ordusunu dar bir geçide çekmiştir. Sıkışan Pers ordusuna karşı büyük bir zafer kazanmıştır (Frontinus: 5). Bu durumda Massagetler dağlık arazinin boğazında Pers ordusunun önünü kesmişler ve onları bozguna uğratmışlardır (Herrmann, 1930: 2128).

Türklerde bilgeliliği ordu yapısı da açık bir şekilde ortaya koymaktadır. Hun Hakanı Mo-tun’un faaliyetleri buna güzel bir örnek oluşturmaktadır. Askerî teşkilatta emir-komuta zinciri içerisinde küçükten büyüğe ya da büyükten küçüğe doğru bir yapılanmanın olduğu dikkati çekmektedir. Eski Türk ordusunun en büyük asker birliğine “tümen” deniliyordu (Orkun, 1987: 172, 182, 273).

Eski Türklerin ordusunda asker sayısı bazen 100.000’leri buluyordu. Asya Hun ordusunun Çin ordusunu M.Ö. 203 yılında Pe-teng Kalesi çevresinde 400 bin atlıdan oluşan ordusuyla kuşattığı kaynaklarda belirtilmektedir. “*Kuşatma sırasında kuzey tarafta yağız atlılar, batı tarafta ak atlılar, güney tarafta doru atlılar, doğu tarafta kır atlılar bulunuyordu*” (De Groot, 1921, I: 63). Atlar Türklerde yönlerin renklerle temsiline göre dizilmişti. Batı ak, Doğu gök, Kuzey kara ve Güney ise kırmızı renkle sembolize ediliyordu (Pritsak, 1954: 377).

Avrupa Hun Hükümdarı Attila’nın güven ve emniyeti hiçbir zaman bırakmadığı da anlaşılmaktadır. Onun Mauriacum Savaşı esnasında en güçlü askerleri arasında ortada yer aldığı ve bu düzenlemeyle kendi güvenliğini gözettiği belirtilmektedir. Çünkü kendi soyundan seçkin birliklerin ortasındaki yeriyle o, tehlikeden uzak kalmaktaydı. Kendi hâkimiyeti altındaki boy ve topluluklardan da sayısız kanat oluşturmuştu (Jordanes, XXXVI: 198). Buradan güvenliğini daima sağlayan ve bütün önlemleri alan bir kişiliğe sahipti. Bu şekilde akıllı, öngörülü ve emniyetli davranışı onun korunması ve başarısının temelini oluşturuyordu. Böyle davranış birçok Türk Hükümdarında vardı.

Attila’nın Oneges gibi Yunanlı, Oreste gibi Romalı, Edeco gibi Germen vezir ve kâtiplerle birlikte çalıştığı bilinmektedir (Grousset, 1991: 91). Onun dış politikada liyakate önem veren bir kişi olduğunu göstermek bakımından önemlidir. Bu özelliğiyle iyi bir siyaset ve diplomasi adamı olduğu da

anlaşılmaktadır. Daha da önemlisi onun nerede ve nasıl davranması gerektiği, nelerden faydalanacağı noktasında bilgeliğini ortaya koymaktadır.

Bozkır coğrafyasında bilgelik özelliklerini taşıyan çok insan vardı. Tonyukuk da bunlardan birisiydi. Bilge Kağan, etrafı surlarla çevrili şehirler kurmak istiyordu; ancak Tonyukuk Bilge Kağan'ın düşüncesine karşı çıktı. Hayat tarzlarının değişmesi durumunda düşmana karşı yenileceklerini şöyle ifade etti: “*Bunlar insanlara miskinlik ve gevşeklik verir. Savaşmak ve güçlü olmak için bu hiç doğru seçim değildir*” (Liu Mau Tsai, 1958: 172-173, 462). Tonyukuk'un belirttiği üzere şehirler kurup, yerleşik hayata geçmek, savaşçılık ve kahramanlık ruhunu ortadan kaldıracaktı. Bu durum Tonyukuk'un bilgeliğiyle önceden öngörülmüş oldu.

Yukarıda verilen örneklerden hareketle bilgelik Türklerin temel özelliği idi. Türklerin bütün yaptıkları işler ve başarıları bilgelikleriyle bağlantılıydı. Dağınık boyların bir araya getirilmesi, açların doyurulması, çıplakların giydirilmesi, ordunun düzenlenmesi, bilge kişilerden yararlanılması, milleti mutlu ve devleti güçlü kılma ülküsünün canlı tutulması Türklerin bilgelikleri sayesinde sağlanabiliyordu. Türk tarihinde bilge adının yalnız unvan olarak kullanılmadığını, sosyal, siyasi, iktisadi ve askerî boyutuyla toplum hayatında önemli bir yer tuttuğunu açık bir şekilde ortaya koymaktadır.

Kahramanlık

Türk'ün kayda değer özellikleri arasında kahramanlığı sayılabilir. Türkleri bulunduğu çevre kahraman olmaya sevk etmiştir. Bozkır çevresinde ideal insan olarak alp tipi görülüyordu. Alp kelimesi çeşitli Türk lehçelerinde “kahraman, cesur, yiğit, zorlu” anlamlarına geliyordu (Köprülü, 1986: 379-384). Hayatı hep mücadeleyle geçen Türkler cesaretleriyle kendilerini kanıtlamak ve düşman karşısında kahraman olmak zorundaydılar. Yaşadıkları çevre onları başarmaya ve kahramanlık göstermeye yönlendiriyordu. Devlet yönetim sistemi içerisinde ilk siyasi birliği oluşturan boyun başına geçebilmenin, Bey olmanın yollarından biri seçilecek kişinin cesareti ile kendini kanıtlaması idi. Beyler cesareti, ekonomik ve doğruluğuyla tanınmış kişiler arasından seçilmek suretiyle iş başına geliyorlardı (Kafesoğlu, 1989: 219). Onların hayatında savaşta gösterilen cesaret ve yararlıklar önemliydi. En fazla düşmanı öldüren veya esir ederek getiren kişi hükümdar tarafından ödüllendiriliyordu. Savaşta ölen arkadaşının cesedini getiren kişi onun malına konuyordu (Ligeti, 1986: 47).

Türkler arasında askerî eğitim küçük yaşlarda başlıyordu. Bozkırda sert iklim şartları ve otlak anlaşmazlıkları için yapılan savaşlar, kendini, ailesini ve malını korumak zorunda kalan herkesin asker olmasına temel oluşturuyordu. Bu durum konargöçer kavimlerin hayatında çocukların eğitimini daha iyi anlaşılır kılıyordu (Deer, 1954: 172). “*Asya Hunlarında çocuklar iğdiş edilmiş koç ya da koyunlara binmekte, yay germekte, kuşlara, gelinciklere ve büyük farelere ok atmaktaydılar. Büyüyünce beslenme ve giyim için gereken tilki ve tavşanı avlamaktaydılar*” (De Groot, 1921: 3). Bu avlanma esnasında hedefi vurma alışkanlığı kazanarak, gelecekte çok iyi ok atıcı olmaktaydılar. Başka bir ifadeyle gelecekteki at binicilik ve ok atıcılık kabiliyetinin temeli bu eğitimde atılıyordu.

Bozkırlarda yaşayan Türk'ün başarısında ve savaşa hazırlanmasında spor önemli bir yere sahipti. At üzerinde hareket etme ve ok atma her insanın uğraş alanıydı. At yarışları, cirit, gülle atma, güreş, doğancılık vb. uğraşmak onları mücadeleye hazırlıyordu (Kafesoğlu, 1989: 275). Şüphesiz bu tür spor faaliyetlerinin yoğun olarak yapıldığı günler vardı. Hunlar bu tür faaliyetler için üç farklı zaman diliminde toplanıyordu. Bunlardan ilki yılın birinci ayında, ikincisi ilkbaharda, üçüncüsü ise sonbaharda gerçekleştiriliyordu. İlkbahar ile sonbahardaki toplantılarda sporlar yapılıyordu. At yarışları ile ok atışları önemli bir yere sahipti (De Groot, 1921: 59).

Bozkır coğrafyasında belirli zaman aralıklarında erkekler gibi kızlar da bir eğitimden geçmekteydi. Özellikle İskit/Saka topluluklarında bu durum yaygındı. “*Genç kızlar ata binmekte, ok atmakta, at üstünde kargı savurmakta ve düşmanla savaşmaktaydılar. Üç düşman öldürmeden evlenmemekte, töre gereğince hayvan kurban etmeden kocalarıyla aynı evde oturmamaktaydılar*” (Hippokrates: 17). Aynı zamanda memeler belirginleştğinde savaşırken engel oluşturacağı düşüncesi de egemen oluyordu. Grekler tarafından onlara “Amazon” denilmesinin nedeni sağ memelerinin olmaması idi (Diodorus Sicilius: 53, 3).

“Hanım ve çocuklarını arabalarında taşırlardı. Arabalarını soğuktan ve yağmurdan korunacak şekilde kaplamışlardı ve ev yerine arabalarını kullanırlardı. Yasaları değil, adaleti gözetirlerdi. Onlara göre hiçbir suç hırsızlıktan daha korkunç değildi. Sığırları ve öküzleri ormanın içinde dam ya da başka bir sığınak olmadan tutarlardı. Azla yetinme onlar arasında adaletin gözetilmesini sağlardı. Zenginliğin kullanıldığı tek yer tutkularının üstün geldiği yeri” (Justinus: 2- 10).

“Arabaların küçükleri dört tekerlekli, diğerleri altı tekerlekli idi. Bunların dört bir yanı ve üstü keçeyle kaplıydı. İki ya da üç odaları bulunmaktaydı. Yağmura, kara ve rüzgâra karşı korunaklıydılar. Arabaları iki ya da üç çift boynuzsuz öküz çekerdi, soğuk yüzünden boynuzları çıkmazdı. Bu arabalarda kadınlar çocuklarla birlikte yaşardı. Erkeklerse at üstünde onlara eşlik eder, erkekleri de koyun sürüleri, sığırlar, atlar izlerdi. Bir yerde hayvanlarına ot bulabildikleri sürece kalırlardı, sonra başka yerlere göçerlerdi. Pişmiş etle beslenir, kısırak sütü içerler, kısırak sütünden yapılan bir çeşit peynir yerlerdi” (Hippokrates, 18). “Onların bayanları da erkekler gibi giyinirlerdi. Kocalarıyla beraber ya da kendi başlarına ata binip, ava giderler, savaşa girerlerdi” (Herodotos: 116). “Kulübeleri olmadığı ve asla saban, pulluk kullanmadıkları için yaşamları ete, sütün bolluğuna ve göçer-evler üzerine kuruluydu” (Ammianus Marcellinus, XXXI: 2, 18).

Kadınlar yoğun olarak at yetiştirilmesinden sorumluydu. At sırtında fiziksel bir çalışma gerektiği için kadınların görevleri ağırdı. Kadınlar aynı zamanda erkeklerin savaşta olduğu, yaralandığı veya öldüğü zaman sürülerin güvenliği ve otlakların korunmasından da sorumluydu. Bu nedenle kadınlar kendini savunabilmeleri için profesyonel savaşçılardı (Rolle, 1980: 95). Yazılı kaynaklarda verilen bilgileri arkeolojik kazılar sonucunda ortaya çıkartılmış buluntular da desteklemekteydi. Bayanlara ait mezarlardan başta yay ve oklar olmak üzere, mızrak ve kargılar, kılıçlar ve hançerler ortaya çıkarılmıştır. Ayrıca karın bölgesini korumak için metal kaplı kemerler bulunmuştur. Bütün bu buluntular değişik savaş ustalıklarına hâkimiyeti göstermektedir (Rolle, 1980: 98).

Asya Hunlarında da kahramanlık önemli bir yere sahipti. Asya Hun Hükümdarı Mo-tun’un en önemli özelliklerinden biri kahramanlığı idi. Bunu Çin İmparatoriçesine yazmış olduğu mektupta açık olarak görmek mümkündür. “Kendimi zaman zaman sınır boylarında buldum” sözü onun kahramanlığını göstermektedir (De Groot, 1921: 72). O, burada akınlarından söz etmektedir. Akın yapabilmek için iyi at binicisi ve iyi ok atıcısı olmak gerekir. Bu durumda Mo-tun’un akınları onun kahramanlığının bir belirtisi olarak görülmektedir. Mo-tun’un almış olduğu adlara bakıldığında da kahramanlığını anlamak mümkündür. Mo-tun’un Boğa-tır; yani kahraman olarak belirtilmiş olması da bu görüşü desteklemektedir.

Eski Türk toplum hayatında cesaret ve kahramanlık takdir ediliyordu. Yenilgi ise utanç verici olarak kabul ediliyordu. Bu hususta Hun Hakanı Çi-çi ve yandaşlarının cesareti, kahramanlığı, bağımsızlığı ortaya koyan sözleri şu şekildedir: “Hunlar cesaret ve kuvveti takdir eder. Yenilgi ve esaret onlara en adi ne varsa, öyle gelir. At üzerinde savaş ve mücadeleyle imparatorluk kuruldu. Dağınık boylar arasında kuvvet ve otorite sağlandı. Ölüncüye kadar savaşan yiğit savaşçılara her zaman sahibiz”. Bu sözlerin devamında ise şu dikkate değer ifadeler bulunmaktadır: “Ne diye atalarımızın kurduğu devleti altüst edelim ve kendimizi Çin’e tabi kılalım? Böyle imparatorlukla alay etsek, ölmüş hükümdarımıza kötü hakaret sayılır. Bu arada bağımlı kalarak sükûnet sağlansa dahi, dağınık boylar üzerinde hükümlerimizi sonra tekrar kazanabilecek miyiz?” (De Groot, 1921: 214- 215).

Avrupa Hunlarında da kahramanlık ön plandaydı. Onlarla ilgili olarak şunlar söylenmektedir: “Kışkırtılınca savaştan kaçmazlar, kama şeklinde birliklerle çarpışmaya girerler ve karmakarışık sesleri ürkütücü bir gürültü oluşturur. Onlar hızlı hareket edebilmek için hafif silahlanırlar. Önceden tasarladıkları şekilde aniden dağılıp gruplara bölünürler. Bir oraya bir buraya hücum ederek korkunç kıyımla saldırıya geçerler. Aşırı hareketli hızları sayesinde ne bir düşman ordugâhının şuuruna ne de ganimetlerine hücum eder görünmezler” (Ammianus Marcellinus: XXXI, 2, 8).

Onların kahramanlıklarıyla ilgili olarak şöyle devam ediliyor: “Avrupa Hunlarının hepsinin savaşa can atan askerler olduğu kolayca söylenebilir. Çünkü onlar alışıldık madde yerine (yani demir ya da tunç) keskin, sivri uçlu, kemikten, uzak mesafeden atılabilen mızraklarla dövüşürler. Sonra aradaki mesafeyi atla son sürat kat edip, kendi canlarını hiçe sayarak kılıçla adam adama dövüşürler. Düşmanlar kılıç darbelerine karşı korunurken, onlar ilmekle bağlanmış giysilerinin kenar şeridini düşmanların

üzerine fırlatırlar. Düşmanlar buna dolanıp uzuvları birbirine dolaşınca, onları ata binmekten ya da ayakta durabilmekten menetmiş olurlar” (Ammianus Marcellinus: XXXI, 2, 9).

Avrupa Hunlarının Hükümdarı Attila da her şeyden önce iyi bir komutandı. Bu özelliğini savaş meydanlarında açık bir şekilde gösteriyordu. Kendine bağlı askerleri coşturacak sözler söyleyerek onların cesaret ve hayranlığını kazanmak suretiyle savaşa girmesini sağlayabiliyordu (Jordanes: XXXIV, 202-206). Onun bu davranışı cesur ve kahraman olduğunu göstermektedir. Aynı zamanda insanları etkileyebilecek sözler söyleyen ve sözünü tuturan bir özelliği olduğunu da ortaya koymaktadır.

Gök Türk Dönemi’nde de kahramanlık önemli bir yere sahipti. Bilge Tonyukuk’un sözleri şu şekildedir: “Niye kaçıyoruz? Çok diye niye korkuyoruz? Az diye ne kendimizi hor görelim? Hücum edelim dedim. Hücum ettik yağma ettik. İkinci gün ateş gibi kızıp geldi. Savaşık. Bizden, iki ucu, yarısı kadar fazla idi. Tanrı lütfettiği için, çok diye korkmadık, savaşık. Tarduş şadına kadar kovalayıp dağıttık. Kağanını tuttuk. Yabgusunu, şadını orda öldürdüler” (Bilge Tonyukuk Yazıtı, batı: 1-6).

Millî kaynaklarda cesaret ve kahramanlığın Türklerin önemli özelliklerinden olduğu anlaşılmaktadır. Bilge Kağan’ın “Başlıya baş eğdirdim, dizliye diz çöktürdüm” (Bilge Kağan Yazıtı, kuzey: 10) sözü bile cesaret ve kahramanlığı özetler mahiyettedir. Yine yazıtlarda “Tanrı kuvvet verdiği için babam Kağanın askeri kurt gibi imiş” denilmektedir (Köl Tigin Yazıtı: doğu: 12; Bilge Kağan Yazıtı doğu: 11). Buradan da Türk askerlerinin kahramanlıklarına dikkat çekilmektedir. Onların düşman üzerine bir kurt gibi atılmaları ve başarıları bu sözlerle açıklanmaktadır. Türk askerlerinin atın üzerinde yay gerip ok atabilme ve ani saldırıp geri çekilme kabiliyeti üstünlüklerinde önemli etken olarak ortaya çıkmış bulunmaktadır. Bu şekilde saldırıp geri çekilme ve istenilen yerde düşmanı pusuya düşürerek imha etme kurdun saldırı, çekilme ve pusuya düşürmesiyle bir görülmüş oluyor. Türkler tarafından yüzlerce yıl uygulanan taktik için “kurt oyunu” tabiri kullanılıyordu. Bu taktik düşmandan kaçıyor gibi geri çekilerek onu çembere almak suretiyle pusu kurulan yere çekmekten ibaretti. Bu taktik için Türk yurdunun eski adlandırmasından hareketle “Turan taktiği” olarak da bilinmektedir (Durmuş, 2005: 24).

Disiplin

Türkler için disiplin büyük öneme sahiptir. Toplumun huzurlu bir şekilde hayatını sürdürmesi, kargaşanın olmaması disiplinin varlığı ve yaygınlığıyla açıklanabilir. Türk devletlerin var olan disiplin sayesinde yönetenle yönetilenler, yönetilenlerle yönetenler arasında herhangi bir sıkıntı olmadığı görülmektedir. Disiplin sayesinde içte birlik ve dirlik, dışta da güçlülük dikkati çekmektedir. Disiplinden vazgeçildiğinde bu hususlar ortadan kalkarak Türk devletleri çökmeye ve boylar dağılmaya başlamıştır. Bütün bunları bilen Türklerin hayatında disiplin ön plana çıkmış ve Türk devlet yöneticileri başta olmak üzere, bütün Türk topluluklarında disiplin anlayışı en eski devirlerden başlamak üzere oluşmuştur.

Asya Hunlarında da disiplin önemli bir yer tutuyordu. Hun Hakanı Mo-tun disiplinli biriydi. Başarıya giden yol disiplinden geçiyordu. Hayatında disipline büyük önem vermekteydi. Askerlerini de disiplinli bir şekilde yetiştirmek istiyordu. Çünkü disiplinin olduğu yerde emre itaat ve güvende söz konusu olmaktadır. Mo-tun ıslıklı oklar icat eder. Atlı birliklerin eğitimi sırasında nereye ok atarsa, maiyetindekilerin oraya ok atmaları emrini verir. Avda ilk olarak atlarından birinin üzerine ok atar. İkincisinde kendi eşi üzerine ok atar. Üçüncüsünde ise hükümdar olan babasının üzerine ok atar. Maiyetindekilerin de aynı ok atışını gerçekleştirmelerini sağlar. Sonunda hükümdarlığını ilan eder (De Groot, 1921: 49-50).

Burada verilen bilgilerden savaşçılara önceden bazı özellikler kazandırılıyordu. Bunlar verilen emre bağlılık, çabuk karar verme ve hedefi vurmada isabetten ibaretti (Koca, 2003: 96-97). Bu bağlamda emre itaatte astın üstüne tabiliği ve emre bağlı kalarak savaşması sağlanmış olacaktı. Çabuk ve isabetli karar verme yeteneği kazanma sayesinde üzerine düşen sorumluluk yerine getirilecekti. Hedefi vurmada isabetiyle boşa atış yapılmayacak ve düşman imha edilecekti. Böylece eğitim esnasında komutana itaat, kendine güven ve keskin nişancılık özellikleri kazanılıyordu.

Türklerin yaşadığı kültür çevresinde disiplin hayatın birçok safhasında görülmektedir. Avrupa Hun Hükümdarı Attila’nın disipline önem veren kişiliğini Bizans elçilerinin kabulü sırasındaki davranışları da göstermektedir. Elçilerin seyahati sırasında Attila’nın sarayı ve elçileri kabulü hususunda kayda değer bilgiler verilmektedir. Attila’nın sarayına ulaşmak için birçok nehri geçtikleri ve büyük bir köye vardıkları belirtilmektedir. Bu hususta şunlar söylenmektedir: “Orada resmî bir bina vardı, bu Attila’nın

bütün diğer evlerinden daha büyük ve daha güzel olmalıydı. Bu ahşaptandı, tahta kaplamalı duvarları vardı ve etrafı tahtadan çitlerle çevriliydi, bu çitler korumaya yönelik değildi, özellikle süslemeydi” (Doblhoffer, 1955: 40-41).

Attila'nın buraya gelmesiyle kızların beyaz örtülerle yürümeleleriyle onu selamlamaları söz konusuydu. Her iki tarafta bayanlar yan yana duruyor ve bir örtünün altında yedi ya da daha fazla bayan bulunuyordu. Bayanların oluşturduğu bu halka tören alayını oluşturuyordu ve onlar İskit şarkıları söylemekteydiler” (Doblhoffer, 1955: 41).

Toplantının başlamasıyla ilgili olarak da önemli bilgiler verilmektedir. Toplantı salonunun giriş kısmında elçiler ayakta dururken, sakilerin ülke geleneklerine göre bir kapla elçilere geldikleri ve oturmadan önce selamlama için içmek zorunda oldukları ve daha sonra kendilerine ait yere geçtikleri belirtilmektedir. Attila'nın sarayında bir oturma düzeninin olduğu ve herkesin bu düzene göre oturduğu açıklanmaktadır. Herkesin yine belirli bir düzen dâhilinde içki içmelerine de dikkat çekilmektedir (Doblhoffer, 1955: 52-53).

Attila'nın sarayında yemek yemenin de belirli bir düzene göre gerçekleştiği ifade edilmektedir. Elçilerin ve diğerlerinin tabakları gümüşten olmasına rağmen; Attila'nın tabağının tahtadan olduğuna ve onun kanaatkarlığına dikkat çekilmektedir. Konukların ellerinde altın ve gümüş bardaklar olduğu hâlde, Attila'nın bardağının ahşap olduğu da belirtilmektedir. Elbisesinin lekesez ve temiz olduğu gibi, kemerinde taşıdığı kılıcı ve atının donanımında altın ve gümüş süslerin bulunmadığına dikkat çekilmektedir (Doblhoffer, 1955: 53-54). Bu anlatılanlar Attila'nın tören ve toplantılara önem verdiğini göstermektedir. Onun otoriter, disiplinli, saygı ve görgü kurallarına önem veren bir kişiliğe sahip olduğu anlaşılmaktadır.

Türklerin hayatında disiplinin önemi Gök Türk yazıtlarında da şu şekilde ortaya konulmaktadır: *“Üstte gök basmasa, altta yer delinmese, Türk milleti, ilini, töreni kim bozabilecekti? Türk milleti, vazgeç, pişman ol! Disiplinsizliğinden dolayı, beslemiş olan bilgili kağanınla, hür ve müstakil iyi iline karşı kendin hata ettin, kötü hale soktun”* (Köl Tigin Yazıtı, doğu: 22-23; Bilge Kağan Yazıtı, doğu: 18-19). Bu ifadelerden açık bir şekilde disiplinden vazgeçilmemesi uyarısı anlaşılıyor. Disipline uyulmadığında milletin yok olabileceği ve devletin yıkılacağı uyarısında bulunuluyor.

İstiklal Anlayışı

Türklerde var olan temel unsurlarından birisi istiklaldir. Devleti yönetenlerdeki bu düşünce, toplumda da kendisini göstermiştir. Bozkır kavimlerinin bir araya gelerek devlet kurmaları ve devletin bekası için çalışmaları bu temel düşüncenin bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Toplum fertleri varlıklarının esasını devlete bağlamışlardır. Türk bozkır devletlerinin ortaya çıkışında toplumda istiklâl düşüncesi etkili olmuştur.

Bozkır kavimlerinin hayatları istiklal anlayışının kendilerinde üst seviyede olmasını sağlamıştır. Onlar, hür ve bağımsız olarak hayatlarını sürdürecekleri coğrafyalarda devlet kurmuşlardır. Bozkırda yaşayanların büyük ölçüde yardımcı at olmuştur. At hızı ve başka binek hayvanlarına göre üstünlüğü nedeniyle ona hükmetme ruhu aşılacaktır. Bozkırda güç hayat şartları, yaşamak mücadelesinde bozkırlıya iyi bir öğretici olmuştur (Kafesoğlu, 1989: 222). Bu nedenle bozkırlı için normal sayılan husus, hızlı savaş seferberliği hâline dönüştürülebilene sürekli mücadele olmuştur (Kafesoğlu, 1989: 222). Bu bağımsızlık ve mücadele eğilimi Türk ailesinden başlayarak, sırasıyla boy, boylar birliği ve devlet ölçüsünde genişlemiş ve devlette istiklal anlayışına temel oluşturmuştur.

Türk devletlerinde istiklal anlayışı hep var olmuştur. Hunlarda da istiklâl anlayışı aynı şekilde gelişmiştir. M.Ö. 55 yılında ortaya çıkan hadise dolayısıyla Hun Devlet Meclisinde şu konuşma yapılmıştır: *“Hunlar cesaret ve kuvveti takdir eder. Yenilgi ve esaret onlara en adi ne varsa, öyle gelir. Ölünceye kadar savaşan yiğit savaşçılara her zaman sahibiz. Ne diye atalarımızın kurduğu devleti feda edelim ve kendimizi Çin'e tabi kılalım?”* (De Groot, 1921: 214).

Gök Türklerde de istiklâl anlayışı dikkati çekmektedir. Orhun Yazıtlarında Türk istiklâl anlayışı hakkında şu ifadeler kayda değerdir: *“Türk halk kitlesi şöyle demiş. İlli millet idim, ilim şimdi hani, kime il kazanıyorum der imiş. Kağanlı millet idim, kağanım hani, ne kağana işi gücü veriyorum der imiş”* (Köl Tigin Yazıtı, doğu, 9). Bu hususta şu ifadeler de bulunmaktadır: *“O zamanda kul kullu olmuştun.*

Cariye cariyeli olmuştu. Küçük kardeş büyük kardeşini bilmezdi, oğlu babasını bilmezdi. Öyle kazanılmış, düzene sokulmuş ilimiz, töremiz vardı” (Köl Tigin Yazıtı, doğu: 21-22).

Gök Türk Dönemi’nde Türk, Oğuz Beyleri ve millet işitsin diye şu ifadeler kayda değer durumdadır: “*Üstte gök basmasa, altta yer delinmese, Türk milleti, ilini töreni kim boza bilecekti? Türk milleti, vazgeç, pişman ol! Disiplinsizliğinden dolayı, beslemiş olan bilgili kağanınla, hür ve müstakil iyi iline karşı kendin hata ettin, kötü hale soktun”* (Köl Tigin Yazıtı, doğu: 22-23).

Köl Tigin’in kahramanlığı ile ilgili de şu bilgiler önemli bir yer tutmaktadır: “*Köl Tigin’i evin başında bırakarak savunma önlemi aldık. Oğuz düşman, merkezi bastı. Köl Tigin öksüz atına binip dokuz eri mızrakladı, merkezi vermedi. Annem hatun ve analarım, ablalarım, gelinlerim, prenseslerim, bunca yaşayanlar cariyeye olacaktı, ölenler yurtta yolda yatıp kalacaktınız. Köl Tigin olmasa hep ölecektiniz”* (Köl Tigin Yazıtı, kuzey: 8-9).

İstiklâlin korunamaması Bilge Tonyukuk Yazıtında şu sözlerle ifade edilmektedir: “*Han verdim. Hanını bırakıp teslim oldun. Teslim olduğun için Tanrı öldürmüştür. Türk milleti öldü, mahvoldu, yok oldu. Türk Sir milletinin yerinde boy kalmadı”* (Bilge Tonyukuk Yazıtı I, batı: 3-4). İstiklale kavuşmak için verilen mücadele ise şöyle açıklanmaktadır: “*Tanrı korusun, bu Türk Milleti arasında silahlı düşmanı koşturmadım, damgalı atı koşturmadım. İleriş Kağan kazanmasa ve ben kendim kazanmasam, il de millet de yok olacaktı. Kazandığım için ve kendim kazandığım için il de il oldu, millet de millet oldu”* (Bilge Tonyukuk Yazıtı II, doğu: 4-6). Bütün bu ifadeler Bilge Kağan’da yüksek bir istiklâl tutkusunun olduğunu göstermektedir. Yapılan işler, kazanılan savaşlar, Türk milletinin istiklâli içindir. Bilge Kağan bu duyguları hep canlı tutmak istemiş, istiklâl anlayışı onun kişiliğiyle bütünleşmiştir.

Bilge Kağan ülkesinde kaleler, surlar ve tapınaklar inşa ettirmek istediğinde, Tonyukuk’un şu sözleri Türklerin hayat tarzını ortaya koymaktadır: “*Hiçbir kentimiz yoktur. Sulu ve otlak yerler arayarak dolaşılıyor ve avlanarak yaşıyoruz. Bütün halkımız savaş sanatını uygulayabiliyor. Güçlü olduğumuzda askerlerimiz akınlara sevk ederiz, zayıf isek bozkırlara çekilir ve korunuruz. İçinde oturmak için kaleler inşa edersek ve eski hayat tarzımızı değiştirirsek, günün birinde yeniliriz”* (Lui Mau-Tsai I, 1958: 172-173).

Millet Sevgisi

Devletin güçlü ve milletin mutlu olabilmesi devleti yönetenlerle millet arasında dayanışma ve güvenin tam olmasına bağlıdır. Bu itibarla devleti yönetenlerin millete karşı sorumlulukları olduğu gibi milletin de devlet yöneticilerine karşı sorumlulukları vardır. Ancak bu sorumluluklar yerine getirildiği takdirde devlet daha kolay yönetilir. Devlet yöneticileri rahat eder. Siyasi iktidar anlamındaki “kut” kendisinde kalır ve bu siyasi güce dayalı olarak da devleti rahat bir şekilde yönetir.

Türk milletinin temel özelliklerinden birisi millet sevgisiydi. Bu sevgi sayesinde bir araya gelinmekte, büyük devletler kurulabilmekteydi. Millet sevgisi ile akınlar gerçekleştirilmekte ve Türk’ün geleceği güven altına alınmaktaydı. Millet sevgisi aileden başlamakta, soya, soydan boya, boydan ile yayılmaktaydı. Türklerde bu millî duygular çok erken dönemlerde oluşmuştu. Aile ve akrabalığa büyük önem veriliyordu.

Aile içinde ortaya çıkan millet sevgisi soya beslemekte, soyda oluşan sevgi boya ulaşmakta, boydaki sevgi de ile temel oluşturmaktaydı. Ailede başlayan ve devlete ulaşan sevgi toplum bireyleri, beyler ve kağanlar arasında yaygınlık gösteriyordu. Bütün toplum fertlerinde oluşmuş millet sevgisi Türk devletini yönetenlerde belirgin bir şekilde görülüyordu. Türk devlet yöneticilerinin temel özelliklerinden biri millet sevgisi idi. Zaten millet sevgisi olmayan bir kişi devletin başına getirilmiyordu. Örneğin Eski Türk Devletlerinde hükümdarın Türk hanımından olmayan bir çocuğu, her ne kadar soy babadan gelse de başa geçirilmiyordu. Burada onun millete ihanet edebileceği düşünülüyordu.

Türk devlet yöneticilerinde millet sevgisi ön plandaydı. Bunlardan birisi Hun Hakanı Mo-tun idi. Mo-tun’un temel özelliklerinden biri milletini sevmesiydi. O, “*Küçükler büyümeleri için gerekli çevreyi elde edecekler. Yaşlılar ise, kendi yurtlarında sessiz ve rahat yaşayacaklar. Nesillerden nesillere bütün Hunlar barış ve mutluluk içinde kalacaklar”* demektedir (Ögel, 1981: 442). Buradan milletin barış ve huzur içinde yaşamasına önem verdiği görülmektedir. Amacının devleti güçlü milleti ise mutlu kılmak olduğu anlaşılmaktadır.

Bilge Kağan'ın en temel özelliklerinden biri milletini sevmesidir. Onun millet sevgisiyle dolu şu sözleri dikkat çekmektedir: “*Türk milleti için gece uyumadım, gündüz oturmadım*” (Bilge Kağan Yazıtı, doğu: 22). “*Milleti besleyeyim diye, kuzeyde Oğuz kavmine doğru, doğuda Kitay, Tatabı kavmine doğru, güneyde Çine doğru on iki defa büyük ordu sevk ettim*” (Bilge Kağan Yazıtı, doğu: 22-23). “*Devletim var olduğu için, ölecek milleti diriltip besledim. Çıplak milleti elbiseli, fakir milleti zengin kıldım. Değerli illiden, değerli kağanlıdan daha iyi kıldım*” (Bilge Kağan Yazıtı, doğu: 23-24). “*Tanrı bahsettiği için, ben kazandığım için Türk milleti kazanmıştır. Ben küçük kardeşimle beraber böyle başa geçip kazanmasam Türk milleti ölecekti, yok olacaktı. Türk beyleri, milleti böyle düşünün, böyle bilin!*” (Bilge Kağan Yazıtı, doğu: 33). “*Türk milleti aç idi. O at sürüsünü alıp besledim*” (Bilge Kağan Yazıtı, doğu: 38). “*Türk'üm için, milletim için iyisini öylece kazanıverdim*” (Bilge Kağan Yazıtı, doğu: 10). “*Tanrı buyurduğu için, kendim devletli olduğum için Kağan oturdum. Kağan oturup aç, fakir milleti hep toplattım. Fakir milleti zengin kıldım. Yoksa bu sözümde yalan var mı?*” (Bilge Kağan Yazıtı, kuzey: 7-8). “*Sarı altınını, beyaz gümüşünü, kenarlı ipeğini, ipekli kumaşını, binek atını, aygırını, kara samurunu, mavi sincabını Türküme, milletime kazanıverdim, tanzim ediverdim*” (Bilge Kağan Yazıtı, kuzey: 11-12).

Bilge Kağan'ın bütün bu sözlerinden millet sevgisi belirgin bir şekilde anlaşılabilir. Türk milletinin hayat standartlarının yükselmesini kendisi için kutlu bir görev saymıştır. Bu uğurda kendi ifadesiyle “*gece uyumamış, gündüz oturmamıştır*”. Milletinin huzur ve refahı için elinden geleni yapmıştır. Böyle bir gayret ancak millet sevgisiyle açıklanabilir.

Bilge Kağan kazandığı başarılarıyla ilgili olarak da şunları söylemektedir: “*Tanrı Türk Milleti yaşasın diye beni tahta oturttu. İçte açsız, dışta çıplak bir kavme kağan oldum. Babamızın, amcamızın kazandığı milletin adı, sanı unutulmasın diye kardeşimle sözleştik. Türk Milleti için gündüz oturmadım, gece uyumadım. Köl Tigin ile Şadlarla ölesiye çalıştık*” (Bilge Kağan Yazıtı, doğu: 25-27).

Bilge Kağan'ın vermiş olduğu mücadele ve millet için yaptıkları Çinliler tarafından da takdir edilmiştir. “*Bilge Kağan milletini sever, Türkler de ondan memnundur*” (Liu Mau-tsai, 1958: 175) denilmektedir. Bu sözler Bilge Kağan'ın “*Türk milleti için gündüz oturmam, gece uyumadım*” sözlerini desteklemektedir. Ayrıca “*Tanrı buyurduğu için, kut'um olduğu için Kağan oldum*” (Bilge Kağan Yazıtı, kuzey: 7-8) demesi de “*Türklerde ondan memnundur*” sözleriyle örtüşmektedir; çünkü Tanrı tarafından verilen kut, yani siyasi iktidarın millet tarafından da kabul edilmesi gerekmektedir. Milletnin memnuniyeti Bilge Kağan'ın iktidarının, yani kut'unun varlığını göstermektedir.

Bu hususta birçok örnek bulunmakta ve büyük ölçüde Türk devlet yöneticilerinde millet sevgisi görülmektedir. Millet sevgisi olmadan dağınık boyların bir araya getirilmesi, savaşlarda kahramanlık gösterilmesi, milletin refah düzeyinin artırılması, devletin güçlü ve milletin mutlu kılınması mümkün görünmemektedir.

Ülke Sevgisi

Ülke milletin hayatını sürdürdüğü coğrafya olmasından dolayı büyük önem taşımaktadır. Çünkü bağımsız bir şekilde hayatın sürdürüldüğü coğrafya ülke olarak kabul edilmektedir. Ülke kavramı yerine sonradan vatan, yurt kavramı da kullanılmıştır. Bu kavramlardan hareketle ülkesini; yani toprağını sevenler için “yurtsever”, “vatansever” denilmiştir. Türklerde ülke, yurt, ya da vatan sevgisi en erken dönemlerden itibaren ortaya çıkmıştır. Onlar ülke toprağını kutlu saymışlar ve onu korumak için gözlerini kırpmadan hayatlarını vermişlerdir.

Türklerde ülke sevgisi tarihin çeşitli dönemlerinde görülmektedir. Bunlardan biri İskit Dönemi'nde dikkati çekmektedir. İskit Hükümdarı İdanthysos, Pers Kralı Darius'a neden savaşa girmediğini şu şekilde belirtmektedir: “*Ne hemen savaşa girmiyorum, onu da sana açıklayayım. Bizim ne kentimiz var ne de bir tek dikili ağacımız, ki elden gitmesin ya da yakılıp yıkılmasın diye korkup hemen savaşa girelim, ama siz eğer ille de savaşmak istiyorsanız, bizim atalarımızın mezarları var; onları bulun, onlara el kaldırın, o zaman görürsünüz, mezarlarımız için dövüşüyor muyuz dövüşmüyor muyuz?*” (Herodotos: 127). Burada onların coğrafyayla bütünleştiren atalarının mezarının bulunduğu yerdir. Orası en çok korunması gereken kutlu bir mekândır.

Başka bir örnek ise, Asya Hunlarına aittir. Mo-tun devletin başına geçtiğinde, Tunguz (Tung-hular) ondan bazı taleplerde bulunmuştur. Hunlarla savaşmak için gerekçe arayan Tunguzlar Mo-tun'dan bazı

isteklerde bulunmuşlardır. Mo-tun Tunguzların vergi olarak at ve kadın istemesine karşı fazla tepki göstermemiştir. Tunguz Hükümdarı Hun ile Tunguz Devletleri sınırında verimsiz ve ıssız toprağı Mo-tun'dan istemiştir. Mo-tun danışmanlarıyla toplanmış, onlara görüşlerini sormuş ve son olarak şu sözü söylemiştir: “Devletin temeli olan toprağı nasıl verebiliriz?” (De Groot, 1921: 51).

Toprağın atalardan kaldığını istiklâl başlığı altında verdiğimiz örnek de açık olarak göstermektedir: “Atalarımızdan toprakla birlikte devir aldığımız istiklâlimizi (devletimizi) feda edemeyiz” denilmektedir. Mo-tun'dan yaklaşık iki asır sonra Çinliler Hunlardan küçük bir toprak parçasını istemişlerdir. Hun Hakani, “Ben babamdan kalan toprağı veremem” demiştir (Ögel, 1982: 156). Buradan atalardan devralınan toprağın kutlu olduğu anlaşılıyor. Bu düşünce devlet var olduğu sürece devam ediyor.

Gök Türkler ülkelerini hep kutlu saymıştır. Orhun Yazıtlarında bunun üzerine kıymetli bilgiler bulunuyor. Bilge Kağan hep Ötüken'e dikkat çekiyor. Bu hususta şunları söylüyor: “Türk Kağanı Ötüken Ormanında otursa ilde sıkıntı yoktur. Ötüken Ormanından daha iyisi hiç yokmuş. İl tutacak yer Ötüken Ormanı imiş” (Köl Tigin Yazıtı, güney: 3-4). Ülkenin önemini şu bilgiler daha da belirgin hale getiriyor: “Güneyde Çogay Ormanına, Tögültün Ovasına konayım dersen, Türk milleti, öleceksin! Ötüken yerinde oturup kervan, kafile gönderirsen hiçbir sıkıntın yoktur. Ötüken Ormanında otursan ebediyen il tutarak oturacaksın” (Köl Tigin Yazıtı, güney: 7- 8).

Bütün bu ifadeler Türklerde vatan anlamında kullanılan ülke sevgisini açık bir şekilde göstermektedir. Ülke sevgisine dikkat çekilmekte ve ülkenin elde tutulmasının önemi vurgulanmaktadır. Türklerin hayatı için uygun coğrafyaların vatan olduğu özellikle belirtilmekte, bu kapsamda Gök Türk Devleti'nin merkezi Ötüken'in devlet ve millet için “kalpgâh” olduğu açık bir şekilde vurgulanmaktadır. Bilge Kağan'ın yukarıdaki sözleri onda vatan sevgisinin yüksekliğini açık bir şekilde göstermektedir. Bu düşünce ve uygulamalarından dolayı kendisine vatansever de denilmelidir.

Türklerde ülke, yurt ve vatan kavramları varlıklarıyla bir tutulmuş bulunmaktadır. Eski Türk tarihinde bunun sayısız örneklerine rastlanmaktadır. Yukarıda verilen örnekler diğerleriyle paralellik göstermektedir. Buradan ortaya çıkan düşünce vatanın ve vatan toprağının kutsallığıdır. Türk tuğ ve bayrağının dalgalandığı yer vatandır.

Sonuç

Türklerin geçmişi tarihin derinliklerine kadar uzanmaktadır. Türk kişiliğinin oluşumu ve gelişimi de Türk tarihinin derinliklerinden başlamaktadır. Yazılı kaynaklarda açık bir şekilde Türk'ün kişiliğini ortaya koyan bilgiler bulunmaktadır. Özellikle bozkır coğrafyasında atın binek hayvanı olarak kullanımı ile demirden yararlanılmaya başlanması Türk'e güç, hız ve hâkimiyet ruhu kazandırmıştır. İskitler/Sakalar, Hunlar ve Gök Türkler Dönemi'nde bu gelişmeler sürmüştür. Türklerin büyük devletler kurmaya başlamaları da bu dönemlerde gerçekleşmiştir. İskit Dönemi'nden başlayarak Gök Türk Dönemi'ne kadar olan süreç için Türkler bozkırlarda güç kazanmışlardır. Bu süreç için Türk kişiliğinin gelişim safhası diyebiliriz.

Türk kişiliğine ışık tutan birçok özellik bulunmaktadır. Bunlar arasında bilgelik, kahramanlık, disiplin, istiklâl anlayışı, millet ve ülke sevgisi ön plana çıkmaktadır. Türk'ün bu özellikleri hem çağdaş kaynaklara hem de millî kaynaklara yansımış durumdadır. Bunlar Türk'ü başka milletlerden ayıran özelliklerdir. Tarihte bunun çok sayıda örneği bulunmaktadır. Bu özellikler Türk'ün hayat tarzı haline gelmiştir. Bütün bu sayılanlar ve hatta sayılamayanlarla birlikte Türk Milletinde kişilik özelliklerini ortaya koyar. Şüphesiz burada Türk'ün iyi hasletleri ön plana çıkartılmış durumdadır. Bu özellikler savaşta ve barışta, hayatın çeşitli safhalarında görülmektedir.

Türk ve onun bağlı olduğu Türk Milletinde oluşan ve gelişen kişilik özellikleri günümüze kadar taşınmış durumdadır. Bu özellikler geçmişte olduğu gibi günümüzde de yaşatılmaktadır. Bu bağlamda bilgelik, kahramanlık, disiplin, istiklâl anlayışı, millet sevgisi ve ülke sevgisi Türk'ün temel özelliği haline gelmiş, kişiliğinin oluşumu ve gelişiminde önemli bir yer tutmuştur.

Kaynaklar

Ammianus Marcellinus. (1964). *Rerum Gestarum Libri*. Ed., John C. Rolfe. London: The Loeb Classical Library.

Deer, Jozsef. (1954). “İstep Kültürü”. *A.Ü. Dil ve Tarih- Coğrafya Fakültesi Dergisi*. 12 (1-2), 159- 176.

- De Groot, Johan Jacob Maria. (1921). *Die Hunnen der vorchristlichen Zeit-I*. Berlin: Walter de Gruyter.
- Diodorus Sicilius. (1935). *The Library of History*. Çev., C. H. Oldfather. London: Harvard University Press.
- Doblhoffer, Ernst. (1955). *Byzantinische Diplomaten ud Östliche Barbaren*. Graz- Wien- Köln: Verlag Styria.
- Durmuş, İlhami. (2005). “Eski Türklerde Askeri Kültür”. *Silahlı Kuvvetler Dergisi*. (385), 4- 25.
- Frontinus. (1997). *Stratagems*. Çev., Charles E. Bennett. Cambridge: The Loeb Classical Library.
- Grousset, Rene. (1980). *Bozkır İmparatorluğu*. Çev., Reşat Uzmen. İstanbul: Ötüken Neşriyat A.Ş.
- Herodotos. (1973). *Herodot Tarihi*. Çev., M. Ökmen. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Herrmann, Albert. (1930). “Massagetai”. *Paulys Real Encyclopaedie der Classischen Altertumswissenschaft*. 14 (2), 2123- 2129.
- Hİppokrates. (1995). *Airs, Water, Places*. Cambridge, Massachusetts. London: Harvard University Press.
- Jordanes. (2007). *The Origin and Deeds of the Goths*. Çev., Charles Christopher Mierow. England: Dodo Press.
- Justinus. (1997). *Epitome of Philippic History of Pompeius Trogus*. Çev., John Yardley. Oxford, New York: Clarendon Pres.
- Kafesoğlu, İbrahim. (1989). *Türk Milli Kültürü*. İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
- Kaşgarlı Mahmud. (1992). *Divanü Lûgat-it Türk Tercümesi I- IV*. Çev., Besim Atalay. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Koca, Salim. (2003). *Türk Kültürünün Temelleri-II*. Ankara: ODES Ltd Şti, Kültür Yayınları.
- Köprülü, M. Fuad. (1986). “Alp”. *İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1/ 379-384.
- Ligeti, Lajos. (1986). *Bilinmeyen İç Asya*. Çev., S. Karatay. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Liu Mau-Tsai. (1958). *Die Chinesischen Nachrichten der Ost-Türken I*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz.
- Orhun Abideleri. (1991). Haz. Muharrem Ergin. İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
- Orkun, Hüseyin Namık. (1987). *Eski Türk Yazıtları*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ögel, Bahaeddin. (1981). *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi I- II*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Ögel, Bahaeddin. (1982). *Türkler’de Devlet Anlayışı (13. Yüzyıl Sonlarına Kadar)*. Ankara: Başbakanlık Basımevi.
- Pritsak, Omeljan. (1954). “Orientierung und Farbsymbolik”. *Saeculum*. (5), 376-383.
- Rolle, Renate. (1980). *Die Welt der Skythen*. Frankfurt: Verlag C.J. Bucher.
- Sümer, Faruk. (1999). *Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları I- II*. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.

YAZARLARIN KATKI DÜZEYLERİ: Birinci Yazar % 100.

ETİK KOMİSYON ONAYI: Çalışmada etik komisyon onayına gerek yoktur.

FİNANSAL DESTEK: Çalışmada finansal destek alınmamıştır.

ÇIKAR ÇATIŞMASI: Çalışmada potansiyel çıkar çatışması bulunmamaktadır.

TELİF HAKKI VE BENZERLİK RAPORU: Yazarlar dergide yayımlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptir; çalışmanın benzerlik raporu alınmıştır.

BİLİMSEL VE ETİK İLKELERE UYGUNLUK: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların “Kaynaklar” başlığı altında belirtildiği beyan olunmuştur.

Çakmak, M. A. (2023). "Harezmşahlar Devleti'nde Kanglı-Kıpçak Unsurların Rolü". *Asya Araştırmaları Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*. 7 (Özel Sayı-1), 19-30.

Araştırma Makalesi

HAREZMŞAHLAR DEVLETİ'NDE KANGLI-KIPÇAK UNSURLARIN ROLÜ*

The Role of Kanglı-Kıpçak Elements in The State of The Khazrazmshah

Mehmet Ali ÇAKMAK**

Öz

Harezmşahlar Devleti, Harezm sahasında kurulmuş bir Türk devleti olup, adını kurulduğu coğrafyadan almıştır. Harezm sahasının kuzeydoğusunda yaşayan Kanglı-Kıpçak boylarıyla Harezm hükümdarları arasında ilişkiler mücadele temelli başlamıştır. Daha sonra Harezmşah İlarıslan zamanında iyi ilişkiler kurulmaya çalışılmış, Harezmşah Alaeddin Tekiş'in, Kanglı boylarından Uran kabilesi şefinin kızı Terken Hatun ile evlenmesi üzerine ilişkilerde sıhri akrabalık ve buna bağlı oluşan güvene dayalı bir dönem başlamıştır. Bu dönemde Uran kabilesi beyi Alp-Kara ile başlayan pek çok Kanlı-Kıpçak unsur, boy beylerinin kontrolü altında Harezmşahlar Devleti'nin idaresi altına girmiştir. Taraflar arasında akrabalık bağlarıyla güçlendirilerek oluşturulan bu güven ortamına rağmen, sonraki yıllarda da mücadeleler yaşanmıştır. Tekiş öldükten sonra oğlu Alaeddin Muhammed zamanında, Valide Sultan sıfatıyla Terken Hatun, hizmete alınan kalabalık Kanglı-Kıpçak unsurlardan aldığı güce dayanarak, devlet içinde alternatif bir güç haline gelmiştir. Harezmşah Alaeddin Muhammed, annesinin tavassutuyla önemli mevkilere gelerek daha çok Valide Sultan'a bağlılık gösteren Kanglı-Kıpçak kökenli asker-sivil bürokratlara, hükmetmekte büyük zorluklar yaşamış, bu durum Harezmşahlar Devleti'ni, elde edilen önemli askeri başarılarla rağmen çok zayıflatmıştır. Bu çalışmada, özetlenen sürecin kaynaklarda ve araştırmalarda yer alan ayrıntılarına değinilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: *Harezmşahlar Devleti, Kanglı-Kıpçaklar, Terken Hatun, Cend, Gürgenç.*

* Geliş Tarihi / Received: 27.12.2023, Kabul Tarihi / Accepted: 30.12.2023. <https://doi.org/10.58640/asyar.1410935>

** Prof. Dr., Gazi Üniversitesi Eğitim Fakültesi Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü Sosyal Bilgiler Eğitimi ABD, mcakmak@gazi.edu.tr, ORCID ID:<https://orcid.org/0000-0002-8364-2804>

Abstract

The State of the Khwarezmians is a Turkish state established in the Khwarezm area and took its name from the geography where it was founded. Relations between the Kangli-Kipchak tribes living in the northeast of the Khwarezm area and the Khwarezm rulers began on a struggle basis. Subsequently, during the reign of Khwarezmshah Ilarslan, deliberate attempts were undertaken to cultivate amicable ties. This endeavour culminated in the marriage between Harezshah Alaeddin Tekiş and Terken Hatun, the daughter of the Uran tribe's chieftain from the Kangli tribes. Consequently, a period characterised by matrimonial kinship and the ensuing confidence developed in the realm of relations. During this period, many Kangli-Kipchak elements, starting with Alp-Kara, the lord of the Uran tribe, came under the rule of the Khwarezmshah State under the control of the tribal chiefs. Despite this environment of trust created between the parties, strengthened by kinship ties, conflicts took place in the following years. After Tekiş's death, during the time of her son Alaeddin Muhammed, Terken Hatun, as Valide Sultan, became an alternative power within the state, based on the power she received from the numerous Kangli-Kipchak elements taken into service. Khwarezmshah Alaeddin Muhammed had great difficulties in ruling over the military-civilian bureaucrats of Kangli-Kipchak origin, who came to important positions with the help of his mother and showed loyalty to the Valide Sultan, and this situation weakened the Khwarazmian State very much, despite the significant military successes achieved. In this study, we will try to mention the details of the summarized process in the sources and research.

Keywords: *The State of the Khwarezmians, Kangli-Kipchaks, Terken Hatun, Cend, Gürgenç.*

Giriş

Harezmsahlar Devleti'nin temelleri, Büyük Selçuklu Devleti'nin bir vilayeti olan Harezmsah'da vali olarak görev yapan Anuş Tigin-oğullarından Harezmsah Atsız tarafından atılmıştır. Ailenin büyük atası Anuş Tigin, Bilge Tigin adlı Türk beyi tarafından Garcistan bölgesinde satın alınarak, Sultan Melikşah zamanında Selçuklu sarayına verilmiş bir Türk memluktur. Bu yetenekli Türk memluk kabiliyeti sayesinde bir süre sonra sultanın taştardılığı görevine terfi edince ailenin Harezmsah vilayetiyle ilişkisi başlamıştır. Zira kaynaklardan edindiğimiz bilgilere göre Selçuklu sarayında Taştane'nin masrafları Harezmsah vilayetinin varidatından karşılanıyordu. Dolayısıyla Anuş Tigin Taştan olarak Taştane'nin başına geçince Harezmsah vilayetinin gelirini tasarruf etme imtiyazına kavuşmuştur. Sultan tarafından kendisine bu vilayetin idari sorumluluğu da verilmişti; ama o saraydaki görevinden dolayı idari vazifesini, mevcut Vali İkinci/İlkinci bin Koçkar aracılığı ile sürdürmek durumunda kalmıştır (Cüveynî II, 1988: 5-6).

Harezmsah vilayetinde ailenin doğrudan idarecilik serüveni, Anuş Tigin'in ölümünden sonra, Selçuklu yönetimi tarafından büyük oğlu Kutbeddin Muhammed'in vali olarak tayin edilmesiyle başlamıştır. Ancak bu tayin hadisesi, Büyük Selçuklu Devleti içinde Sultan Melikşah'ın ölümünden sonra Horasan bölgesi ümerasası arasında yaşanan bir dizi mücadelenin ardından gerçekleşmiştir. Babasının ölümü üzerine Berkyaruk'a karşı Horasan'da amcası Arslan Argun cephe alınca buradaki komutanlardan Emir Kodan ve Emir Yaruқтаş gibi isimler de onun yanında yer almışlardı. Berkyaruk, amcasının şahsında kendisine karşı oluşan bu muhalefet hareketini bastırmak üzere bölgeye kardeşi Sencer'in idaresinde kuvvet sevk ederken kendisi de bilahare bu istikamete hareket etmişti. Selçuklu kuvvetleri henüz bölgeye gelmeden Arslan Argun'un bir kölesi tarafından katledilmesi ve Sultan'ın da Merv şehrine bizzat gelmesi üzerine muhalif komutanlar hareketsiz kalınca, Berkyaruk da onlara bir şey yapmamayı tercih ederken, kardeşi Muhammed Tapar'a karşı mücadelesinde kendisine yardım etmelerini istemiştir. Sultan aynı maksatla İkinci bin Koçkarı da yardıma çağırmişti. Berkyaruk'un Irak'a dönmesinin ardından ona iltihak etmek üzere İkinci bin Koçkar'ın takriben 10.000 kişilik bir kuvvetle Harezmsah'dan Merv'e hareket etmesi, eski muhalifleri işkillendirmişti. Bunun kendilerine karşı bir hareket olabileceği vehmiyle hareket eden Kodan ve Yaruқтаş bir suikast hazırlığı yaparak az sayıdaki öncü birlikleriyle Merv'e gelen İkinci'yi ele geçirerek öldürüp birliklerini dağıttıktan sonra Harezmsah'e giderek şehir halkına ve ileri gelenlerine Sultan tarafından gönderildiklerini ilan etmek suretiyle kontrolü sağlamışlardır. Sultan Berkyaruk, Fars bölgesinde itaatten çıkan idarecilerle meşgul olduğu sırada olanlardan haberdar olmuş, kendisinin bu meşguliyetinden dolayı asiler üzerine, Horasan valiliği ile görevlendirdiği Emir-i Dâd Habeşi bin Altuntak'ı göndermiştir. Herat bölgesinden topladığı kuvvetlerle harekete geçen Altuntak, asileri başarılı bir şekilde tenkil etmiş, Horasan'da işleri yoluna koymuş ve Sultan'ın oluruyla müteveffa Taştan-Harezmsah Mutasarrıfı Anuş Tigin'in oğlu Kutbeddin Muhammed'i Harezmsah olarak tayin etmiştir. Kutbeddin Muhammed bu şartlar altında Harezmsah olurken Sencer de Horasan'a hâkim olmayı başarmış, ikili arasında bu tarihlerden itibaren başlayan iyi ilişki, Sencer'in sultan olmasından sonra da artarak devam etmiştir (İbnü'l Esir VIII, 2016: 405-407).

Anuş Tigin'in Selçuklu sarayındaki itibarı ve oğlu Kutbeddin Muhammed'in başarılı bir Harezmsah olmasıyla birlikte etkili bir hanedan serüveninin başlaması üzerine kaynaklarda ailenin mensubiyetine dair bilgilerin de yer almaya başladığı görülmektedir. Hanedanın mebdai olan Anuş Tigin; Cüveynî'ye göre Türk, Reşidüddin'e göre Türk ve oğuzların Beydili boyuna mensup, Togan ise Nüşe Tigin adından ve Oğuzlardan ziyade hanedanın ve bölgenin Yemek, Kanklı, Kıpçak ve Yuğur zümreleriyle teşrik-i mesaisinden hareketle aslında etnik olarak farklı olmayan bu kabilelere mensup olabileceği ihtimali üzerinde durmuştur. Kafesoğlu ise kökeninin Türk olduğu anlaşılan ailenin mensup olduğu Türk boyu konusunda Reşidüddin'in rivayetini destekleyen başka bir bilginin olmaması nedeniyle, Togan'ın değerlendirmesini ise ailenin Kıpçak kabileleri ile bahse konu mesaisinin 80 yıl kadar sonra yoğunlaştığı gerekçeleriyle zayıf olduğunu belirttikten sonra, Anuş Tigin'in alındığı Garcistan bölgesine daha yakın bir Türk boyu olan Halaçlar da akla daha yakın durmaktadır dedikten sonra meselenin henüz mevsum belgelerle aydınlatılmadığını vurgulamaktadır (Kafesoğlu, 1992: 39-40).

Kutbeddin Muhammed, tayin edildiği 1097 yılından itibaren Harezm vilayetinde 30 yıl süren oldukça başarılı bir idarecilik becerisi göstermiştir. Onun gösterdiği başarı, Harezm halkı arasında aileye karşı büyük bir hoşnutluğun oluşmasına zemin hazırlarken, Selçuklu Sultanı nezdinde de bu ailenin itibarını yükseltmiştir. Zira Harezmşah Muhammed, düzenli olarak her yıl vilayetin vergisini ödediği gibi, oğlu Atsız ile dönüşümlü olarak vergiyi doğrudan Selçuklu sarayına teslim etmeyi bir teamül haline getirmişti. Onun bağlılıkta ve vergi düzeni konusunda gösterdiği bu samimiyet ve dürüstlük, ailenin Sultan Sencer nezdindeki itibarını da oldukça yükseltmiştir.

Tekiş-Terken Hatun Evliliğinden Önce Harezmşah-Kanglı-Kıpçak Münasebetleri

Harezmşahlar hanedanının kurucusu olduğunu gördüğümüz Anuş Tigin'in Harezm bölgesindeki son naibinin Ekinci bin Koçkar olduğu belirtilmişti. Selçuklu sarayının hizmetinde bir memluk olduğu anlaşılan Ekinci'nin Harezm naipliğine 1096 yılında getirildiği anlaşılmaktadır. O'nun, 1097 yılında Sultan Berkyaruk'un kendisine karşı çıkan olayları bastırmak üzere Horasan'a gelişi ve olayları bastırdıktan sonra Muhammed Tapar'a karşı yanında olmasını istemesi üzerine Merv'e geldiğinde Yaruktaş ve Kodan adlı emirler tarafından öldürüldüğüne, katledilmesinin ardından da Harezm valiliği görevine Kutbeddin Muhammed'in tayin edildiğine değinilmişti. Ekinci'nin oğlu Tuğrul Tigin'in bu olayların yaşandığı tarihte Sencer'in maiyetinde Horasan'da olduğu anlaşılıyor. Yaşanan olayların ardından Tuğrul Tigin Horasan'dan kaçarak Seyhun ötesindeki akrabalarının yanına gitmiş, onların hem Mangışlak kolundan hem de Aşağı İtil'de oturan Saksın Kıpçaklarından topladığı kuvvetlerle Harezm üzerine yürüyerek babasının tahtını geri almayı amaçlamıştır. Üzerine gelmekte olan bu tehlikeye karşı Kutbeddin Muhammed, bir yandan kendi hazırlıklarını sürdürürken diğer yandan bağlı bulunduğu Sencer'den yardım istemiştir. Sencer yardımcı kuvvet göndermiş ise de bu kuvvetler Harezm'e ulaşmadan Harezmşah kendi kuvvetleriyle saldırganları ve Tuğrul Tigin'i topraklarından uzaklaştırmayı başarmıştır (Özel, 2020: 67-68).

Kutbeddin Muhammed, Selçuklu sultanı olduktan sonra da Sencer'in sadık vassalı sıfatıyla Harezm'deki iktidarının ilerleyen yıllarında ülkesinin kuzey ve kuzeydoğu sınırlarına Kıpçakların düzenledikleri başka saldırılarla mücadele etmek ve onları geri püskürtmek zorunda kalmış olmalı. Ancak mevcut kaynaklar onun iktidarının sonraki yıllarında bu cihette yaşanmış olması muhtemel olaylar hakkında başka ayrıntı vermemektedir. Belki bu dönemde Kutbeddin Muhammed'in yeni iş başına gelmesinden dolayı ihtiyatlı davranma gereği duyması, onu Kıpçaklara karşı daha ziyade savunma durumunda bırakmış olabilir. Taraflar arasında büyük bir olay yaşanmayınca kaynaklara konu olacak bir durum da yaşanmamıştır. Kutbeddin Muhammed'in 1128 yılında vaki olan ölümünün ardından yerine Harezmşah olan oğlu Atsız, Harezm'de durumunu sağlamlaştırdıktan sonra, kuzey ve kuzeydoğudaki komşusu Kıpçak unsurlara karşı daha etkili bir strateji izlemeye başlamıştır. O öncelikle bölgedeki bazı kilit nokta özelliğine sahip Cend ve Sırderya'nın aşağı mansıbı gibi yerleri kontrol altına aldıktan sonra evvela Kıpçakların doğu kanadının kendisine daha yakın olan kesimindeki Mangışlak üzerine bir sefer düzenlemiştir. Sonra da Kıpçakların batı kanadının yine kendisine yakın olan Aral Gölü'nün kuzeyindeki kolu üzerine başarılı bir sefer düzenlemiştir. Atsız'ın bu seferleri ile Harezmşahlar, Kıpçaklara karşı babası zamanında takip edilen savunma temelli politikayı bırakarak taarruz ağırlıklı bir stratejiye geçmişlerdir (Ahincanov 2014: 204). Ancak benimsenen ve başarılı da olunan bu politika Atsız'ın tabii olduğu Selçuklu sultanı Sencer'in ona karşı endişe duymasına mâni olamamıştır. Bu endişenin başka sebepleri de olmakla birlikte, görünürdeki sebebi daha ziyade Atsız'ın metbuundan izin almadan gerçekleştirdiği askerî temelli bu faaliyetler oluşturmuş ve ikili arasında iktidarları boyunca devam edecek olan mücadelelerin yaşanmasına zemin teşkil etmiştir. Bu mücadelelerden dolayı Atsız'ın Kıpçaklar istikametindeki faaliyetleri sekteye uğramıştır. Dolayısıyla daha önce kontrolü sağladığı bölgelerde bazı zafiyetler yaşanmıştır. Sultan Sencer'in Oğuz isyanları sonunda kontrolü iyice kaybetmesinden sonra Harezmşah Atsız yeniden dikkatini Kıpçaklar üzerine çevirmiştir (Cüveyni II, 1988: 6-7).

Atsız'ın Sultan Sencer'e karşı mücadelesinin muhtemel amacı, Horasan bölgesini alarak bağımsız bir hükümdar olmaktı. O, uzun yıllara sari mücadelelere rağmen bunu başaramamış; fakat bu mücadelesinin sonunda temsil ettiği idari yapı, merkeze mutlak bağlılık gerektiren bir valilik yapısından yarı bağımlı bir Harezmşahlığa dönüşmüştür. Atsız iktidarının son demlerinde dikkatini yeniden Seyhun'un yukarı mecrasına çevirdi. Zira kendisi Horasan işleriyle meşgul olurken Karahanlı Arslan Han Mahmud'un oğlu Kemaleddin Cend yöresini ele geçirerek orada bir emaret oluşturmuştu. Hiç

kuşkusuz Harezmsah bu durumdan hoşlanmamıştı; ama onunla doğrudan mücadeleye girmektense, Kıpçaklar üzerine müttefik bir sefer düzenleme hususunda onunla anlaşmıştı (1152). Atsız askerî hazırlıklarını tamamlayarak Cend'e geldiğinde Kemaleddin'in korkudan şehri terk ettiğini öğrendi ve mutemet elçiler göndererek onu yanına getirmeyi başarınca tutuklatarak tevkif ettirmiştir. Bu olaydan sonra onun Kıpçakların merkezi Sıgnak üzerine sefer yaptığına dair bir bilgi yoktur. Atsız'ın Cend şehrine hâkim olmak için yeni bir mücadeleye daha girdiği anlaşılıyor. Zira onun ordusuyla başka bir sahadaki meşguliyetinden faydalanan gruplar, organize olarak şehre hâkim olmuşlardı. Meşgalesini halleden Harezmsah kuvvetleri tekrar Cend üzerine yürüyünce, asilerin başındaki Han unvanlı reis kaçarken diğerleri itaat arz etmek zorunda kalmışlardır. Atsız, tam anlamıyla hakimiyet altına alınan şehrin idaresini büyük oğlu İl-Arslan'a vermiştir. Sonraki harezmsahlar da Cend şehrinin idaresini daima büyük oğullara vermeyi tercih ederek buranın Harezmsahlar Devleti için ehemmiyetini ortaya koymuşlardır (Barthold, 1990: 351).

Alaeddin Tekiş'in Harezmsahlığı, Terken Hatun'la Evliliği ve Harezmsah-Kanglı-Kıpçak İlişkileri

Harezmsah İlarşan 1172 yılında ölünce, anasının ve merkez bürokrasisinin desteği ile veliahd tayin ettiği küçük oğlu Sultan Şah Harezmsah ilan edilmişti. Ancak Cend valiliği görevini yürütmekte olan büyük oğlu Alaeddin Tekiş kardeşinin Harezmsahlığını kabul etmeyerek ona karşı iktidar mücadelesine girmiştir. Bu mücadelede başarılı olabilmek için Karahıtaylardan destek almakta bir sakınca görmemiş ve onlardan aldığı destekle kardeşini paytaht Gürgeç'ten uzaklaştırmayı başarmıştır. Kardeşi onun iktidarını sonraki yıllarda da her fırsatta tehdit etmiş; ama tahtı ele geçirmede ağabeyine karşı başarılı olamamıştır (Cüveynî, 1988: 15 vd.).

Harezmsah Alaeddin Tekiş, tahta çıkmadan önce babası İlarşan zamanında (1128-1156), Harezmsahlar Devleti için stratejik öneme sahip olduğu anlaşılan Cend şehrinde vali olarak görev yapmıştı. Dolayısıyla babasının iktidar yıllarında bu cihette yaşayan Kanglı-Kıpçak boylarına karşı takip edilen denge politikasının bizzat içinde olmuş, bu boylar konfederasyonunu ve onların başındaki beyleri daha yakından tanıma fırsatı bulmuştur. Harezmsah Tekiş, Seyhun ötesinden Harezmsah'ın kuzeyine doğru sürekli gelmekte olan bu boylar federasyonuna mensup yeni unsurların Harezmsah ülkesi için kontrol edilemez bir tehdit haline gelmemesi için bu cihete verilen ehemmiyetin süreklilik arz etmesi gerektiğini gayet iyi biliyordu. Bu gerçekten hareketle tıpkı ataları gibi Cend valiliğine oğlu Nâsrüddin Melikşah'ı tayin ederek tedbir almayı ihmal etmemiştir. Ayrıca aldığı kapsayıcı tedbirler sayesinde Barçınlık Kent'te de kontrolü sağlayarak diğer oğlu Tacüddin Ali Şah'ı oraya tayin etmiştir (Gürbüz, 2014: 159).

Harezmsah Tekiş, Kanglı-Kıpçaklara karşı tedbirli davranmanın yanında onlarla iyi ilişkiler kurmayı da ihmal etmemiştir. Zira kardeşi Sultan Şah'ın iktidarına karşı sürdürdüğü ısrarlı mücadelesi, onu Karahıtaylara ve Horasan'ın mahalli hakimleri ile Irak Selçuklu Sultanı Tuğrul'a karşı amansız bir mücadele içine sürüklemişti. Böylesine çok yönlü mücadeleyi başarılı bir şekilde yürütebilmesi için olabildiğince zinde ve sayıca fazla askerî güce ihtiyacı vardı. Geçen zaman içinde kurduğu iyi ilişkiler sayesinde ihtiyaç duyduğu askerî gücü Kanlı-Kıpçak boylar federasyonundan temin etmek için uygun şartları oluşturmayı başarmıştır. Bu anlamda Harezmsah'a önemli derecede hareket kabiliyeti kazandıran gelişme hiç kuşkusuz onun bu boylar federasyonunun önemli beylerinden birinin kızı olduğu anlaşılan Terken Hatun unvanlı bir hanımla evlilik yapmış olmasıdır. Bu hanımın Kanglı-Kıpçak boylar federasyonundan hangi boya mensup olduğu hakkında kaynaklarda farklı bilgiler (Cüveynî'ye göre Kanglı adlı bir kabilesindendi, Nesevi'ye göre Yemek kabilesinin Bayavut aşiretinden Cenkeş adında bir beyin kızı, Cüzcani'ye göre ise Kıpçak reisi Kadir Han'ın kızı bulunmaktadır) (Cüveynî II, 1988: 162; Nesevi, 1953: 99; Cüzcani, 2015: 122). Ancak Harezmsah'ın bu hanımla evlenmesinden sonra Harezmsahlar Devleti hizmetine giren Kanglı-Kıpçak unsurların sayısının hızlı bir şekilde artmış olması göz önünde bulundurulacak olursa Terken Hatun ve mensubu bulunduğu boyun federasyon içinde fevkalade etkili olduğunu kabul etmek gerekmektedir.

Tekiş'in Gur Sultanı Gıyaseddin'e yazdığı bir mektupta; Kanglı-Kıpçak federasyonunun önemli bir boyu olan Uran kabilesinin reisi Alp Kara'nın maiyetiyle birlikte 1181 yılında Cend'e gelerek Harezmsahlar Devleti'nin hizmetine girmek istediğini bildirdiğini, bu talebini Harezmsah'a iletmek üzere oğlu Kıran'ı (Kadir Buku), Yuğur-zâdegân (Yuğuroğulları)'dan oluşan bir heyetle Gürgeç'e gönderdiğini, kabul edilmeleri durumunda kışın Karahıtaylar üzerine düzenlenecek sefere katılmak

istediklerini bildirmiştir. Kıran ve beraberindekileri Gürgenç'te büyük bir alakayla kabul eden Harezşah; kendilerini ağırladıktan sonra, avdetlerinde yanlarına kendi komutanlarından on kişilik heyeti de katmak suretiyle Cend, Sıgnak, Ribatat ve Barçınlg Kent bölgesinin hâkimi olan oğlu Nasırüddin Melikşah'a gönderdiği talimatta birlikte Karahıtaylar üzerine harekete geçmelerini emretmiştir (Yorulmaz, 2012: 95).

Harezşah Tekiş'in iktidarında, 1180'li yılların başından itibaren Kıpçak ileri gelenlerinin Harezşahlar Devleti'ne tabi olmaları, Üstyurt diye anılan Seyhun ötesi sahada hakimiyetin tesis edilmesi bakımından önem arz ettiği gibi, onun Karahıtaylarla ve Horasan-İran sahasındaki rakipleriyle mücadelesinde askerî güç bakımından oldukça önemli katkı sağlamıştır. Nitekim yukarıda da belirtildiği gibi Alp Kara Uran ve maiyetinin katılmasının ardından Harezşah'ın Gürgenç'e gelen heyetle birlikte oğlu Nasırüddin Melikşah'ın idaresine gönderdiği komutanların organizasyonu ile Karahıtaylar üzerine düzenlenen sefer başarılı olmuş ve Buhara şehri onların elinden alınmıştı (1182). Ayrıca Tekiş, Horasan ve İran cihetinde yürüttüğü mücadelelerde de onların katkılarından önemli derecede faydalanarak başarılar kazanmıştır.

Terken Hatunla yaptığı evlilikle başlayan ve sonraki yıllarda diğer aile fertlerinin evlilikleriyle devam eden sıhra bağlar sayesinde karşılıklı güven ortamı oluşunca Terken Hatun'un da tavassutuyla Harezşah Tekiş, oğlu Nasırüddin Melikşah'ı Cend bölgesinin valiliği görevinden Nişapur valiliğine tayin ederken, Cend merkezli Sıgnak, Barçınlgkent, Mangışlak ve Ribatat gibi ağırlıklı olarak Kanglı-Kıpçak unsurların yaşadıkları yerlerin idaresini Kıran/Kadır Buku Han'a (Terken Hatun'un babası) vermiştir. Ancak Harezşah Tekiş'in uzunca bir süre Horasan ve İran cihetinde meşgul olmasından bilistifade Kadir Buku Han bu bölgede başına-buyruk hareket etmeye başlamış, bu durum Kanglı-Kıpçak unsurların Harezşahlar kontrolünden çıkması tehlikesine dönüşmüştür. Tekiş, İran'dan kendi merkezi Gürgenç'e döndüğünde evvela Üstyurt'ta oluşan bu otorite zaafını gidermeye karar vermiştir (Ahincanov, 2014: 216). Askerî hazırlıklarını tamamlayarak Ced'e geldiğinde Kadir Buku Han geri çekilmiş, Harezşah onu takibe almıştı. Bu takip sürecinde Tekiş'in saflarında savaşa iştirak eden Acemiler denen Uranlara mensup kuvvetler Kadir Buku'ya haber göndererek kaçmayıp direnirse onun tarafına geçeceklerini bildirdiler. Bu haber üzerine geri dönerek saf tutan Kadir Buku'nun kuvvetleriyle Harezşah'ın kuvvetleri, Şubat 1195'te muharebeye tutuşunca Harezm ordusunda bulunan Uranlar, Tekiş'in kuvvetlerinin merkezine saldırarak ordunun teçizatını ve erzakını yağmalayarak kendi soydaşlarının tarafına geçmişlerdir. Harezm kuvvetleri zayıflayıp bozguna uğrayınca ağır kayıplar vermek zorunda kalan Tekiş, savaş meydanından çekilerek oldukça güç koşullarda 18 günlük yorucu yolculuğun ardından merkezi Gürgenç'e dönebilmiştir (Cüveyni II, 1988: 28).

Harezşah Tekiş, Kadir Buku'yla gerçekleşen bu başarısız mücadelenin ardından tekrar Horasan ve İran olayları üzerine yoğunlaşmak zorunda kaldığı için bu istikametteki zafiyeti şimdilik kaydıyla olduğu gibi bırakmak zorunda kalmıştı. Fakat kısa bir süre sonra Kadir Buku'nun yeğeni Alp Direk ile anlaşmazlığa düşmesi durumu değiştirmişti. Zira Alp Direk, bu anlaşmazlıktan dolayı Cend'e gelerek Harezm'e gönderdiği elçisi vasıtasıyla amcasına karşı Tekiş'ten yardım istemiş, yardım edildiği takdirde onu ortadan kaldırarak sahip olduğu sahayı Harezşah'a verme taahhüdünde bulunmuştur. Bu haber üzerine Alaeddin Tekiş, 1187'de Nasırüddin Melikşah'ın ölümünden sonra Nişapur valiliği ile görevlendirerek Horasan işlerini havale ettiği oğlu Kutbeddin Muhammed'i ve maiyetindeki kuvvetleri merkeze getirip onları da yanına alarak Cend istikametinde harekete geçmişlerdir. Alp Direk'in kuvvetleriyle birleşen Harezm kuvvetleri Kadir Buku'nun kuvvetlerini ağır bir bozguna uğrattılar. Savaş alanından kaçan Kadir Buku, kendisini takip eden Kutbeddin Muhammed tarafından yakalanarak zincire vurulmak suretiyle babasının huzuruna getirilmiş (Şubat ,1198) ve diğer esirlerle birlikte Harezm'e sevk edilmiştir. Bu olay neticesinde Alp Direk marifetiyle sahada yaşayan bozkır unsurları tekrar Harezşahlar Devleti'ne tabi hale gelmiş oluyorlardı. Fakat bozkır sahasında kısa bir süre sonra da Alp Direk merkezli bir başkaldırı durumu kendini hissettirmeye başlamıştı. Bu gelişme karşısında Harezşah, kısa bir süre önce esir edilen Alp Direk'in düşmanı Kadir Buku'yla anlaşarak onu serbest bırakması mukabilinde kendisinden, Alp Direk sorununu çözmesini ve Üstyurt bölgesinde yaşayan Kuman-Kıpçak unsurların yeniden Harezşahlar Devleti'ne bağlanmasını istemiştir. Bu isteğinin yerine getirilmesi için Kadir Buku'nun maiyetine büyük bir askerî güç terfik ederek onu Cend istikametine göndermiş ve ertesi yıl (1199) zafer haberini almıştır (Cüveyni II, 1988: 31-32; Kafesoğlu, 1992: 129-130).

Kaynaklarda Harezmşah Tekiş döneminin Kanglı-Kıpçalara dair son kayıtlarının bu bilgilerden ibaret olduğu anlaşılmaktadır. Onun 1200 yılında vaki olan ölümü üzerine Kanglı-Kıpçak eşi Terken Hatun'dan doğan oğlu Kutbeddin Muhammed Harezm'de tahta oturmuş ve sonrasında Alaeddin Muhammed olarak anılır olmuştur. Olayların gidişatından anlaşıldığı kadarıyla babası Tekiş'in 1182 yılında Kıpçak asıllı annesi Terken Hatun ile evlenmesinden sonra Harezmşahın Kanglı Kıpçak unsurlarla ilişkileri yeni bir noktaya evrilmişti. Harezmşah Atsız'ın Cend şehrine hâkim olmasıyla birlikte bu cihetten gelecek tehdit ve tehlikelere karşı taht varisi büyük oğulun Cend valiliği ile görevlendirilmesi usulü, babasının ağabeyi 1180'li yılların ikinci yarısında ağabeyi Nasirüddin Melikşah'ı Cend valiliğinden Nişapur valiliğine almasıyla bir bakıma sona ermiş, Seyhun ötesi bozkırların yönetimi, ilişkilerin sıhri bağlarla sağlamlaştırıldığı Alp-Kara ailesine bırakılmıştı. Bu ailenin sonraki üyeleri ile Tekiş zamanında önemli bazı anlaşmazlıklar yaşanmış ve mücadele edilmek zorunda kalınmış ise de onların bu topraklardaki idari etkinliğine son verilmeye çalışılmamıştır. İzlenmekte olunan bu politika yüzünden Harezmşah Alaeddin Muhammed, tahta çıkmadan önce Cend valiliği yapmadığı gibi, Harezmşah olur olmaz dayılarıyla bir mücadeleye girmek durumunda da değildi. Ayrıca onun göreve geldiği ilk yıllarda Horasan hakimiyeti hususunda kendisini oldukça zorlayan Gurlulara karşı zorlu bir mücadele yürütmek mecburiyetinde kaldığı bilinmektedir. Gurlulara karşı mücadelesinde yardımlarını gördüğü Karahıtaylar ise onun mutlak hakimiyetini sınırlayan bir faktördü. Ayrıca Karahıtaylar meselesi yalnız Harezmşah'ın hakimiyetini sınırlamakla kalmıyor, aynı zamanda Maverâünnehir ve Türkistan Türk ve Müslümanlarına tahakküm ediyordu. Doğu Türk-İslam dünyasında onlarla mücadele ederek bu tahakküme son verebilecek yegâne güç, babası zamanında diğer mahalli unsurlardan temayüz ederek Büyük Selçuklu Devleti'nin hakiki mirasçısı olma başarısını gösteren Harezmşahlar Devleti'ydi.

Alaeddin Muhammed, Gurlularla mücadelesini zaferle bitirince 1207 yılından itibaren vergi tahsil etmek üzere Gürgenc'e gelen Daruganın davranışlarından rahatsız olduğu Karahıtaylarla bir mücadele başlatmıştır. Bu ilk mücadelesinde başarılı olamamış, hatta bazı rivayetlere göre bir yakın adamıyla birlikte onlara esir düşmüş, tebdil-i kıyafeti sayesinde tutsak alan Karahıtay askerî durumu fark edemeyince basit bir hile yoluyla kurtulmayı başarmıştır. Bu başarısızlıkta, Karahıtay Gurhani'yla gizlice anlaşan Semerkand Naibi Tört Aba ve Kebucâme İsfehbedi'nin savaş esnasında karşı tarafa geçmesi etkili olmuştur (d'Ohsson, 2008: 85). Kendisinden bir süre haber alınamayınca ülkesinin bazı şehirlerini idare eden yöneticiler bu durumu isyan etmek için bir fırsat bellemişlerdi. Onlardan biri de annesi Terken hatunun akrabalarından Kezlik Han adlı biriydi. Diğer Kanglı Kıpçak unsurlarla birlikte hizmete girmiş, muhtemelen annesinin tavassutuyla Harezmşah tarafından Nişapur valiliği görevine getirilmişti. Fakat o, birinci Maverâünnehir Seferinin ardından Harezmşah'tan haber alınamamasını fırsat bilerek isyan bayrağı açmış ve Alaeddin Muhammed'i bir hayli meşgul ettikten sonra kaçacak yer kalmayınca Terken Hatun'a sığınarak canını kurtarmak istemiş, Valide sultan ona derviş kıyafeti giyerek Tekiş'in türbesine çekilmesini salık vermişti. Söyleneni yapmasına rağmen durumdan haberdar olan Harezmşah'ın gazabından kurtulamayarak katledilmiştir. Harezmşah Alaeddin Muhammed, bir süre sonra olgunlaşan şartların yardımı, güçlü ordusunun kudreti ve Maverâünnehir halkının yanında saf tutması sayesinde 1210 yılında İlamış savaşında Karahıtay ordusunu ağır bir yenilgiye uğratarak komutanları Tayangu'yu esir almış, Maverâünnehri Karahıtayların tasallutundan kurtarmıştır. Harezmşah'ın Gurlular ve Karahıtaylar karşısındaki yoğun mesaisinden bilistifade, Sıgnak merkezli Kanglı-Kıpçak boylarını idare eden Alp Direk, Harezm topraklarına saldırarak Cend şehrini yağmalamaktan geri durmamış, Karahıtay zaferinin ardından Harezmşah, derhal hazırlıklarını tamamlayarak Cend üzerine yürümüş ve asileri tedip etmiştir (Cüveynî II, 1988: 66; Barthold, 1990: 379-381).

Harezmşah Alaeddin Muhammed, 1211 ve 1212 yıllarında Karahıtaylarla ve Karahanlı Beyi Sultan Osman uğraşmak zorunda kalmış, bu meselelerin hallinden sonra Gurluların bakiyelerini ortadan kaldırmaya, Irak-ı Acem'deki sorunları çözmeye ve Halife Nasır'a üstünlüğünü kabul ettirmeye yoğunlaşmıştı. Kaynaklarda Sıgnak merkezli Kanglı-Kıpçak kabilelerini idare eden Alp Direk'in bir defa daha Harezmşah idaresi için sıkıntı teşkil edecek hareketlerde bulunduğu ve bu sebepten dolayı Alaeddin Muhammed'in onun üzerine yürüdüğü bilgisi yer almaktadır. Bu bilgiye ilave olarak kaçan Sıgnak Beyi'nin peşinden Turgay bölgesine kadar takibi sürdüren Harezmşah'ın, bu bölgede Merkitleri kovalayan Moğol kuvvetleri ile karşılaştığını, Coçi'nin idaresindeki Moğolların istememesine rağmen Harezmşah'ın saldırgan girişimlerinden dolayı iki ordunun sabahtan akşama kadar mücadele ettikleri,

gecenin karanlığında Moğol kuvvetlerinin çekilmesiyle olayın sonuçlandığı bilgileri yer almaktadır. Bu bilgileri veren kaynakların olayın oluş tarihi ile ilgili farklı tarihler vermesi meseleyi biraz karmaşık hale getirmektedir. Zira Cüveynî tarih belirtmeden hadiseyi bu şekilde nakleder (Cüveynî, 1988: 82-85). Olayın gerçekleştiği tarih olarak Nesevi 1215-1216 yıllarını verirken, Cüzcani 1218 yılını, İbnü'l Esir ise 1219 yılını kaydetmiştir. Bu tarihlerden hangisinin doğru olacağını kestirmek, olayların seyrine göre araştırmacılara kalmaktadır. Barthold, haklı olarak olayın Otrar katliamından önce gerçekleşmiş olması gerektiğine işaret etmiştir. Bunu da Harezmsah'ın bu cihete yönelmesine sebep olan Alp Direk'in, ona itaat ettikten ve İslam'ı kabul ederek Gayır Han olduktan sonra 1217'de Otrar valiliği görevine getirilmiş olmasını, ertesi yıl da Otrar katliamını gerçekleştirmesini kanıt olarak gösterir, olayın 1216 yazında gerçekleşmiş olmasını akla en yakın ihtimal olarak ifade eder (Barthol, 1990: 392-396). Çalışmanın perspektifi göz önünde bulundurulduğunda meselenin bizi ilgilendiren yanı; Sıgnak'taki Alp Direk adlı son Kanlı-Kıpçak beyinin İslam'ı kabul ederek Harezmsah'a tabi olduktan sonra, Gayır Han adıyla Otrar valisi olması ve 1218 yılı baharında gerçekleştiği anlaşılan ve tarihlere Otrar Faciası olarak geçen Moğol Tüccar kafilesine karşı, mallarına el koyma, kendilerini önce tevkif etme ve sonra da katletme eylemlerini gerçekleştirmiş olmasıdır. Cengiz Han İbn Kefreç Buğra başkanlığında gönderdiği elçi heyetiyle Harezmsah'tan maddi zararın tazminini, olaya sebep olan valinin cezalandırılmasını yahut kendisine gönderilmesini istemiştir. Bu isteklerden Gayır Han konusundaki talebi, annesinin akrabası olmasından dolayı yapamayacağını bilen Alaeddin Muhammed, Moğol elçilerini öldürmek gibi izahı mümkün olmayan bir eylem gerçekleştirmiştir. Otrar Faciası'nın tetiklediği sonraki süreç, 1219 yılında Cengiz Han'ın Harezmsahlar Devleti'ni hedef alan meşhur Batı Seferi ile devam etmiştir.

Çalışmanın teması gereği Harezmsahlarla Moğollar arasında üç yılı aşkın bir süre devam eden ve Harezmsahlar Devleti'ni yıkıma sürükleyen olayların ayrıntısı üzerinde duracak değiliz. Kanlı-Kıpçak kökenli bir valinin sebep olduğu olayın büyük bir savaşa, medeniyet merkezi önemli şehirlerin ağır tahribatına, korkunç derecede büyük katliamlara ve nihayet Türk ve İslam dünyasının büyük bir kısmında ağır bir Moğol istilasına yol açmış olduğunu görmekteyiz. Harezmsahlar ordusunda hizmete alınan Kanlı-Kıpçak unsurlar, şehir savunması şeklinde belirlenen savaş stratejisi mucibince Buhara'da, Semerkand'da, Gürgenç'te ve diğer Harezmsah yerleşim merkezlerinde, istilacı Moğol kuvvetlerine karşı canları pahasına mücadele etmişler; ama başarılı olamayarak Moğollar tarafından katledilmişlerdir. Mesela Zernük ve Nur kasabalarını ele geçirdikten sonra, Buhara üzerine yürüyen Moğollar, bu önemli medeniyet merkezini 1220 yılının Şubat-Mart ayında istila etmişlerdir. Şehir ileri gelenlerinin Cengiz Han'a giderek eman karşılığında teslimi kabul etmesine rağmen, İç kaledeki birlikleri ile Kıpçak asıllı Kök/Gök Han'ın Moğol kuvvetlerine direnmesi üzerine kale ve etrafı ağır şekilde tahrip edilerek yakılmış ve özellikle Kanlı-Kıpçak boyuna mensup unsurlardan kimse bırakılmamak üzere 30 bin kadar kişi katledilmiştir. Moğol kuvvetleri Buhara'yı istila ettikten sonra hareketlerine devamla Semerkend'i muhasara altına almışlar, düzenledikleri sahte ricat hareketleriyle Harezmsah kuvvetlerine zayıf verdirmeye çalışırken, Harezmsah tarafından şehri müdafaa ile görevlendirilen Kanlı-Kıpçak asıllı Elbar Han, Şeyh Han ve Bala Han gibi komutanlar da düzenledikleri huruç hareketleriyle Moğollara önemli kayıplar verdiriyorlardı. Ancak dışarıdan yardım alamayan muhasırlar, uzun süreli müdafaa bir netice alamayacaklarına karar vererek, şeyhülislam ve kadı başkanlığında bir heyeti Cengiz Han'a göndererek teslim olmayı kabul etmek zorunda kalmışlardı. Bu suretle şehre giren Moğollar (Mart 1220) surları yıkarak kendileri için muhtemel tehlikeyi tamamen ortadan kaldırdıktan sonra, kontrolü sağlamak üzere halkı yüzer kişilik gruplar halinde sahraya sürmüşlerdir. Yer yer direnenleri öldürüp, Mescid-i Cami'ye sığınarak teslim olmak istemeyenleri ateşe verirken, Buhara'da yaptıkları gibi Kıpçak komutanlardan ve askerlerinden 30 bin kadar Türkü burada da katletmişlerdir. Moğolların yaklaşması üzerine Terken Hatun'un hanedan aile bakiyesiyle birlikte payitahttan ayrılmasından sonra, veliaht Celaleddin idareyi ele almak üzere şehre girmek istemiş; fakat başından beri onun taht varisi olmasına karşı Terken Hatunla birlikte muhalefet eden Kanlı-Kıpçak unsurların suikast girişimi üzerine Horasan'a geri dönmek zorunda kalmıştır. Bu şartlar altında Gürgenç'te bir karmaşa süreci yaşandıktan sonra şehirde kalanlar Humar Tigin'in başına getirildiği bir düzen kurmayı başarmışlardır. Ayrıca şehirde Kıpçak komutanlardan Oğul Hacib, Erbuka Pehlivan, Timur Melik gibi başka beyler idaresinde 90 bin civarında Kanlı kuvveti bulunmaktaydı. Moğolların muhasara, Gürgençlilerin de müdafaa çabaları sürerken idarenin başına getirilen Humar Tigin'in, bir huruç hareketinin gölgesinde Moğollara teslim olması savunma motivasyonunu olumsuz yönde etkilemiş, Moğol kuvvetlerinin kenar mahallelerde görünmesine ortam sağlamış ise de geri

kalanlar müdafaaya devam etmişlerdir. Cuçi ile Çağatay arasında yaşanan anlaşmazlık Moğol cephesinde de işleri yavaşlatmış, Cengiz Han tarafından Ögedey'in tam yetkiyle gönderilmesi üzerine tekrar şiddetlenen muhasara sonunda şehir ele geçirilmiş, mukavemet uzun sürdüğünden dolayı burada daha kapsamlı bir katliamın uygulandığı kaynaklara yansımıştır. Uygulanan katliamdan, şehrin savunmasında birinci derecede rol oynayan Kanglı-Kıpçak asıllı komutanlar ve askerler etkilenmişlerdir (Doygun, 2019: 144 vd.).

Ülkesi şehir-şehir, kasaba-kasaba işgale uğrarken, büyük bir yese ve korkuya kapıldığı anlaşılan Harezmsah Alaeddin Muhammed, sözde daha etkili bir savunma hattı kurma bahanesiyle Ceyhun'u geçerek İran içine doğru kaçmaya başlamıştı. Cengiz Han onu elde etmek için Cebe ve Subutay Noyanları, maiyetlerine verdiği 20-25 bin askerden oluşan bir kuvvetle görevlendirmişti. Bu süreçte Cüveynî'nin aktarımına göre Kanglı unsurlardan sadır olan şu hadise onun vehmini daha da artırmıştır:

“Sultan'ın askerlerinin çoğu (Kanglı-Kıpçak) Türklerden meydana geliyordu. Yakınları ve komutanları ise Oran (Uran) adı verilen, annesinin akrabası olan bir kavimden diler. Oranlılar karışıklıkları fırsat bilerek Sultan'ı öldürmek için plan kurdular. Sultan onların niyetini öğrenince gece yarısı yattığı çadırı değiştirdi. Sabahleyin sultanın değiştirdiği çadırı oklarla her tarafından delinmiş olarak gördüler. Bunun üzerine Sultan'ın korkusu daha da arttı...” (Cüveynî, 1988: 88).

Harezmsah Alaeddin Muhammed, Moğolların takibinden, Hazar Denizi'nin güneyindeki Âbeskün adacığına kaçarak kurtulmayı başarmıştı; ama yaşadığı ağır buhran sonucu sağlığı bozulunca bu adacıkta hazin bir şekilde Aralık 1220'de ölmüştür. Babasının ölümü üzerine dağılan orduyu toparlayarak Moğollara karşı direnmeye çalışan Celaleddin, elde ettiği küçük çaplı başarılarla rağmen neticeyi değiştiremeyeceğini anladığı Sind Nehri kenarındaki son muharebesinin ardından, nehri geçerek Hindistan içlerine çekilmek suretiyle kurtulmayı başarmıştır. Cengiz Han hedefine ulaştıktan sonra 1223 baharında, kendi idare merkezine dönmek üzere Maverâünnehir'den ayrıldıktan sonra Celaleddin Harezmsah, 1224 yılında İran üzerinden Azerbaycan'a gelerek burada Tebriz merkezli bir teşkilat kurmak suretiyle Harezmsahlar Devleti'ni yeniden ihya etme gayreti içine girmiştir. Onun topladığı kuvvetlerin önemli bir kısmının yine Kanglı-Kıpçak unsurlardan müteşekkil bir kuvvet olduğu anlaşılmaktadır. Celaleddin Harezmsah 1225-1230 yılları arasında Kafkasya'da gerçekleştirdiği faaliyetlerde önemli bazı başarılar kazanmış ise de Ahlat muhasarasıyla birlikte bölgenin siyasi dengelerini sarsmıştır. Bunun üzerine Anadolu Selçuklu Sultanı Alaeddin Keykubad'ın Melik Eşref ile müttefiklik 1230 yılında üzerine yürüdüğü Yassıçemen Muharebesini kaybederek ağır bir şekilde hırpalanmıştır. Harezmsah'ı ve faaliyetlerini yakından takip etmekte olan, Moğolların İran'daki kuvvetlerinin komutanı Curmağon Noyan, bu tarihî fırsatı görerek değerlendirmekte tereddüt etmemiştir. Derhal gerekli hazırlıklarını tamamlayarak 1231 yılında Harezmsah'ın üzerine yürümüş ve kuvvetleriyle birlikte onu ağır bir bozguna uğratmış, bu zaferiyle Moğol noyanı, Harezmsahlar Devleti'nin mütevazı bakiyesini ortadan kaldırmıştır. Bozgunun ardından Meyyafarikin'e doğru çekilmekte olan Celaleddin, bir şakinin saldırısına uğrayarak katledilmiştir.

Harezmsahlar Devleti'nin bu şekilde sona ermesi üzerine Moğolların önünden kaçan Harezmsah kuvvetleri Anadolu topraklarına iltica etmiştir. Onların özellikle Kayır Han, Bereket Han, Saru-han, Küçlü Han ve Arslan Toğu gibi boy beylerinin idaresinde toplu olarak hareket eden Kanglı-Kıpçak unsurlardan oluşan 12-16 bin kişilik kalabalık grubu, Anadolu'nun doğusundaki yerleşim merkezlerinde önemli derecede karışıklıklara sebep olduğu haberlerinin gelmesi üzerine Sultan Alaeddin Keykubad, Ahlat sü-başı Sinanüddin Kaymaz'ı görevlendirerek onları Selçuklu Devleti'nin hizmetine girmeye davet etti. Onlar bu teklifi kabul edince Sultan kendilerine Erzincan, Amasya, Larende ve Niğde'yi iktâ olarak vermiştir (Turan, 1984: 378-379). Harezmsah kuvvetleri, II. Gıyaseddin Keyhüsrev zamanında Sadeddin Köpek adlı emirin etkisiyle işlenen cinayetlerden etkilenerek Selçuklu Devleti'nin kontrolünden çıktıktan sonra bir süre Anadolu'nun güneyinde karışıklıklara sebep olmuşlar, sonra Suriye üzerinden Ürdün ve Filistin'e doğru giderek burada da mahalli hükümdarlarla bir çok mücadele ettikten sonra Kudüs, Taberiyye, Akka ve Yafa gibi yerlerdeki Haçlılara karşı mücadele etmişler, Mısır Melik Salih Necmeddin Eyüp bunları hizmetine alarak kendi kuvvetleriyle birlikte Şam üzerine göndermiştir. Başarılı olduktan sonra onlara verdiği sözü tutmayınca tekrar mücadeleye giren Harezmsah kuvvetleri başarılı olamayınca Keşlü Han'ın idaresinde Moğollara iltica ettiler. Moğol birlikleri arasında

taksim edilerek kendi boy yapılarına son verildikten sonra kaynaklarda onlara bir daha rastlanmamıştır (De Guignes IV, 1924: 503-510).

Sonuç

Harezşahlar Devleti ile Kanglı-Kıpçak unsurlar arasında ilişkiler, Kutbeddin Muhammed'in Harezm valisi olarak bölgeye gelmesiyle başlamıştır. Oğuz Yabgu Devleti'nin zayıflaması üzerine Seyhun ötesi bozkırlara hükmetmeye başlayan Kanglı-Kıpçak boyları, Harezm bölgesinde de fırsat buldukça etkili olmaya çalışmışlardır. Kutbeddin Muhammed'in Harezşahlığı ile başlayan Harezşahlar Devleti'nin hakimiyeti döneminde bu unsurlarla, Harezşah Atsız zamanında da mücadeleler yaşandıktan sonra İlarıslan döneminde nispi olarak daha sakin bir sürece girilmiştir. Harezşah Tekiş'in Terken Hatun ile evlenmesi, yeni bir sürecin başlangıcı olmuştur. Bu süreçte Alp-Kara Uran'ın kabilesiyle birlikte Harezşah'ın hizmetine girmesi, sonraki süreçte daha kalabalık Kanglı-Kıpçak kabilelerinin Harezşahlar Devleti'ne iltihakı sonucunu doğurmuştur. Tekiş, onları özellikle askerî alanda istihdam etmek suretiyle ordusunun gücünü artırırken, Horasan, İran, Afganistan ve Maverâünnehir'deki rakiplerine karşı üstünlük kurma bakımından önemli bir fırsat elde etmiş oluyordu. Harezşah, 1194 yılında Irak Selçuklu Sultanlığına son verdiğinde, Bağdat Abbasi Halifesi Nasır ondan elçisi vasıtasıyla Batı İran'daki bazı yerlerin kendisine bırakılmasını istediğinde aldığı cevap kendisi için hayal kırıklığına yol açmıştı. Zira Tekiş halifenin elçisine sayısı 170 bini aşan askerleri için daha fazla iktâ alanına ihtiyacının olduğunu; dolayısıyla Huzistan'ın da kendisine verilmesinden mutlu olacağını ifade etmiştir. Harezşah ordusunun sayısı ile ilgili olarak bu dönemde kayıtlara bu şekilde giren rakamın ne kadar yüksek olduğu görülmektedir. Sayısal olarak bu noktaya ulaşılmasının en önemli arka planı hiç kuşkusuz Kanglı-Kıpçak boylarının Harezşahlar Devleti'ne intisabıyla alakalıdır.

Harezşahlar Devleti bakımından Tekiş zamanında Kanglı-Kıpçak unsurların hizmete alınmasıyla askerî gücün artması, muharebelerde başarılar elde edilmesine önemli derecede katkı sağlamıştır. Bu süreç oğlu Alaeddin Muhammed zamanında da artarak devam etmiş, katılımlar arttıkça Harezşahların askerî gücü de artmıştır. Bu güç sayesinde Alaeddin Muhammed zamanında da askerî mücadelelerin tamamına yakını Harezşah kuvvetlerinin zaferiyle sonuçlanmıştır. Buraya kadar olumlu yürüyen süreçte, özellikle Alaeddin Muhammed'in iktidarının ikinci döneminden itibaren, devlet hizmetine giren Kanglı-Kıpçak unsurların özellikle Terken Hatun'a yakın olanlarının hem askerî hem de sivil alanda onun tavassutuyla önemli mevkilere getirilmesi, Valide Sultan'ı kontrol edilemez bir güç haline getirmiştir. Bu durum Harezşah'ın hayati meselelerde vereceği kararlarını gölgelediğinden, devlet mekanizması sağlıklı bir şekilde çalışamaz hale gelmiştir. Mesela rüşvet aldığı ayyuka çıkan veziri Nizamülmülk Nasırüddin'in Harezşah tarafından azledilmesi, annesinin mazul veziri korumasından dolayı uygulanamamıştır. Yine Alaeddin Muhammed, kendine büyük oğlu Celaleddin'i vâliht yapmak isterken, annesi kendi akrabası bir hanımdan dünyaya gelen diğer torunu Uzlak Şah'ı vâliht ilan ettirmiştir. Valide Sultan, Gürgeç'te kendine has bir divan ve bütçe oluşturmak suretiyle devlet içinde oğlu Harezşah'tan daha güçlü bir hükümdar gibi davranmıştır. Gücünü Terken Hatun'dan alan asker ve sivil bürokratlar da buldukları görevlerde yapılacak işler hususunda Harezşah'ın ne istediğinden çok Valide Sultan'ın o konuda ne dediğine veya ne düşündüğüne bakmaya başlamışlardır. Bu durum, merhum Köprülü'nün de ifade ettiği gibi Harezşahlar Devleti yerleşik kültürün hâkim olduğu bir sahada kurulmuş olmasına rağmen "Tribal" unsurlara böylesine sınırsız bir kapı aralamakla giderek yerleşik özelliğini kaybetmiş ve bu durum onun sonunu hazırlayan önemli amillerden biri olmuştur.

Kaynaklar

Ahincanov, Sercan M. (2014). *Türk Halklarının Katalizör Boyu Kıpçaklar*. Çev., Kürşat Yıldırım. İstanbul.

Barthold, V. V. (1990). *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*. Haz., Hakkı Dursun Yıldız. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınevi.

Cüveynî, Alaeddin Ata Melik. (1988). *Tarih-i Cihan Güşa-II*. Çev., Mürsel Öztürk. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı.

Cüzcani, Minhâc Sirâc. (2015). *Tabakât-ı Nâsirî (Gazneliler, Selçuklular, Atabeglikler ve Hârezşâhlar), Tercüme ve Notlar*. Haz., Erkan Göksu. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayını.

De Guignes. (1924). *Hunların, Türklerin, Moğolların ve Daha Sair Tatarların Tarih-i Umumisi*. Çev., Hüseyin Cahit. İstanbul: Tanin Matbaası.

d'Ohsson, A. Konstantin. (2008). *Moğol Tarihi*. Çev., Bahadır Apaydın. İstanbul: Nesnel Yayınları.

Doygun, Meryem. (2019). *Harezmsahlr-Moğol Münasebetleri ve Harezmsahlr Devleti 'nin İnkırazı*, Basılmamış Doktora Tezi Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

Gürbüz, Meryem. (2014). *Harizmsahlr Devlet Teşkilatı-Ekonomi-Kültür*. İstanbul: Boğaziçi Yayınları.

İbnü'l Esir. (2016). *El-Kâmil fi 't-Tarih-VIII*. Çev., Ahmet Ağırakça vd. İstanbul: Ocak Yayıncılık.

Kafesoğlu, İbrahim. (1992). *Harezmsahlr Devleti Tarihi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Nesevî, Muhammed bin Ahmed. (1953). *Sîret-i Sultan Celaleddin Mengübirtili*. Neşr., Hafız Ahmed Hamdi. Kahire.

Özel, Haşim. (2020). *Kıpcak Uruk ve Boyları*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayını.

Turan, Osman. (1984). *Selçuklular Zamanında Türkiye Tarihi*. İstanbul: Nakışlar Yayınevi.

Yorulmaz, Osman. (2012). *Geçmişten Günümüze Kanglı Türkleri*. İstanbul: Ötüken Yayını.

YAZARLARIN KATKI DÜZEYLERİ: Birinci Yazar % 100.

ETİK KOMİSYON ONAYI: Çalışmada etik komisyon onayına gerek yoktur.

FİNANSAL DESTEK: Çalışmada finansal destek alınmamıştır.

ÇIKAR ÇATIŞMASI: Çalışmada potansiyel çıkar çatışması bulunmamaktadır.

TELİF HAKKI VE BENZERLİK RAPORU: Yazarlar dergide yayımlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptir; çalışmanın benzerlik raporu alınmıştır.

BİLİMSEL VE ETİK İLKELERE UYGUNLUK: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların "Kaynaklar" başlığı altında belirtildiği beyan olunmuştur.

Bağlan Özer, Z.; Aktay, S. (2023). "Mekemtas Mirzahmetuli'nin Millî Bilinç Kuramı". *Asya Araştırmaları Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*. 7 (Özel Sayı-1), 31-42.

Araştırma Makalesi

MEKEMTAS MIRZAHMETULI'NIN MİLLÎ BİLİNÇ KURAMI*

Mekemtas Mirzahmetuly's Theory of National Consciousness

Zeynep BAĞLAN ÖZER**

Sonnur AKTAY**

Öz

Kazak bilim insanı Mekemtas Mirzahmetuli Türk dünyasının bilinmeyen yönlerini ele alarak eserlerine işleyen önemli bir âlimdir. Sovyet Döneminde yaşamış, dönemin politik uygulamalarına bizzat maruz kalmış ve dönem gerçeklerini gözler önüne sermiş bir şahsiyettir. Onun geliştirdiği millî bilinç kuramı Türk insanının sahip olduğu değerleri öğrenme, benimseme ve yaşam biçimi haline getirme aşamasında önem arz etmektedir. Aslında Mirzahmetuli'nin millî bilinç olgusu bir uyanışı da sembolize etmektedir. Onun mücadelesi Türk halklarının kadim değerleri konusunda farkındalık oluşturarak millî bilincin önemini ortaya çıkarma çabasıdır. Mirzahmetuli kendisine uygulanan sansüre rağmen görüşlerini söylemekten çekinmeyen bir yazardır. Sovyetler Birliği Döneminde millî bilincin oluşumuna katkı sağlayan âlimlerin görüşlerini topluma anlatmış, halkı bilinçlendirmek için çaba sarf etmiştir. Bu çalışmanın amacı Türk âlim Mekemtas Mirzahmetuli'nin millî bilinç kuramını Sovyet Döneminde Türk halklarına yönelik dil, din, eğitim gibi birçok alanda uygulanan yaptırımlar üzerinden ele alıp, onun ortaya koyduğu değerlendirmeleri Türk dünyasına kazandırmaktır. Bu bağlamda yazarın millîlik olgusunu ortaya çıkarmak amacıyla öncelikle kaleme aldığı bilimsel çalışmalar derlenmiş ve etraflıca incelenmiştir. Yazarın geliştirdiği millî bilinç olgusunun oluşmasında etkili olan unsurlara değinilmiştir.

Anahtar Kelimeler: *Mekemtas Mirzahmetuli, Millî Bilinç Kuramı, Millî Değerler ve Eğitim, Kadim Türk Kültürü.*

* Geliş Tarihi / Received: 18.12.2023, Kabul Tarihi / Accepted: 25.12.2023. <https://doi.org/10.58640/asyar.1406255>

** Prof. Dr., Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Slav Dilleri ve Edebiyatları Bölümü, baglan.ozer@hbv.edu.tr, ORCID ID:<https://orcid.org/0000-0002-3868-7632>

** Dr. Öğr. Üyesi, Anadolu Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Rus Dili ve Edebiyatı Bölümü, sonnurertonga@anadolu.edu.tr, ORCID ID:<https://orcid.org/0000-0003-2225-1698>

Abstract

Kazakh scientist Mekemtas Mirzahmetuly is an important scholar who deals with the unknown aspects of the Turkic world in his works. He lived in the Soviet period, was personally exposed to the political practices of the period and revealed the realities of the period. The theory of national consciousness developed by him is important in terms of learning the values of the Turkish people, adopting them and making them a way of life. In fact, Mekemtas Mirzahmetuly's national consciousness also symbolises an awakening. His struggle is an effort to reveal the national consciousness by raising awareness of the ancient values of the Turkic peoples. Mirzahmetuly is a writer who does not hesitate to express his views despite the censorship imposed on him. During the Soviet Union period, he explained the views of scholars who contributed to the formation of national consciousness to the society and made efforts to raise public awareness. The aim of this study is to discuss Turkish scholar Mekemtas Mirzahmetuly's theory of national consciousness through the sanctions imposed on Turkic peoples in many areas such as language, religion and education during the Soviet period and to bring his evaluations to the Turkic world. In this context, the scientific studies written by the author in order to reveal the phenomenon of nationality have been compiled and analysed in detail. The elements that are effective in the formation of the phenomenon of national consciousness developed by the author are mentioned.

Keywords: *Mekemtas Mirzahmetuly, Theory of National Consciousness, National Values and Education, Ancient Turkish Culture.*

Giriş

Mekemtas Mirzahmetulı, yaşamını Türk topluluklarıyla ilintili tarihî ve siyasi olguların özünü araştırmaya ve bilinmeyen yönlerini ortaya çıkarmaya adanmıştır. Çalışmalarında sosyolojik koşullara ve devlet yönetimine bağlı olarak Türk halklarının karşılaştığı toplumsal konulara yer verir. Onun üzerinde durduğu konu millîlik meselesidir. Hayatının her döneminde gerek yazmış olduğu akademik çalışmalar gerekse de sözlü sunumlarında millî konuları gündeme getirmekten çekinmemiş, değerlendirmeler yapmış ve eksik yönlerini eleştirmiştir. Bu çalışmanın çıkış noktası Mirzahmetulı'nın Türk topluluklarının millî bilincine yönelik fikirleridir.

Mirzahmetulı en kadim toplum bilincinin dil olduğu vurgusunu yapar. Bu sebeple Türk halklarının dil, din, kültür, edebiyat gibi birçok alanda değerlerine sahip çıkması gerektiğini ifade eder. Türk halklarının millî ve geleneksel köklerinden koparılıp, millî bilincini yok etmeye yönelik yapılan faaliyetlere karşı birlik olması ve millî değerlerini kaybetmemesi için çaba göstermesi gerektiğini belirtir. Bunu yaparken edebiyatı araç olarak kullanır. Millî bilinç ve değerler kapsamında Abay'ın kâmil insan kuramını ortaya koyar. Kişi adları ve şehir adlarının değiştirilmemesi ve öz adın kullanılması gerektiğine inanır. Sovyetler Birliğinde uygulanan karma okulların millî bilinci zedelediğini belirtir. Bunun gibi birçok çıkarım yaparak tarihsel gerçeklerle millî değerlere, gelenek-göreneklere ne şekilde zarar verildiğini göstermeye çalışır.

Mirzahmetulı'nın millî bilince dair görüşleri, kaleme aldığı bilimsel çalışmaları ışığında aktarılmaya çalışılmıştır. Onun ortaya koyduğu millîlik olgusunu Türk dünyasına kazandırmak bu çalışmanın esas amacını oluşturmaktadır.

Hayatı¹ ve Eserleri

Mekemtas Mirzahmetulı 9 Mayıs 1930'da Kazakistan'ın Çimkent Eyaleti, Maytöbe Köyünde çok çocuklu bir ailede dünyaya gelir. Kazakistan'da Sovyet siyasetinin ve yapay açlığın hüküm sürdüğü bu dönem Mekemtas Mirzahmetulı'nın ailesini de derinden etkiler. Zanaatkâr babası Sovyet Döneminde halk düşmanı olarak cezalandırılır. 1937-38 yıllarında 'aydın kıyımı' olarak bilinen dönemde sadece aydın kesim değil, toplumun sıradan vatandaşları da kıyım uğrar. Bu uygulama toplumun her kesimine tesir eder. Kardeşlerini de bu açlık ve siyasi kitlelerin uygulandığı yıllarda kaybetmiştir.

Kıtlık dönemi Kazakistan halkının kaderinde derin izler bırakan bir süreçtir. J. Stalin'in 1927'de iktidarı ele geçirmesiyle bir dizi sosyal, politik ve ekonomik hızlı kalkınma ve ilerleme hedefini yürürlüğe koyar (Teğin, 2022: 889). Stalin 1929-1933 yıllarında "kolhozlaştırma" politikasını çok sert bir biçimde uygular ve bu sürecin en acımasız şekilde yürümesini sağlamak için F. İ. Goloşekin'i görevlendirir. Amaç Kazakların yaylak ve kışlaklarını ellerinden alıp onları kolhozlara yerleştirmek, hayvanlarına el koymak, tarımı biçimlendirmek ve en nihayetinde bütün yaşamlarına hükmetmektir. Bu plân hızlı bir biçimde hayata geçirilir. Verimli Kazak bozkırlarında kıtlık, açlık ve ölüm artık tek gerçek hâline gelir. Bu hamle besi hayvanlarının %90'ına tekabül eden 36.000.000 hayvanın telef olmasına ve toplam Kazak nüfusunun %49'unu oluşturan yaklaşık 2.230.000 Kazak Türkünün hayatını kaybetmesine sebep olur. 1920'li yılların başında Sovyet yöneticilerinin benzer uygulamalarıyla Kırım ve İdil-Ural bölgesinde Tatar Türklerinin yaşadığı felâket bu kez Kazakların üzerine kara bir ölüm bulutu olarak çöker (Karaca, 2017: 171).

Günümüz Kazak tarihinde 1930'lu yıllardaki kıtlık Goloşekin'in kişisel çıkarları ve Sovyet sisteminin bozuk ve etik dışı uygulamalarıyla ilişkilendirilir. Milyonlarca Kazak insanının ölümüyle sonuçlanan bu büyük felaket Goloşekin adı ve onun "Küçük Ekim"² teorileriyle toplum bilincinde yer etmiştir (Grozin, 2017: 108-109). Mekemtas Mirzahmetulı'nın hayatında bu dönem derin izler bırakır. Sovyet Döneminde maruz kalınan bu acımasız süreci şu şekilde aktarır:

"Ailede yalnızca annem, sekiz aylık kız kardeşim ve ben kalmıştık. Açlığımızı unutturmak için annem kazana taş koyup kaynatırdı. Onun pişmesini beklerken uyuyakalırdık. Bir gün

¹ M. Mirzahmetulı'nın hayatı ve eserlerini ele alan bu bölüm için *Kazakları Ruslaştırma Siyasetinin Bilinmeyen Yönleri* kitabının önsöz bölümünden kısmen yararlanılmıştır. Eserin tamamı için bkz. (Mirzahmetulı, 2020).

² Küçük Ekim (Mahy Oktyabr): 1926-1927 yıllarında Kazak yetkililerin yerel ulusal elit kesimi bastırmayı ve mevcut iktidarın idari ve ekonomik gücünü arttırmayı amaçlayan siyasi hareketinin adıdır. Bu hareket Bolşevik karşıtı muhalifleri ve Sovyetler Birliği düşmanlarını ortadan kaldırmayı amaç edinmektedir (Allaniyazov ve Dolgoplov, 2018: 118).

komşu köyde yaşayan akrabamıza gitmek için yaya olarak yola koyulduk. Köye yaklaştığımız anda karşımıza kurtlar çıktı. Annemin o anlarını hiç unutmuyorum. Annem o an zor bir karar vermek zorunda kalmıştı. Sekiz aylık kardeşimi kurtlara doğru atarak beni kucağına alıp kaçmaya başladı. Kurtlar kız kardeşime saldırırken biz kaçtık ve kurtulduk. Köylüler olay yerine geldiğinde kız kardeşimin sadece saçları kalmıştı.”³

Bu acı olaya *Anadolu Ajansı*’nın “Sovyetlerin Aç Bırakma Politikası Nedeniyle Hayatını Kaybeden 5 Milyon Kazak Anılıyor” başlıklı haberinde de yer verilir. Haber gazetede şu cümlelerle geçer:

“Büyük Açlık olayları yaşanırken daha 3 yaşında bir çocuk olan Prof. Dr. Meketmas Mirzahmetuli açlık döneminde annesiyle yaşadığı acı ama gerçek aile hikayesini AA muhabirine anlattı. Mirzahmetuli babası usta olduğu için zamanında köyün en güzel evine sahip olduklarını belirterek, ‘Hatta evimizin bir köşesi altınla kaplıydı. Bundan dolayı köyün zengin ailesi kategorisine dahil edildik ve birkaç kez denetçilerin baskınına uğradık. Sonra evimiz kundaklandı. Babam ‘halk düşmanı’ olarak cezaevine gönderildi. Annem, küçük kız kardeşim ve ben dışarıda kaldık’ demiştir” (Anadolu Ajansı, 31 Mayıs 2021).

Haberin devamında Mirzahmetuli’nin kız kardeşinin yaşadığı üzücü hadise aktarılmaktadır. Açlık dönemiyle ilgili olarak 17 kişilik aileden açlık sonrası sadece 3 kişi kaldıklarını ve köyünde onlarca ailenin komşu ülkelere göç etmek zorunda kaldığını ifade eder. Yazarın bu cümleleri Kazakistan’da yaşanan ve her aileyi etkileyen yapay açlığı ve halkın çaresizliğini en iyi şekilde yansıtmaktadır. Bu sosyolojik durum hakkında Sovyetler Birliği Döneminde hiçbir şey yazılmamış, yönetim tarafından yasaklanmıştır. SSCB’nin dağılmasından sonra tarih sayfalarında bu konu ele alınmaya başlanır.

Çocukluğu bu zor yıllarda geçen Meketmas çok başarılı ve gayretli bir öğrencidir. 1948 yılında liseyi bitirdikten sonra Almatı Devlet Üniversitesini kazanır. Ancak ailevi sebeplerden dolayı başkente gidemez. Öğretmen Enstitüsü’nde bir yıl okuduktan sonra eğitimden memnun kalmadığı için bütün olumsuz şartlara rağmen başkente gitmeye karar verir. Abay Devlet Pedagoji Üniversitesi’nin Filoloji Fakültesi Kazak Dili ve Edebiyatı Bölümünü kazanır. 1953 yılında üniversite eğitimini tamamladıktan sonra mecburî hizmet için Özbekistan’a Taşkent Devlet Pedagoji Enstitüsü’ne okutman olarak görevlendirilir. Stalin’in 1953 yılında öldüğünü düşünecek olursak Mirzahmetuli’nin SSCB’nin pek çok dönemine bizzat şahitlik ettiği daha iyi anlaşılacaktır.

Mirzahmetuli 1961’de Abay Pedagoji Üniversitesi Kazak Edebiyatı kürsüsünde Doktora Eğitimine Baurcan Momışuli’nin referansıyla başlar. Doktora tez konusu Kazak aydın Abay Kunanbayev’in edebî mirası ile ilgilidir. Tez konusunu Abay üzerine seçmesi hususunda tez danışmanı K. Cumaliyev etkili olur. Meketmas Mirzahmetuli hayatı boyunca Abay mirasını araştırırsa da ne okulda ne de üniversitede Abay ile ilgili ders alamadığını da belirtir. Üniversitede K. Cumaliyev’in Abay ile ilgili sadece bir dersine katılabilir. Çünkü Cumaliyev o dönemde “halk düşmanı” ilan edilerek 25 yıla mahkûm edilmiştir.

Mirzahmetuli, “Abay Kunanbay’ın Edebî Mirasının Araştırmaları” konulu doktora tezini karşılaştığı zorluklara rağmen 1965’te savunur. Ona göre Abay, toplumun ruhanî gelişimi için önemli ve ebedî bir konudur. 1969-1975 yıllarında Abay Üniversitesi Kazak Edebiyatı Bölümünde Doçent, 1975-1991 yıllarında Kazakistan Bilimler Akademisi Avezov Edebiyat ve Sanat İlmî-Araştırma Enstitüsü’nün Abay Araştırmaları Bölümü’nün başkanı olarak çalışır. 1982’de “Muhtar Avezov ve Abaytanu Problemleri” adlı monografisi yayımlanır. Kazakistan için millî ve tarihî bilinç oluşturmada çok önemli bir şahsiyet olan Abay konusundaki araştırmalar üzerinde yoğun bir sansür baskısı olduğu için “Muhtar Avezov ve Abay Araştırmaları” başlıklı doçentlik tezini 1989 yılında savunabilmiştir.

Sovyet Döneminde Abay araştırmaları kapsamında sadece Kazakların Rusya ve batı dünyası ile bağını güçlendirmeye yönelik çalışmalara izin verilmektedir. Buna rağmen Mirzahmetuli hayatını bu sınırları aşarak Abay araştırmalarının doğu cephesini öne çıkarmaya adar. Bu yaklaşım defalarca alfabe değiştiren Kazak toplumunun tarihî hafızasını, millî kültür ve millî bilinç unsurlarını ortaya koymak için

³ Bu bölümde Meketmas Mirzahmetuli’nden yapılan bütün alıntılar makalenin yazarları tarafından M. Mirzahmetuli ile 5 Kasım 2020 tarihinde gerçekleştirilen röportajdan alınmıştır.

büyük önem taşımaktadır. Mirzahmetulı, Avezov Edebî Müzesi Müdürü olarak görev yaptığı dönemde arşiv çalışmalarına yoğunlaşır. 1993'te “Kazak Kalay Orıstandırıldı” adlı eserini yayımlar.

Mirzahmetulı'nın Türkoloji alanında çalışmaları önemlidir. Taraz Şehri onun katkılarının da yardımıyla bir Türkoloji merkezi haline gelir. Kadim Taraz Şehrini tanıtmını ve değerini anlatan Mirzahmetulı yer adlarının araştırılmasının da önemini ısrarla dile getirir. Hazırlamış olduğu “Türk Halkları Edebiyat Tarihi” adlı eser Türk halklarının 2800 yıllık bir dönemini kapsamaktadır. Türk kökenli 49 topluluktan ancak yedisi egemen devlet olmuş ve dillerini muhafaza etmiştir. On beşi evde gündelik hayatta kullanılmakta, diğerleri ise kaybolma tehlikesi altındadır. Bu acı duruma rağmen adı geçen eserde kökleri ortak olan Türk Edebiyatları yer almaktadır.

Mirzahmetulı Kazakistan'ın mevcut bilim sistemini sorgulamaktadır. Pedagoji ve psikoloji müfredatlarının batı temellerine dayandırıldığını belirterek Doğu Pedagojisinin önemini savunur. Günümüzde dahi eski ders kitaplarının okutulmaya devam edildiğini üzülen ifade eder. Okullarda Baurcan Momışulı gibi millî kahramanların müfredata dahil edilmesi gerektiğini düşünmektedir. Mirzahmetulı'nın “Legendarnıy Batır” adlı eseri Moskova'da Rusça yayımlanır. Büyük emek sarf ederek “Bayırcan Momışulı Murası XXI Ğasır Köginde” adlı 30 ciltlik eseri yayına hazırlar.

Mirzahmetulı millî eğitim ve öğretimin geleceğe yönelik olarak toplum hayatında belirleyici olduğunu her zaman ifade eder. Bu amaç doğrultusunda süreli yayınlar için de yüzlerce makale ve ders kitapları kaleme alır. Abaytanu Araştırma Merkezi'nde 5-8 sınıflar için sesli materyaller içeren “Abaytanu Alıppesi” hazırlar. Japonya'da hazırlanan bu ders kitaplarında özel bir kalemle metne dokunduğunuzda sesli metinle karşılaşılması, öğrencilerin Kazak dili ve edebiyatını daha iyi algılamaya yardımcı olmaktadır. Üniversiteler için de “Abaytanu” adlı ders kitapları hazırlar.

1990-2000 yıllarında Yesevi Uluslararası Kazak-Türk Üniversitesi'nde Kazak Edebiyatı Bölümü Başkanı, Tarih Etnografya Araştırma Merkezi Müdürü, ardından Dulati Taraz Üniversitesi'nde Öğretim Üyesi, Dekan ve Rektör Yardımcısı olarak çalışır. Uzun yıllar M. O. Avezov Edebî Müzesi Müdürü olarak da görev yapar. Bu dönemde ele aldığı başlıca eserlerinden bazıları şunlardır: “Abay Jurgen İzbenen” (1985), “Abaytanuda Jariyalanbağan Materyaldar” (1988), “Kazak Kalay Orıstandırıldı” (1993), “Abaydın Adamgerşilik Murattarı” (1993), “Abaydı Oku, Tanırka” (1993), “Abay jane Şıǵıs” (1994), “Abaytanu Tarihi” (1994), “Voshojdeniye Muhtar Avezova k Abayu” (Rusça: 1995), “Avezov jane Abay” (1997), “Türkistan'da Tuǵan Oylar” (1998), “Abaytanu Dârısterinin Derek Közderi”, “Abaydı Bilmek Parız Oylı Jaska” (1997), “Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi Kazak Edebiyatı-II 28” (2004) vd.

Prof. Dr. Mirzahmetulı'nın yayına hazırladığı eserlerden bazıları şunlardır: “Halkın Sıyı” (1986), K. Baybolov'un “Tölebi Destanı” (1991), M. Avezov'un “Edebiyat Tarihi” (1991), Ş. Kудaybergenov'un “Türk, Kırgız-Kazak Hâm Handar Şeciresi” (1991), “Üş Anık” (1992), “Musulmandık Şartı”, “Bayırcan Batır”, “Aynalğan Atı Anızǵa Momışulı”(2000), K. Ömiraliyev'in “Abay Aforızımı” (1993), B. Momışulı'nın “Psihologiya Voynı” vs. “Abay” ve “Muhtar Avezov” Ansiklopedileri, “Abaytanuşı Ğalım”, “Köne Taraz” (2000), “Türkistan Taras Arası”, “Mâdi Akın Şıǵarması” vd.

Millî Bilinç Üzerine Görüşleri

Mekemtas Mirzahmetulı'nın dünyasında millî bilinç kavramı önemli yer tutar. Millî bilinç olgusunun oluşmasında onun hayatına ve fikir dünyasına tesir eden birçok âlim bulunur. II. Dünya Savaşındaki askerî faaliyetlerinden dolayı Sovyet ve Kazakistan kahramanı olarak kabul edilen Baurcan Momışulı'nın etkisi bu açıdan çok büyüktür.

Momışulı Kazakların yirminci yüzyılda yetiştirdiği önemli tarihî şahsiyetlerden biridir. Stalin döneminde bile kişiliğinden; yani dilinden, görüşlerinden, örf ve âdetlerinden, Kazak oluşundan taviz vermemiştir. Momışulı Sovyet-Alman Savaşına başından sonuna kadar katılır. Onun en önemli özelliklerinden biri de cephede aldığı notlardan faydalanarak yazdığı eserlerle Kazak harp edebiyatının temelini atmış olmasıdır (Özdemir, 2011: 263). Momışulı orduda bulunduğu sürede dil sorunlarıyla ilgilenir ve Kazakça savaş terminolojisini oluşturur. Kazakça savaş terminolojisini oluşturma çabasının temelinde en eski ve söz varlığı açısından en zengin dillerden biri olan Kazakçanın sahip olduğu iç dinamiklerinin kullanılabilmesi yatmaktadır (Erdoğan, 2021: 346).

Momişulı “Savaş Psikolojisi” (Психология войны) eserinde savaş gerçeği ve savaş dili hakkında şu yorumu yapar:

“Ben neden bu konu hakkında yazıyorum? Çünkü savaş insan hayatındaki en sarsıcı olaydır. Sinemada, tiyatrodada savaş sahneleri görürsünüz. Ancak senaristler, yazarlar sanatın özünü anlamakta güçlük çekiyor. Olaylar arasında bir tutarlılık yok. Savaş konuları üzerine yazılar okurken çoğunun gerçeğe uygun olmadığını düşünürüm. Bir matbaa boyasıyla bir de kanla yazılan kitaplar vardır. Ben elbette savaş meydanında kanla yazılanı okudum. Yazarlar genellikle eserin sanatsal değeri üzerine yoğunlaşırken savaştan uzaklaşırlar. Ancak bilmeliyiz ki her eserin amacı bizleri, halkı aydınlatmaktır” (1990: 4-5).

Momişulı aynı eserinde edebiyat ve savaş kavramlarını ilişkilendirerek edebiyatın bir insanda var olan görev duygusunu nasıl etkilediğini şu sözlerle aktarır:

“Edebiyatın asıl amacı; aydınlatmak, asıl anlar ve duygular uyandırmak; vicdanı, onuru, iradeyi, mantığı etkilemek; bir insanda en önemli duygulardan biri olan görev duygusunu arttırmak ve geliştirmektir. Görev; akıl, duygu, irade, vicdan, şeref, adalet, doğruluk, sevgi barındıran üstün entelektüel bir kavramdır. Sadece görev bilinci askeri her şeyden üstün kılar, onu yüceltir, korkaklık ve ihanet gibi alçak davranışlardan uzak tutar. Sadece görev bilinci; fiziki ve manevi gücü, yetiyi ikiye üçe katlayarak ilham verir ve kışkırtır. Sadece görev bilinci; kahramanlığa bir teşviktir, cesaret, ani enerji patlamasını ve yaratıcı gücü doğurur. Sadece görev bilinci; asil olan her şeye yol gösteren bir yıldızdır, yüce ve mükemmel olan her şeyi yetenekli kılar, sadece insanın yapabileceği şeyi yaptırır” (Momişulı, 2022: 9).

Momişulı’nın savaş kavramına, savaş metinlerinin literatürüne, metinlerde geçen sözcüklere ne derece önem verdiği cümlelerinden anlaşılmaktadır. Momişulı halkı uyarmak, uyandırmak ve görev bilinci aşılacak noktasında edebiyatı bir araç olarak görmektedir. Momişulı’nın millilik anlayışı da Mırzahmetulı’yı etkileyen faktörler arasındadır. Momişulı millilik kavramına bakış açısını şu cümlelerle verir:

“Bireyin millî vatan bilinci, tüm milletin toplum için son derece önem teşkil eden konulara, millî geleneklere karşı bilinçli olması ve savaşmaya yardımcı millî geleneklerin olduğunun bilincinde olması, orduda millî politikanın mihveri olmuştur. Herkes milletini sevmeli ve derin sevgi ve gururla diğer milletleri tanımalı ve onlara saygı duymalıdır. Millî gurur millî kişilik için kutsal görülen bozulmaz bir kanundur. Kendi milletine saygı duymayan ve milletiyle gurur duymayan kişi şüphesiz kimsesiz ve avare birisidir. Halkların kardeşliği millî gurura dayanmaktadır. Bu enternasyonalizmin temelidir. Uluslararası gurur kavramı ve eğitimi bizim çokuluslu ordumuz gibi bir ordunun eğitilmesinde önemli kaynaklardan biridir. Enternasyonalizmi derinlemesine anlamadan Sovyet askeri imgesi de anlaşılabilir” (Momişulı, 1990: 18).

Millilik duygusuna fazlasıyla değer veren, Kazak savaş terminolojisine bu kadar hâkim bir âlimin Mırzahmetulı’nın fikirlerini etkilemesi elbette şaşırtıcı değildir. Mırzahmetulı, Momişulı’nın onun hayatındaki etkisini şu cümlelerle aktarır:

“Dürüst olmak gerekirse ben yarı mankurt biriydim. Uzun süre bilincime yerleşen Sovyet ideolojisinden çıkamadım. Momişulı millî meseleler ve gelenekler konusunda beni aydınlattı ve adeta bana ışık oldu. Doktora döneminde onun evinde kalmam bana çok şey kattı. Momişulı’nın askerî okuldan kalan çok sayıda eski kitabı vardı. Halk bu tür kitapları saklamaktan korktuğu için yırtıp atmış veya yakmıştı. Momişulı bu kitapları muhafaza etmiş ve kaybolmasın diye bana vermiştir”.

Mırzahmetulı arşiv çalışmalarına çok önem vermektedir. Arşivlerde çalışırken sadece Kazakların değil, az nüfuslu halkların geçmişini de öğrenme fırsatı elde eder. Arşiv verilerini karşılaştırarak II. Dünya Savaşı öncesinde bile Kazakların milyonlarca insan kaybettiğini fark eder. Bu konuyla ilgili araştırmalar yapar. Hayatı boyunca Türk topluluklarının özünü değiştiren tarihî ve siyasi olguların perde arkasını araştırmak için arşiv çalışmalarında dergi ve gazeteleri inceler. Örneğin, 1928 yılının *Jana*

Edebiyat Dergisinin bir yıllık yayınlarını araştırarak, toplumsal şartların insan hayatını nasıl etkilediğini, millî bilince yönelik saldırıların nasıl başladığını, açlık ve sömürgecilik siyasetinin uygulandığı bu dönemin Sovyet Türk halklarını nasıl etkilediğini ve yeni edebiyatın nasıl oluştuğunu anlatır.

Mirzahmetulı edebiyat araştırmalarını her zaman tarih, hukuk ve felsefe alanlarıyla bağlantılı olarak yapar. Çarlık Döneminde başlayan ve Sovyet Döneminde devam eden siyasetin bilhassa üç Türk halkı için uygulandığını düşünmektedir. Bu halkların ilki ona göre Nogaylardır. Birkaç milyon iken doksan bin kalmış ve çoğu Ruslaşmıştır. İkincisi Kırım Tatarlarıdır. 16. Yüzyılda sayısı iki milyon iken günümüzde yaklaşık 500 bin nüfusa düşmüşlerdir. Üçüncüsü de Kazak halkıdır. 1916 yılında altı milyon olan halkın dört milyonu imha edilmiştir. Böylece siyasi demografi meselelerinin de araştırılması gerektiğini ortaya koyar. Mirzahmetulı durumu şu şekilde ifade eder: “1934-1940 yılları arasında aydın kesim imha edildikten sonra ruhani hazinemiz yok oldu” (Mirzahmetulı, 2020: 8). Mirzahmetulı Sovyetler Birliği Döneminde eğitilmiş insanların devlet iradesinde yok edilmesi konusunun üzerinde durmaktadır. Her koşulda fikirlerini dile getiren yazarın, bu konuları Sovyet Döneminde de ifade etmekten çekinmediğini vurgulamak gerekir.

Tarihî hafızanın geri getirilmesi için çabalayan Mirzahmetulı bilhassa 8-19. Yüzyıl tarihini yeniden canlandırmanın şart olduğunu belirtir. 8-19. Yüzyıl arasındaki zamanı anlatan ders kitaplarının Sovyet ideolojisi bakış açısıyla hazırlandığını belirterek bu ders kitaplarının yeniden yazılmasının önemi üzerinde durur ve hayata geçirmek için gayret sarf eder (Mirzahmetulı, 2020: 9). Bunun için fikirler öne sürerek millî kahramanların ve millî değerleri savunan yazar, şair, araştırmacıların müfredata dahil edilmesi gerektiğini belirtir. Eğitim-öğretim sürecinde geçmişte halkın kimliğini değiştirmeyi hedefleyen eğitim programlarının aksine toplumun değerlerini yansıtan yeni bir program hazırlanması gerektiğini savunur.

Mirzahmetulı Rusya tarih yazıcılığının resmî ideoloji esasında yapıldığını, I. Petro Döneminden itibaren Rusya tarihinin Avrupa'ya yakınlığının temellendirilmeye çalışıldığını ifade ederek Doğu'nun katkısının ve öneminin azaltıldığını belirtir. Sovyet Döneminde Doğu konusu yasak konular arasındadır. Doğu ile ilgili araştırma yapanlar cezalandırılmıştır. Nitekim bu konularla ilgilenen ve ele alan bilim insanlarının çoğu kurşuna dizilmiş ya da sürgüne gönderilmiştir. Bu sebeple akademik dünya bu konulara yönelmeye korkmaktadır. Mirzahmetulı'na göre Doğu kavramı yalnızca Arap veya Fars dünyasını kapsamamaktadır. Özellikle o dönemde Türk Dünyası için Doğu kavramı kapalı bir konudur. Ancak araştırmacıya göre Abay'ı idrak edebilmek için bu perdeyi açmak gerekmektedir. Doğu felsefesi, psikolojisi ve pedagojisini incelemeyi Abay mirasının derinlikli anlaşılamayacağını düşünmektedir (Mirzahmetulı, 2020: 9).

Sovyet Döneminde Abay'ın dünya görüşünün Rus ve Batı edebiyatına dayanarak şekillendiğine dair fikirler ortaya atılır. Ancak Mirzahmetulı bu görüşleri eleştirerek Abay'ın 30 yaşından sonra dil öğrenmeye başladığını vurgular. Dolayısıyla Abay'ın öğretilerinin köklerinin Doğu felsefesi ve edebiyatında aranması gerektiğini savunur. Ona göre Abay'ın “kâmil insan” tezinin temelinde Yesevî'nin kâmil insan bilimi, daha derinlere inince “Kutadgu Bilig” vardır. Bu ilmin köklerinin derinlerde olduğunu ve kesintilere uğramasına rağmen devamlılık sergilediğini söyler. Mirzahmetulı gençlere millî terbiye verilmesi için kâmil insan ilminin okullarda öğretilmesi gerektiğini düşünür. Bu amaç doğrultusunda Abay Üniversitesi'nde Millî Terbiye kürsüsü açılır. Abay Okulları'nın açılmasına da vesile olur (Mirzahmetulı, 2020: 10).

Mirzahmetulı'na göre Kazak edebiyatı tarihinde “kâmil insan” fikrinin temeli Alp Er Tunga'nın “Ahi” ilmine (7. Yy.), Al-Farabi'nin “Ferasetli İnsan” ilmine (10. Yy.), Yusuf Balasagun'nun “Civanmertlik” ilmine (11. Yy.), Ahmed Yesevî'nin “Hâl” ilmine (12-13. Yy.), Abay'ın “Kâmil İnsan” ilmine (20. Yy.) ve Şakarım'ın “Ar-Vicdan” ilmine (20. Yy.) dayanmaktadır. Ona göre ruhanî gelişim, tarihî ve millî-kültürel miras kaynaklı eğitim ve öğretime bağlıdır. “Kâmil İnsan” kavramı yeni zaman ve yeni şartlar bağlamında yeni insanın terbiyesinde büyük önem taşımaktadır. Kâmil insan tanımında güncel talepler ve genç neslin millî bilinç algısı dikkate alınmalıdır (Mirzahmetulı, 2020: 5).

Abay'ın eserlerini her yönüyle araştıran Mirzahmetulı Abay'ın ahlâk felsefesini öne çıkartma çabasıdadır. Ona göre millî bilinç oluşumu öncelikle ahlaktan geçer (Mirzahmetulı, 1994: 14). “Abaytanu Tarihi” (1994) eserinde çağdaş toplum için önemli olan ahlâk konusunu okullara, toplumun

tüm kesimlerine ulaştırmak için kitle iletişim araçlarını kullanmak gerektiği konusu üzerine eğilmektedir.

Mırzahmetulı millî hafıza, millî bilinç ve değerler kapsamında Abay'ın kâmil insan (tolık adam) kuramını ortaya koyar. Burada kâmil insan kavramını etraflıca ele almak gerekir. Çünkü Mırzahmetulı'nın millîlik olgusunun temelinde bu görüş yatar. Tolık adam sadece bugünü değil yarını, sadece bu dünyayı değil öteki dünyayı düşünerek hareket eden kişidir. Zira hayat geçicidir. İnsanın çevresinde gördükleri, heves ettikleri, gafletle sahiplendikleri, nefesine yenik düşüp bağlandığı ve kimi zaman başkasının hakkını yiyerek sahiplendiği her şey; hatta bedeni dahi ruhu uçup gittiğinde bu dünyada kalacaktır (Duisebayeva, 2018: 109). Abay'a göre bir insanın kâmil insan olabilmesi için başta iyi bir eğitim alması ve ahlâkî değerlere sahip çıkması gerekmektedir. İnsan gücü yettiğince çalışma ahlâkına sahip olmalı, tembellik ve dilencilikten uzak durulmalıdır. Abay'a göre insanoğlu daima çalışmalı, gayretli olmalı, öğrenmeye istekli ve hazır olmalıdır. Aksine gayesizlik, tembellik, isteksizlik ve bilgiye duyarsızlık gibi virüslerden uzak durulması gerektiğinin altını çizer. Abay'ın en çok yakındığı şey, toplumu saran cehalettir. Abay'ın tanımındaki cehalet; imansızlık, eğitimsizlik, gayretsizlik, tembellik, uyuşukluk, düşüncesizlik, dedikoduculuk, rüşvet, yalan, dalkavukluk, hırsızlık, hasetlik, merhametsizlik gibi menfi hasletlerin hepsini kapsamaktadır (Yıldıztaş, 2020: 56-57).

Abay'a göre insanın başarısı ile toplumun başarısı birbirine bağlıdır. Abay insana sosyal sorumluluklarını hatırlatan bir kahramandır. Akıl, Abay'da insanın dünyayı, kâinatı tanıma faaliyetinin bir neticesidir. İnsan, beş duyu aracılığıyla evren hakkında bilgi edinir. Beş duyu ile edindiği bilgileri bilincinde işler ve iyiyi, kötüyü, faydalıyı, faydasızı, zararlı olanı, zararsızı birbirinden ayırır. Böylece bilgilerin bilinçte işlenmesiyle akıl ve bilim elde edilir. Öyleyse akıl ile bilgi, bir emeğin neticesidir. Abay'a göre bir insanın aklını nasıl kullandığını ve nasıl kullanacağını bilmelidir. O, akıllı ile akılsız kişinin ayrımını şu şekilde yapar:

“Eğer akıllı insanlarla aynı safta olmak istiyorsan, her gün, her haftada ya da ayda bir kez kendine hesap sor! Bir önceki hesaplaşmandan sonra ne yaptın, nasıl yaşadın; bilim için, ahiret için ya da bu dünya için yararlı bir iş yaptın mı? Yoksa ne yaptığını ya da gününü nasıl geçirdiğini fark edemedin mi?” (Duisebayeva, 2018: 117).

Tarihî ve biyografik bir roman olan ve dört ciltten oluşan “Abay Yolu” eserinde şair ve aydın Abay Kunanbayev'in hayatı anlatılmaktadır. Romanda anlatılan olayların hemen hemen hepsi Abay'la ilgilidir. Sırası geldikçe olay örgüsüne katılan ve kendisine yüklenen görevi yerine getirdikten sonra çekilen kahramanların büyük çoğunluğu, bu merkezî kahramanın tanıtımına hizmet etmektedir. Eserde Abay'ın yaşadığı dönem siyasi, ekonomik, sosyal ve kültürel şartlarıyla birlikte ele alınır. Abay'ın hayatındaki önemli olaylardan hareketle onun içinde yaşadığı toplumun örf-âdet, gelenek, duyu ve düşüncelerine de ışık tutulur. Bu roman esasen 19. yüzyılın yarısı ile 20. yüzyıl başlarındaki Kazak toplumunun hayatını anlatan bir eserdir (Duisebayeva, 2008: 226-227).

Abay Yolu eserinin Mırzahmetulı için önemi eserdeki kahramanın akılcı tutumudur. Abay ile çevresi arasındaki çatışma aslında birçok konuyu da beraberinde getirmektedir. Abay'ın hem fiziki hem fikrî olgunlaşmasına paralel olarak bu çatışma sürekli gelişme içindedir. Akılcı bir insan olan Abay, kendisine öğretilenler ile çevresinde gördüklerinin birbirine uymadığını fark eder ve çevresindekileri sürekli sorgular (Duisebayeva, 2018: 228).

Mırzahmetulı, Abay'ın metinlerinde halkın millî bilinç özelliklerinin zaman ve mekân şartları dikkate alınarak verildiğini belirtir. Mırzahmetulı “Muhtar Auezov Jane Abaytanu Problemları” eserinde gelenek ve inanışları toplum bilinciyle ilişkilendirerek anlatır. Örneğin, Kazakların ölü kişi hakkında kötü şeyler dile getirmediğini ve bu desturu Abay'ın çok iyi bildiğini ifade eder (Mırzahmetulı, 1982). Buna benzer gündelik yaşamdan örnekler millî bilinç, gelenek-görenekler çerçevesinde verilmektedir.

Mırzahmetulı'nın millî bilinçle ilişkilendirdiği bir diğer konu sūfiliktir. Araştırmacı akıl, can, gönül kavramlarının millî bilinçle bağlantılı olduğuna vurgu yapar. Ona göre “*Can – öz, ten – giyimdir*” (Mırzahmetulı, 2007: 133). Bu cümlede öz bir kimsenin benliği; yani kendisini ifade etmektedir. Giyimden kastedilen ise dış görünüşüdür. Kiřinin iç dünyasına ve dış görünüşüne atfı yapılmaktadır.

Omıralıyev, Abay'ın ortaya koyduğu görüşlerin karşılaştırmalı çalışmaları ile incelenmesi gerektiğini savunmaktadır. Araştırmacıya göre, “*Abay mirasının 11. Yüzyıl Türk edebiyatı ile karşılaştırmalı olarak incelenmesi ve ortak unsurların tespit edilmesi zengin Türk kültürünün kopmayan ruhanî bağlarını ortaya çıkarmak noktasında önem arz etmektedir*” (Omıralıyev, 1993).

Mırzahmetulı “Biz (Kazaklar) nasıl bir halkız?” sorusunu şöyle cevaplar: “*Biz can evinden vurulmuş, ruhu ayaklar altına alınmış, mankurtlaştırılan bir halkız. Sovyet ideolojisi Kazak halkını mankurtlaştırmıştır*”. Bunu ifade etme cesaretini gösteren Mırzahmetulı, 1993 yılında “Kazak Kalay Orıstandırıldı?” adlı eserinde Kazaklara karşı yürütülen bu sömürgecilik siyasetini anlatarak Kazak halkının tarihi bilincinin nasıl değiştirildiğine dikkat çekmiştir (Mırzahmetulı, 2012: 17). Adı geçen eser, Çarlık Rusya'sının ve Sovyet ideolojisinin Kazak milletine uygulanan Ruslaştırma siyasetinin esas noktalarına değinmektedir. Eskiden gizli olan bazı belgelerin incelenmesi bu konuya açıklık getirmektedir. Örnek vermek gerekirse, coğrafi adların ve alfabenin değiştirilmesi bu siyasetin ayrılmaz bir parçasıydı. Mırzahmetulı asırlar içerisinde uygulanan bu siyasetin bilinmesi gerektiğini düşünmektedir.

Mırzahmetulı millî bilinç oluşturma sürecinde coğrafi adların anlamlarına, dönemsel olarak değiştirilmesi ve Türkçe sözlerden arındırılması meselesine büyük önem verir. Ad değişikliği onu en çok düşündüren konuların başında gelmektedir. Kazak topraklarının Rusya ile birleşmesinden sonra çıkan yer adlarına bakılacak olursa üç dönem ile biçimlendirilmiş üç özellik göze çarpar. İlk dönem 1781-1822 yıllarını kapsar ve devleti himaye altına alma sistemi hâkimdir. Bu dönemde Küçük cüz ve Orta cüz Kazakları Rusya İmparatorluğuyla birleştirilir, Büyük cüz Kazakları ise Hogand Hanlığının boyunduruğu altında kalır. Kazak hanlıkları artık resmî olarak Çarlık Hükümetine tayin edilir. Bu dönemde Çarlık Hükümeti, temkinli bir biçimde yer adlarını değiştirmeye başlar. *Orenburg, Petropavlovsk, Uralsk, Kereku* gibi şehir adları değiştirilse de bu dönem oldukça sakin ilerler. 1822-1876 yılları arasındaki ikinci dönemde Hanlık sistemi ortadan kaldırılarak yerine padişah ve sultan tarafından yönetilme getirilir. Kazakistan halkını ve topraklarını bölmesi için Çar tarafından padişahlar göreve getirilir. Kazak topraklarındaki yeni görevleriyle birlikte coğrafi adlarda büyük bir değişim furyası başlar. Özellikle bu dönemde *Pavlodar, Çernyayevka, Semipalatinsk, Kaufmanskaya, Perovsk, Verniy, Sofyannaya, Nadejdino, Sergiopol vb.* yer adları ortaya çıkar. Üçüncü dönem 1887-1917 yılları arasındadır. Çarlık Hükümeti yer adlarının değiştirilmesindeki hızı yetersiz bulur ve Kazakistan'ın bağımsızlığını ilan ettiği “Yeni Düzen” (1867-1917) Döneminde halktan topraklarını alarak bu toprakları göçmenlere verme politikası sürdürmeye başlar. 19. Yüzyılın ortalarına doğru Kazakistan topraklarında aktif bir şekilde hüküm süren Rusya, İslamiyet'in yayılma politikasını reddeder. 1867'de kabul edilen *Yeni Düzen* kuralıyla Kazakların hükmü köy sınırını geçemez. Bölgesel güç iktidar yöneticilerine geçer. Kazak topraklarının Rusya İmparatorluğu'nun mülkiyetinde olduğu resmî olarak ilan edilir. Kazak halkının manevi zenginliğini ve tarihini içinde barındıran bütün yer adları Ruslaştırılmaya başlanır. Bu zaman diliminde Çarlık hizmetinde çalışanlara sınırsız yetki verilir ve ad değiştirme süreci eşi görülmemiş bir biçimde devlet politikası düzeyinde gerçekleştirilir (Aktay, 2017: 2690). Mırzahmetulı yer adları değişikliği ile millî bilinci zedeleme ve topluma millî adları unutturma amacının olduğunu belirtmektedir.

Karma Rus-Kazak okulları Mırzahmetulı'nın toplumu uyandırma ve millî bilinci ortaya çıkarma aşamasında üzerinde durduğu bir diğer konudur. Araştırmacı, karma Rus-Kazak okullarının açılma tarihini anlatarak, hâlâ uygulamada olan bu okulların kapatılması gerektiğini savunmaktadır. “Kazakları Ruslaştırma Siyasetinin Bilinmeyen Yönleri (Тайны русификации Казахстана)” eserinde karma okullarla ilgili şu yorumu getirir:

“Rus İmparatorluğu ve Eğitim Bakanlığı'nın diğer hedefi misyonerlerin rahatlıkla faaliyetlerini sürdürebileceği bir alan olarak gördükleri karma okulların açılmasıdır. Bu faaliyet Ekim devrimine kadar devam etmiştir. Karma okullar ve aynı tip eğitim-öğretim kurumları sömürge halkların Ruslaştırılmasında etkin araçlardan biri olmuştur. Çarlık Hükümeti bu okulları gayri Rus halkların iyi eğitim almaları için değil yeni uzmanlar hazırlamak ve bu insanları sosyo-politik talepler doğrultusunda kullanmak amacıyla açmıştır. İşgal altında tutulan halkın şüphe duymaması için, misyonerlik faaliyeti eğitim başlığı altında gizli bir ortamda gerçekleştirilmiştir. Okul, öğrenciler için bir paravan

aracı görmüş ve bu paravanın ardında halkı kendi köklerine yabancılaştırmaya yönelik faaliyetler yürütülmüştür” (Mırzahmetulı, 2015: 40).

Mırzahmetulı Sovyet Döneminde bu konuları çalışırken hep itirazlarla karşılaşır ve akademik camiada dışlanır. Bilimsel faaliyetleri engellenir, görünmez sansür hayatının her aşamasına etki eder. Mırzahmetulı Sovyetler Birliği dağıldıktan sonra da aynı şekilde yoluna devam eden nadir alimlerden biridir.

Mırzahmetulı, Kazakların mankurtluktan arınma yollarını bulmaları gerektiğini düşünür. Kazakları Kazaklarla karşı karşıya getiren siyasî modellerin seçildiğini ve Abay’ın bunu görebildiğini savunmaktadır. Mırzahmetulı’na göre, bugün Kazaklar Abay’ı çok iyi bilmekte; ancak anlamını, içeriğini tam olarak idrak edememektedirler. Ona göre, Abay yaşanan tarihi ve toplumsal şartlar dikkate alınarak yeniden okunmalıdır. Bu bağlamda Abay’ın ortaya koyduğu “kâmil insan” felsefesinin toplum ahlâkı açısından büyük önem taşıdığını belirtir. Ayrıca, ahilik, tasavvuf ve civanmertlik öğretilerinin yayılmasının önemi üzerinde durmaktadır (Mırzahmetulı, 2020: 11).

Mırzahmetulı günümüzde Kazakistan’da ilan edilen üç dilliliğe karşı değildir; ama tarihte böyle bir şeyin olmadığını belirtir. Yabancı dil öğretiminin 5. sınıftan sonra başlatılması gerektiğini ifade eder. Ana dilde eğitim ve öğretimin önemini anlatır. Günümüzde yabancı dillerin bilinmesinin önemli olduğunu, ama bunu uygulamak için kreşler ve anaokullarından başlatılmasının doğru olmadığını savunur. “*Kazak dili zengin bir dil. Bu dilin değerini düşürdük. Bu dili korumayı ve değerini bilmeyi öğretmek lazım. Kamu hizmetinde çalışmak isteyenlere Kazak dilini bilme şartı konduğu sürece bu dil öğrenilir”* (Mırzahmetulı, 2020: 11) diyerek dil konusunda bir devlet politikası oluşturulması gereği üzerinde durur.

Mırzahmetulı’nın millîlik anlayışına göre; Latin alfabesine geçmek yerine 2500 yıl önce kullanılan runik yazı sistemine geçmek daha mantıklıdır. Bunun imkânsız olduğunu farkında olmasına rağmen bu konuyu yine de gündeme getirir. Mevcut şartlarda Latin tabanlı alfabeyle geçilebileceğini de belirtmektedir. Dil, tarih, edebiyat ve kültür araştırmalarını etkilemesine rağmen alfabe değişimlerinden kaynaklanan tarihi ve millî hafıza kesintilerinin onarılması, varlığımızı kökünden tanımaya, idrak etmeye gayret edilmesi gerektiğini vurgular.

1929-1940 yıllarında kullanılan Lâtin kaynaklı alfabe, Kiril alfabesine geçiş için bir köprü işlevi görmüştür. Kiril alfabesi Türk halklarının birbirini okuyamayacak ve anlayamayacak şekilde hazırlanmıştır. Dolayısıyla o dönemde Lâtin kaynaklı alfabenin Kazak diline uygulanması, dil ve işlerlik bakımından son derece sathi olmuştur. Bu alfabenin, siyasî çevreler tarafından geçici olacağı bilindiği için üzerinde fazla durulmamıştır. Tek fonolojik hedef, akraba dillerin alfabelerinin azamî ölçüde birbirine benzememelerini sağlamaktır. Bu “reformlar”, millî aydınları yok etme vasatında; millî kültür ve dilin yerine Rus dilini getirme atmosferi içerisinde yürütülüyordu (Özer, 2019: 192).

Mırzahmetulı’nın alfabe değişikliği konusunda üzerinde durduğu konu tam olarak millîlik meselesidir. Lâtin alfabesinin Türk halklarını birleştirmek değil; Kiril alfabesine daha rahat geçişini sağlamak için bir araç olduğunu düşünmektedir.

Sonuç

Mırzahmetulı toplumsal bilimlerin önemi üzerinde durarak millî konuları gündeme getirme cesaretini gösteren, değerlendirmeler yapan ve eleştiren bir bilim insanıdır. Mırzahmetulı’nın hayatı, akademik faaliyetleri ve eserleri, millî ve tarihî bilinci uyandırmaya katkı sağlamakta; millî dil ve edebiyattaki boşlukları doldurmaya yöneliktir. Onun ortaya attığı ve geliştirmek için bilimsel çalışmalarında sıklıkla ele aldığı millî bilinç kavramı Türk dünyasını aydınlatma çabasını gözler önüne sermektedir. Mırzahmetulı dil, din, eğitim gibi birçok konuda millîlik olgusunu benimseyen ve yıllarca sansür denetimine maruz kalmasına ve akademik başarısının engellenmesine rağmen millî bilincin oluşumu ve gelişimine dair bilimsel çalışmalarını ara vermeden sürdüren bir yazardır. Mırzahmetulı gelenekten, millî değerlerden kopmayan, onları koruyan ve geleceğe taşıyan bir şahsiyettir. Çoksesliliğin arasında tek sesin de muhakkak zamanı gelince duyulacağına inanan bilim insanı Mekemtas Mırzahmetulı, 90 yaşını aşarak Türk dünyasına hizmet etmeye devam etmektedir.

Kaynaklar

- Aktay, S. (2017). "Sovyet İdeolojisinin Kazakistan Toponimlerine Yansıması". *İdil*. 6 (38), 2685-2693.
- Allaniyazov, T., Dolgopolov, A. (2018). "Vlast i Golod v Kazahstane Glazami Nemetskogo İstorika Roberta Kindlera", *Postsovetkiy Materik*. 1 (17), 114-125, <https://cyberleninka.ru/article/n/vlast-i-golod-v-kazahstane-glazami-nemetskogo-istorika-roberta-kindlera.pdf> (e.t.: 13 Kasım, 2023).
- Anadolu Ajansı*. (31 Mayıs, 2021), <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/sovyetlerin-ac-birakma-politikasi-nedeniyle-hayatini-kaybeden-5-milyon-kazak-aniliyor/2259167>.
- Duisebayeva, D. (2008). *Mehmet Akif Ersoy'un "Safahat" ve Muhtar Avezov'un "Abay Yolu" Adlı Eserinin Tema Bakımından İncelenmesi*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Edebiyatı Bölümü Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara.
- Duisebayeva, D. (2018). "Abay: Adımı 'İnsan' Koymuşlar Nasıl Cahil Olayım?", *Bilim ve İnsan Şahsiyetini İnşa Edenler*. Ed., Z. B. Özer; F. Yapıcı; Ş. Aktay. Ankara: Gazi Kitabevi, 89-127.
- Erdoğan, H. (2020). "B. Momışulı'nın 'Savaş Psikolojisi' Adlı Eserinde Metindilbilimsel Tutarlılık Görünümleri", *Metindilbilim (Tarih-Kuram-Uygulama)*. Ed., Z. B. Özer; F. Yapıcı; Ş. Aktay. İstanbul: Doğu Kitabevi, 345-355.
- Grozin, A. (2017). "Golod 1932-1933 gg. V Kazahstane: Fenomen Mifologizatsii İstorii kak Sostavnaya Çast Globalnoy İnformatsionnoy Voynı", *Postsovetkiy Materik*. 1 (13), 107-125, <https://cyberleninka.ru/article/n/golod-1932-1933-gg-v-kazahstane-fenomen-mifologizatsii-istorii-kak-sostavnaya-chast-globalnoy-informatsionnoy-voyny> (e.t.: 10 Ekim, 2023).
- Karaca, V. İ. (2017). "Bir Soykırımın Anatomisi-Kazakistan'da Kızıl Kıtık". *Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi (TÜRKLAD)*. 1 (2), 170-173.
- Mırzahmetulı, M. (1982). *Muhtar Auezov jane Abaytanu Problemaları*. Almatı: Ğılım.
- Mırzahmetulı, M. (1994) *Abaytanu Tarihi*. Almatı: Ana Tili Baspsı.
- Mırzahmetulı, M. (2007). *Abay men Şakarimnin Sopılıkka Katsı. Şakarimtanu Maseleleri Seriyalık Ğilmi Jıynak*. 3 tom, kurastıruvsı: Turdıkul Şanbay. Almatı: Raritet.
- Mırzahmetulı, M. (2012). *Kazaklar Nasıl Ruslaştırılmaya Çalışıldı*. Çev., Z. B. Özer; T. Somuncuoğlu. Çankırı: Çankırı Karatekin Üniversitesi Avrasya Stratejik Uygulama ve Araştırma Merkezi.
- Mırzahmetulı, M. (2015). *Taynı rusifikatsii Kazakhov*. Almatı: TOO.
- Mırzahmetulı, M. (2020). *Abaydın Şıǵıstık Alemi*. Almatı: Ğılım Baspası.
- Mırzahmetulı, M. (2020). *Kazakları Ruslaştırma Siyasetinin Bilinmeyen Yönleri*. Çev., S. Aktay. Ankara: Bengü.
- Momışulı, B. (1990). *Psihologiya voynı*. Alma-Ata: Kazahstan.
- Momışulı, B. (2022). *Savaş Psikolojisi*. Çev., H. Erdoğan. Çanakkale: Paradigma Akademi.
- Omıraliyev, K. (1993). *Abay Aforizmi*. Almatı.
- Özdemir, A. (2011). "Sovyet Devrinde Sıra Dışı Bir Kazak Aydını: Baurjan Momışulı". *A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi [TAED]*. (45), 263-294.
- Özer, Z. B. (2019). Sovyet Dönemi ve Sonrası Orta Asya'daki Alfabe Politikaları, *Orta Asya Türk Kültürünün Anadolu Kültürüne Etkileri Uluslararası Sempozyumu Bildiri Kitabı (Taşkent-Özbekistan)*, Ankara: Asil Organizasyon, 183-207.
- Teğın, E. (2022). "Kazakistan'da 1930-32 Büyük Kıtığı'nın Nedenleri: Kasıt Mı, Kaza Mı?". *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi (GTTAD)*. 4 (8), 889-908, <https://dergipark.org.tr/tr/pub/gttad/issue/71320/964741> (e.t.: 14 Kasım, 2023).

Yıldıztaş, A. (2020). “Kazak Edebiyatı’nın Kurucularından Abay Kunanbayev’in Hayatı ve Kara Sözler Adlı Eserinde Geçen İnsan-ı Kâmil Teması”. *Türk Edebiyatları Araştırma Dergisi*. 1(1), 53-60. DOI: 10.47580/tead.114.

YAZARLARIN KATKI DÜZEYLERİ: Birinci Yazar %50; İkinci Yazar %50.

ETİK KOMİSYON ONAYI: Çalışmada etik komisyon onayına gerek yoktur.

FİNANSAL DESTEK: Çalışmada finansal destek alınmamıştır.

ÇIKAR ÇATIŞMASI: Çalışmada potansiyel çıkar çatışması bulunmamaktadır.

TELİF HAKKI VE BENZERLİK RAPORU: Yazarlar dergide yayımlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptir; çalışmanın benzerlik raporu alınmıştır.

BİLİMSEL VE ETİK İLKELERE UYGUNLUK: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların “Kaynaklar” başlığı altında belirtildiği beyan olunmuştur.

Demirel, Ő. (2023). "İpek Yolu Ticaretinin Babür İmparatorluğu Döneminde Hindistan'a Etkisi". *Asya Araştırmaları Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*. 7 (Özel Sayı-1), 43-52.

Araştırma Makalesi

**İPEK YOLU TİCARETİNİN BABÜR İMPARATORLUĞU DÖNEMİNDE
HİNDİSTAN'A ETKİSİ***

The Impact of Silk Road Trade on India During The Baburid (Mughal) Empire

Şengül DEMİREL**

Öz

İpek Yolu, yüzyıllar boyunca Doğu'yu Batı'ya bağlayan hayati bir ticaret ağıydı. Orta Asya, iki bölge arasında mal, fikir ve kültür alışverişinde bir merkez olarak çok önemli bir rol oynuyordu. Hindistan alt kıtası ise Babür İmparatorluğu'nun Orta Asya'daki hükümdarlığu döneminde bu ticarettten en çok yararlananlardan biriydi. Bu makale, Babür İmparatorluğu yönetimi altındaki Hindistan'da İpek Yolu ticaretinin etkisini ana hatlarıyla araştırmayı amaçlamaktadır. Babürlüler sanatı, mimariyi ve edebiyatı himayeleriyle bilinen bir hanedanlık olarak aynı zamanda politika olarak ticaret ve ticareti teşvik etmede de etkiliydiler. Buna göre çalışma aynı zamanda Babür Döneminde Hindistan'daki İpek Yolu ticaretinin çeşitli ekonomik, sosyal ve kültürel sonuçlarını ele almakta ve literatür kaynaklarına dayanarak Hint yarımadasının tarihini ve kültürünü şekillendirmede ticaretin rolünün analizini de sağlamayı amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: İpek Yolu, Ticaret, Orta Asya, Hindistan, Babür.

Abstract

For centuries, the Silk Road has been a vital trade route connecting East to West. Central Asia has been an important crossroads for the exchange of goods, ideas and culture between the two regions. The Indian subcontinent was one of the main beneficiaries of this trade during the reign of the Baburid Empire in Central Asia. This article aims to outline the impact of Silk Road trade in India under the Baburid Empire. As a dynasty known for its patronage of art, architecture and literature, the Baburids were also influential in promoting trade

* Geliş Tarihi / Received: 02.12.2023, Kabul Tarihi / Accepted: 26.12.2023. <https://doi.org/10.58640/asyar.1399364>

** Doç. Dr., Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Genel Türk Tarihi ABD, senguldemirel@yyu.edu.tr, ORCID ID:<https://orcid.org/0000-0002-0174-6379>

and commerce as policy. Accordingly, the study also discusses the various economic, social and cultural implications of the Silk Road trade in India during the Baburids period and aims to provide an analysis of the role of trade in shaping the history and culture of the Indian subcontinent based on literary sources.

Keywords: *Silk Road, Trade, Central Asia, India, Baburid (Mughal).*

Giriş

İnsanlık tarihinin gelişiminde etkili olan ticaret, kültürlerin birbirinden haberdar olmasına da vesile olan kadim bir gerçekliktir. İpek Yolu kuşkusuz bu tarihselliğiyle ön plana çıkmakta ve bölgeler arası iletişimin ana hatlarını oluşturmaktadır.

İpek Yolu, tarihsel anlamda sadece ticaret ürünlerinin değil; bir yerden bir yere kültür ürünlerinin de taşıdığı medeniyetler arası bir yoldur. Asırlarca farklı milletler, dinler ve kültürler arasında köprü vazifesi gören bu yol, geçtiği coğrafyalar arasında aynı zamanda birtakım ortak değerlerin de köprüsü olmuştur. İnsanlık tarihinde en kadim ve işlek yol olmanın dinamizmiyle ön plana çıkan İpek Yolu; Asya, Avrupa ve Afrika üçgeninde kendine önemli bir yer edinmiştir (Alyılmaz, 2004: 181). Dolayısıyla tarihin birçok kayda değer olayı bu coğrafyada gerçekleştirmiş ve İpek Yolu, Batı-Doğu istikametinde uzanan bir yol olduğu gibi Doğu-Batı yönünde de uzanan tarihî bir güzergâh olmuştur. Tarihte Selçukluların doğu yönünde ilerlemelerinde bu yol onlara önemli bir rehber de olmuştur. Cengiz Han bu yolu seferlerinde kullanmış, bu minvalde devletlerle karşılaşmış, önemli savaşlar yaşanmış ve büyük tarihî yükselişler ve çöküşler yaşanmıştır (Smith, 2012: 11). Farklı bölgeler arasında mal, fikir ve kültür alışverişini kolaylaştıran geniş bir ticaret ağı olan bu yolun Babür İmparatorluğu (1526-1858) yönetimindeki Hindistan alt kıtası üzerinde önemli bir etkisi oldu. Babürlüler bu ticaret ağından yararlanıp gelişen bir ekonomi kurmayı başardılar. İpek Yolu ticareti, tekstil gibi farklı bölgelerde yüksek talep gören yeni endüstrilerin ortaya çıkmasına olanak sağladı. Bu ticaret ağı aynı zamanda Babürlülerin dünyanın diğer yerlerinden yeni teknoloji ve fikirlere erişmesini sağlamış ve bu da toplumları ve kültürlerinin şekillenmesinde onlara büyük bir katkı sunmuştur.

Kavramsal çerçeve olarak bu çalışma İpek Yolu ticaretinin, Babür İmparatorluğu yönetimindeki Hindistan üzerinde önemli ve kalıcı bir etki yarattığını, bölgenin ekonomisi, toplumu ve kültürünü etkilediğini anlatmaktadır.

İpek Yolu

Tarihi İpek Yolu, Avrasya ile Kuzey Afrika'yı kara ve deniz yoluyla birbirine bağlayan geniş bir ticaret ağıydı (<https://tr.khanacademy.org/humanities/world-history/ancient-medieval/silk-road/a/the-silk-road>). Adını güzergâh boyunca ticareti yapılan en değerli mallardan biri olan Çin ipeğinden alan İpek Yolu, dünya ticaretini ve kültürel alışverişi şekillendirmede önemli bir rol oynamış, dünya çapında medeniyetlerin ve ekonomilerin gelişmesine katkıda bulunmuştur. İpek Yolu, malların, fikirlerin ve kültürün alışverişi için tarihî bir araç olmuş, bu sayede dünya ticaret ve kültürel alışverişin şekillenmesinde de etkili unsurlardan biri olmuştur.

Uzakdoğu dolayısıyla Çin bölgesinden başlayıp Anadolu ve Akdeniz'den Avrupa coğrafyasına doğru ulaşan bu tarihî yolun en kayda değer simgesi Çin'de üretilen ve buradan diğer sahalara yayılan ipekti (Bekin, 1982: 6).

İpek Yolu adı ilk kez M.Ö. yaşamış olan Çinli seyyah Seyan'ın yaptığı yolculuğun ardından kullanılmaya başlanan bir kervan yolu olarak ön plana çıkmaya başlamıştır. Bu ad sonraları Orta Asya, Akdeniz ve Avrupa arasında başlayan ilişkiyi ifade etmekle yeni anlam ve yaklaşımlar kazanmıştır. Bu bağlamda tarihî yolun 20.000 km'ye yakını, Türk yurtlarından geçmekteydi (Uluçay, 1961: 29).

Haritada doğu-batı istikametinde uzanan güzergâh, tarihin aynı zamanda büyük savaşları ve mücadelelerinin verildiği koca bir coğrafyayı kat edip geçmekteydi. Bu nedenle bu yol üzerinde tarih boyunca defalarca askerî ve siyasi olaylar vuku bulmuş ve bu tarihî gelişmeler ekonomiyi ve ticareti ciddi anlamda etkilemiştir. Çin'i Orta Asya üzerinden batı bölgelerine bağlayan bu kervan yoluna yine başka bir bilgiye göre "İpek Yolu" adını ilk veren Von Richtofen olmuştur. Tarih boyunca porselen, ipek, baharat ve kıymetli taşların taşınması yanında coğrafi bölgeler arası kültür alışverişine de imkân tanıyan bu ticaret yolu asırlarca kervanların gidip gelmesine de bağlı olarak zamanla İpek Yolu ifadesi kanıksanmıştır (Karaca, 2022: 156).

Bu tarihî yol sayesinde farklı toplumlar ve kültürler birbirini tanıma fırsatı bulmuş, birçok yeni kültür unsuru oluşturmuş, birçok geleneksel kültür unsuru başka coğrafyalara taşınmıştır. O zamanın ileri giden medeniyetlerinden yeni bilgi ve teknolojiler alınmış ve dünyanın diğer bölgelerine bu sayede taşınmıştır. İnsanlar bu yol sayesinde yeni dünyalara ulaşabileceklerini ve yeni kültürle karşılaşabileceklerini bilerek yaşamışlardır. Çeşitli sebeplerle yurtlarından ayrılmak zorunda kalanlar,

söz konusu güzergahın tarihî önemi sayesinde yeni yurtlara ulaşmışlardır. Günümüzün telefon, televizyon ve internet yoluyla dünyamızı küçülten iletişim ağının belki ilk örneği burada kurulmuştur (Karaca, 2022: 57).

Tarihsel etkileşim ve karşılaşmaların dinamik bir ögesi olan yolun Türk tarihinde de önemi büyüktür. Türklerin yaşadığı geniş coğrafi bölgeleri birbirine bağlayan tek ulaşım hattı olan büyük İpek Yolu, Türklerin yaşadığı geniş coğrafyaları ve çeşitli Türk boylarını birbirine bağlayan, ticari ilişkilerini geliştiren, birlik ve beraberliğini sağlayan tek ulaşım yoluydu. Bu yol o dönemde okuryazarlık oranı yüksek olan büyük yerleşim birimlerinin inşasında da büyük rol oynamıştır. İpek Yolu'nun meşhur olmasında Türk devletinin de önemli bir rolü vardır. Bu ülkelerin hazırladığı kervanlar, çeşitli ticari malları doğudan batıya, batıdan doğuya bu şekilde taşımaktaydı. Türklerin bu yola verdiği önemi bir Özbek atasözü “*Evrende iki yol vardır: Gökte Samanyolu ve yeryüzünde İpek Yolu*” (Bartholt,1963: 59) şeklinde anlatılmaktadır.

Uluslararası bir ticaret yolu olan bu yol kadim dönemlerden beri etkinliğini korumuştur. Örneğin Asya Hunlarının kuruluş ve yıkılışı ekseninde konuya bakılacak olursa: M.Ö. 209’da Hunların yükseliş devri olan Batur Tanrıkut Han Dönemindeki ekonomik parlamanın esas nedeni o dönemde İpek Yolu’nun olduğu gibi Hun kontrolüne geçmesinden kaynaklanmaktaydı. Bundan sonra Çinliler bu yolu ancak Hunlara vergi ödeyerek kullanma hakkı kazanmışlar ve bu durumda bölgenin ekonomik politişini ciddi anlamda değiştirmiştir. İlerleyen zamanlarda Çinliler, Hunların sıkıntılı dönemlerinden istifade ederek bu tarihî yol üzerindeki sahaları tek tek ele geçirmişler ve dolayısıyla İpek Yolu’nun kontrolünü de yeniden ellerine almışlardır. Bu durum da Hunların çöküşünü hızlandırmış ve iktisadi zayıflık onların kısa sürede parçalanmasını beraberinde getirmiştir. Bu durumu takiben ticaret yolları da canlanmış ve Çin’e her taraftan gelen kervanlar ülke ekonomisini ciddi anlamda yükselişe sevk etmiştir (Kırgız Respublikası Tarihi, 2000: 117).

İpek Yolu’nun tarihî gelişimi ve Orta Asya yolu dolayısıyla Türklerle ilişkisine dair görüşlerini ortaya koyan Rus Türkolog Qumilyov ise söz konusu yolun, 6. Yüzyıldan itibaren önemli olduğunu ve bu dönemlerde İpek ve kervan yollarının büyük önem kazandığını belirtmiş; Türklerin Çin Hanedanlıklarını dağıttıktan sonra yalnızca siyasi değil, iktisadi olarak da büyük bir güce kavuşmuş olduğunu, bu gelişmenin Türklerin doğu ve batının en büyük yolu olan bu kervan yoluna sahip olmalarını sağladığını (Qumilyov, 1993: 536) tespit etmiştir. Bu tarihsel gerçeklik İpek Yolu’nun sadece bir kervan yolu olmanın ötesinde onun tarihî olayların düğüm noktasında yer alan tarihsel bir olgu olarak da üzerinde durulmasını sağlamaktadır.

Babürler, Ticaret ve İpek Yolu

İpek Yolu’nun güzergâhının olduğu yerlerden biri de Afganistan idi. Hatıratında Kâbil ile Kandahar’ın sahanın en kayda değer ticaret merkezleri arasında olduğunu beyan eden Babür Şah (Arat, 1985: 139), esasen İpek Yolu’na vurgu yapmaktadır. Bu durum tarihî İpek Yolu’nun bu dönemde coğrafi keşiflerin yol açtığı ticaret güzergâhlarının yön değiştirmesine karşın hâlâ önemini sürdürdüğüne işaret etmektedir.

Bu dönemlerde Kâbil ile Kandahar’da Horasan, Irak, Rum ve Çin’den gelen mallar bulunmaktaydı. Kâbil şehri adeta Hindistan’ın antreposu gibiydi. Keşmir’den *şeki* adı verilen kumaşlar ve ilaç yapımında kullanılan bitkiler buradan Avrupa kentlerine gönderiliyordu. Azerbaycan’dan madeni yağlar, Arap ülkelerinden seccade, havlu ve misvak, Mısır’dan kumaşlar, Türkiye’den çeşitli silahlar, Kazan Hanlığından deri ve mamulleri burada bulunabiliyordu. 15. ve 16. Yüzyıllarda Buhara, Semerkant ve Herat tüccarları Moskova’ya kadar gitmekteydi. Frenk diyarından; hatta İngiltere’den Kâbil’e ithal edilen mallar vardı ki bunlar frengi kumaşlar ve İngiliz yünlü kumaşları idi.

Bu dönemde Kâbil ve Kandahar’a Horasan, Irak ve Çin’den mallar gelmekteydi. Yine Kâbil, Hindistan’ın deposu gibiydi. Dolayısıyla önemli ticari mallar bu bölgelerden Avrupa şehirlerine naklediliyordu. Babür Şah’ın ticari hâkimiyeti, bölge kervan yolları üzerine olan geniş bakış açısından belli olmaktadır. Ona göre Hindistan ile Horasan ekseninde iki büyük ticari kavşak vardı: Bunlar Kandahar ve Kâbil’di. Türkistan, Semerkant, Buhara, Belh, Fergana ve Badakistan’dan geçen kervan yolları Kâbil’e varıyor; yine Horasan’dan geçen ticaret yolları da Kandahar’a ulaşıyordu. Bu anlamda önemli bir ticaret merkezi olan Kâbil, Hindistan ve Horasan bölgelerinin tam ortasında konumlanıyordu. Bu durum Kâbil şehrine bir yıl içinde 10 bine yakın atın gelmesine yol açıyor; dahası yılda 20 bine yakın

tüccarın Hindistan'dan Kabil'e gelmesi anlamı taşıyordu (Çiçek, 2021: 75). Bu tarihsel tespitler Babür ülkesinin ticari kervan yollarıyla nasıl iç içe olduğunu göstermekle birlikte bunun önemini nasıl kavradıklarını da ortaya koyuyordu.

Bu kapsamda Babürlü Hanedanı, ticari girişimleri için tüccarları, paralı askerleri, çobanları, hacıları ve diğer ulaşım araçlarını kullanarak İpek Yolu ve bu yolun bağlantılarında yer alan diğer kervan yolları üzerinde etkili olmaya çalışıyordu (<https://storymaps.arcgis.com/stories>). Söz konusu yaklaşım Babürlülerin tarihî İpek Yolu'nun bölge ve kendileri için önemini çok iyi kavradıklarını bize göstermektedir. Orta Asya ile Hindistan alt kıtası arasında köprü görevi gören Babürlülerin bir Türk hanedanlığı olarak bölgede yaşanan gelişmelere kayıtsız kalamayacağı anlamına da gelen bu yaklaşımları onların aynı zamanda ekonomik politiklerinin de dinamizmini oluşturmaktadır (Şahin, 2020: 614).

Bu ticari yolların, dolayısıyla İpek Yolu'nun Babür İmparatorluğu yönetimindeki Hindistan alt kıtası üzerinde önemli etkileri ise hanedanlık tarihinin ticari politikalarında ve iktisadi yükselişlerinde kendini gösteriyordu. Bu sayede Babürlüler, bu ticaret ağından yararlanıp gelişen bir ekonomi kurmayı başardıkları gibi İpek Yolu ticareti, tekstil gibi farklı bölgelerde yüksek talep gören yeni endüstrilerin ortaya çıkmasına olanak sağlamışlardı. Bu ticaret ağı aynı zamanda Babürlülerin dünyanın diğer yerlerinden yeni teknolojilere ve fikirlere erişmesini sağlamıştı. Bu da toplumları ve kültürlerinin şekillenmesinde büyük bir dinamizm uyandırmıştı.

Bu bağlamda Babürlüler tekstilin ötesinde baharat, değerli maden ve mücevher gibi çeşitli malların ticaretine başlamış; yine bu malların ticaretinden faydalanmakla kalmayıp, aynı zamanda Hindistan'daki tarımsal üretimi artıran pamuk gibi yeni mahsulleri de başka bölgelerde tanıtmaya ve ticaret ürünü olarak pazarlama şansı yakalamışlardı.

İpek Yolu ticaretinin ekonomik faydalarının yanı sıra Babür İmparatorluğu'nun sosyal ve kültürel yönleri üzerinde de önemli bir etkisi oldu. Babürler yeni fikirlere ve teknolojilere bu sayede ulaşmışlar, sanatlarını, mimarilerini ve edebiyatlarını da buna bağlı olarak üst noktalara taşımışlardır. Hatta Babürlüler, Pers tüccarlarının İpek Yolu üzerindeki kültürel etkisi nedeniyle Farsçayı resmî dilleri olarak bile benimsemişlerdir.

İpek Yolu Ticaretinin Babürlü Hâkimiyeti Altındaki Hint Alt Kıtasına Etkisi

Hindistan alt kıtasında Türk varlığının 16. Yüzyılda Babürlerle devam ettiği süreçte hanedanlık, sergiledikleri politikalarıyla asırlarının önemli devletlerinden biri haline gelmişlerdir. Jeopolitik olarak Türklerin asırlardır yerleştiği bölgelerden olan Hindistan'da tarihselliklerini sergileyen Babürler, kendilerine özgü kurumsallıklarıyla da ön plana çıkmaktadırlar (Şahin, 2020: 616). Tarihte uzak ya da yakın hiçbir devletin kayıtsız kalamadığı İpek Yolu'na Babürler de aynı bakış açısını geliştirmiş ve bu bağlamda onlar da çeşitli argümanlar üretmişlerdir. Ülkelerinden geçip İpek Yolu'na eklenen ara kervan yollarının kesiştiği şehirlerini birer ticaret rotası olarak belirleyen Babürler bu yönüyle de dikkatleri üzerlerine çekmeyi başarmışlardır.

Ticaretin tarihsel adı olan İpek Yolu'na aynı zamanda bir kültür ve medeniyet yolu da demek yanlış olmayacaktır. Geçtiği güzergâhlara sadece ticari değer ve emtia dönüşümü sağlamanın ötesinde kültürel bir dinamizm de kazandıran İpek Yolu, coğrafyaları adeta birbirleriyle buluşturarak kaynaştıran bir medeniyet aracı gözüyle de görülebilir. Bu bağlamda söz konusu medeniyet aracının Babürlü hâkimiyetinde bulunan alt kıtaya da ciddi etkileri olmuştur. Bu etkilerden biri kuşkusuz ticari zenginlik kazandırma olgusudur. Ticari bakımdan malların bölgeye gelmesi ve bölgeden başka sahalara taşınması insan yolculuğunu beraberinde getirmiş, bu gelişmeler bölge yerleşimlerini fazlasıyla canlandırmıştır.

Bu anlamda kökleri Orta Asya'da olup, Güney Asya'da egemen bir güç olan Babürlüler, ticaret yollarının odağındaki coğrafi konumuyla hâkimiyetleri altındaki ticaret yollarını her fırsatta şekillendiriyorlardı (Şahin, 2020a: 48). Buna İpek Yolu da dahildi (www.khanacademy.org). İpek Yolu ticaretinin Babürlü egemenliğindeki Hindistan'a ciddi anlamda tesirleri olmuştur. Bu konudaki araştırmalar İpek Yolları boyunca ortaya çıkan deniz yollarının, farklı halklar arasında ticaret ve alışverişin ortaya çıkması için bir kanal sağladığı ve bunun bölgeye ciddi iktisadi tesirler yaptığını ortaya koymaktadır (<https://en.unesco.org/silkroad/>). İpek Yolu ticaret ağı, Babürlü yönetiminde bulunan Hindistan yarımadasının ekonomik, sosyal ve kültürel gelişiminde önemli bir rol oynamaktaydı. İpek

Yolu borsası, ipek ve yüksek değere sahip diğer mallar da dahil olmak üzere, güzergâh boyunca farklı yerlerdeki malların mevcudiyeti üzerinde olumlu bir etki yaparak, bölgenin başta iktisadi olmak üzere kalkınmasına ciddi etkiler yapıyordu (www.khanacademy.org). İpek Yolu üzerinde yer alan ve yukarıda da bahsettiğimiz şehirlerde ticaret mallarının yanı sıra entelektüel ve kültürel alışveriş de yaşanıyor ve bu durum bilhassa birçok seyyahın dikkatini çekiyordu (<https://en.unesco.org/silkroad>). Kuşkusuz bu seyyahlardan olan Sir Thomas Roe da “The Embassy of Sir Thomas Roe to the Court of The Great Mogul 1615-1619” adlı eserini bu dönemde Babürlü ülkesine yaptığı gezisinden sonra kaleme almıştır. Gözlemlerini anlattığı bu seyahatnamesi Babürlü tarihi bakımından önemli eserlerden biri olmuştur. Önce Portekiz daha sonra İngilizlerce dikkatleri üzerinde toplayan Babürlü Hindistan’ı yüksek kültürel seviye ve farklı ticaret yollarının da bileşkesi olması durumuyla bu dönemde dikkatleri üzerine çekmekteydi. Yine İpek Yolu ekonomik kuşağının tamamlayıcısı durumundaki kervan yollarının da bağlı olduğu Babürlü Hindistan’ı yapılan ticaretler sayesinde meyve, sebze, hayvancılık, tahıl, deri ve deri ürünleri gibi emtiaların da bolca bulunduğu bir bölge konumundaydı.

Çin’den başlayarak Hindistan’a kadar uzanan ticaret yolu, özellikle Bengal Körfezi ve Hint Okyanusu arasında gelişen kervan yollarıyla ticareti yapılan baharatı, ipeği ve barutu içeriyordu. Bu da Babürlerin hâkimiyeti altındaki alt kıtayı doğu-batı ticareti için hayati bir geçiş noktası haline getiriyordu (<https://www.pbslearningmedia.org/>). Bu durumun etkileri neticesinde Babürler, Umman Denizi kıyı bölgesindeki kilit limanlar üzerinde önemli bir nüfuzla sahip oldu ve bu da İpek Yolu ticaret ağı boyunca ticareti yapılan malların artmasına yol açtı. Tam da bu dönemlere denk gelen asırlarda devrin üç büyük gücü olan Osmanlı, Safevi ve Hindistan, Pakistan ile Afganistan’ı hâkimiyeti altında bulduran Babürlülerin, yükselişleriyle birlikte 16. Yüzyıl ticaretinin gelişmesine tanık oluyorlardı (Şahin, 2015: 63-65). Bu devletler Umman Denizi kıyısındaki önemli limanlar üzerinde nüfuz sahibi olmuşlardı ve bu durumda da ticarete konu olan emtia hacmindeki artışa yol açmıştı. Güney Asya’nın ihracatı arasında pamuklu tekstiller, ham ipek ile biber, tarçın, kakule, karanfil, hindistan cevizi, topuz, zencefil, kimyon ve zerdeçal gibi çeşitli baharatlar yer alıyordu. Diğer ihraç ürünleri arasında ise parfüm, sandal ağacı, çivit mavisini, afyon, elmas ve diğer değerli taşlar yer alıyordu. Filler, tavus kuşları, papağanlar, hindiler ve daha birçok ürünün ticareti de yapılıyordu (geniş bilgi için bkz. *Empires of the sea*, book, <https://brill.com/display/book/>). Bu bağlamda Babürlü Hindistan’ın stratejik konumu, doğu ile batı arasındaki ticaretin kolaylaşmasına ve genişlemesine olanak sağlıyordu. Bu gelişmeler ekseninde Babürlüler, ince tekstil üretimi de dahil olmak üzere, sanatları ve zanaatları himayeleriyle biliniyordu ki bu da o dönemde çok rağbet görüyordu. İpek Yolu ticaret ağı, Asya, Avrupa ve Afrika da dahil olmak üzere birçok kıtayı kapsayan, birbirine bağlı ticaret yollarından oluşan geniş bir sistemdi. Hindistan Yarımadası ise bu ticaret ağı içerisinde çok önemli bir rol oynuyor ve doğu ile batı arasındaki mal alışverişini için bir merkez görevi üstleniyordu. İşte Babürlerin hâkimiyeti altında bulunan Hindistan, bu tarihî rolü yerine getiriyordu. Bu süre zarfında Babürler, Hindistan, Çin, Orta Asya ve Avrupa arasında mal ve kültürel fikir alışverişini teşvik ederek İpek Yolu ticaret ağına aktif olarak katılıyor ve bu durumda İpek Yolu’nun Babürlü dönemindeki bölgeye etkileri yanında esasen Babürlülerin de bölgede kendi tarihî misyonlarını yaratmalarına fırsat veriyordu. Tarihî İpek Yolu’nun Babürlü Dönemi Hindistan’ına etkileri, Babürlerin ekonomik politikleriyle de birleşerek çok yönlü kültürel bir seviyenin yaşanmasına olanak sağlıyordu.

Bu dönemde Babürlü ekonomik politişinin net örneklerinden olan, Babür Hükümdarı Büyük Ekber’in, devletini kara ve deniz yoluyla diğer bölgelere bağlayan geniş bir ticaret ağı kurması, bölgede kaliteli tekstil ve el sanatları üretimini hem arttırıyor hem de bu değerli emtianın buraya gelmesini teşvik ediyordu (Şahin, 2020a: 134).

Bu dönemde İpek Yolu etkisi ile Hint Okyanusu ticaret yolu da bu ticaretin önemli bir bileşeni olmuştu. Hint Okyanusu rotası, Babür Ülkesi ile Orta Doğu, Afrika ve Güneydoğu Asya arasında doğrudan bir bağlantı sağlıyordu. Bu rota baharat, inci ve tekstil gibi malların alışverişine olanak tanıyarak Hindistan Yarımadasının ekonomik büyümesini daha da arttırıyordu (<https://www.khanacademy.org/humanities>).

İpek Yolu ve Hint Okyanusu ticaret yolları aynı zamanda fikir ve kültür alışverişini kolaylaştırarak ülkede sanatın, mimarinin ve edebiyatın gelişmesine katkıda bulunuyordu. Tarihî Kültür Yolu olarak da görülebilecek olan İpek Yolu’nun bölgeye kültürel etkileri ise net bir şekilde ortaya çıkıyordu. Ticaret maksadıyla gelen tüccarlar, burada şahit olup özümstedikleri gelenek ve adetleri geri döndükleri zaman

kendi memleketlerinde hayata geçiriyorlardı. Bu da bölge kültür unsurlarının dışarı taşınması anlamına geliyor ve coğrafyanın tanınırlığını arttırıyordu (Kennedy, 2005: 187).

Bu sayede İpek Yolu şehirleri de öteki kültürlere ait şehirler oranında gelişme sergileyen dans ile müzik kültürüne kavuşmuştu. Tüccar sınıfı veya mahalli yöneticilerin yaşadıkları saraylar, aynı zamanda bir kültürel merkez görevi görüyordu. Bu yerel saraylarda, yönetici zümresinin rekabetlerine dayalı olarak şarkıcı, müzisyen, şair ve söz ustaları bulunuyordu. Özel günlerde bu sanatçıların etkinlikleri halk kesiminin mahalli yönetimlere uyumunda önemli bir durum olarak görülüyordu. Bu bağlamda İpek Yolu'nun hayata geçirdiği söz konusu sanatsal iletişim yerel boyutta da çok gelişmiş etkilere yol açıyordu (Bolat, 2021: 9). Bu etkinlikler farklı kültürden çevrelerin ve kesimlerin kaynaşmasında da aracı bir rol görüyordu.

Örneğin müzik sahasında Hindistan'ın "raga"sı İran'ın "dasgah"sı ve Türklerle Arapların "makam"ları zaman içerisinde birbirlerine benzer özelliklere bürüneceklerdi. Elbette burada sadece İpek Yolu'ndaki seyahatlerin ve seyyahların rolü yoktu. Akdeniz kıyılarından Hindistan'a ve Çin Seddi'ne kadar olan bölgedeki Türk varlığı da yüzyıllar içinde sanki bir yapıştırıcı rol oynayacaktı. Bu bölgenin kültürleri etkileşim yoluyla kendi millî kültürlerini oluşturacak, müzik de bu etkileşimlerden nasibini alacaktır. Nasıl ki müzik aletleri bir ülkeden diğerine yayılıp süreç içerisinde farklılık göstermeye devam ediyorsa, bu kültürlerin müzik sistemi ve müzik yapma gelenekleri de birbirini etkilemiş ve millî müzik yapısının oluşmasına katkı sağlamıştır. Örneğin Hindistan'ın Raga Kerwani'si ile Türkiye'nin Nihavent Makamı hemen hemen aynı özelliklere sahip diziler olması nedeniyle bu kültürlerde önemli bir yere sahip olacaktır. Ancak bu ve benzeri etkileşimler elbette farklı kültürlerden sanatçıların birbirlerinin varlığından haberdar olmasıyla sınırlı değildi. Öyle ki bir kervan toplantısında Bağdatlı müzisyen, Kaşgarlı bir şarkıcıdan duyduğu ve çok beğendiği bir melodiyi, Arapça sözlerini de kendi repertuvarına ekleyip, bunu kendi lisanına çevirebiliyor ve ülkesine götürebiliyordu (Bolat, 2021: 9). Bu durumda kültürel bir dinamizm yaratıyordu.

Dinlerde bu kültürel etkileşimi temin eden İpek Yolu sayesinde bölgede ve bölgeler üzerinde etkiler yaratmış; bunların farklı sahalarda yayılması aralıklarla devam etmiştir. Devletlerin dinsel kültürlerinin oluşumunda bu yönüyle İpek Yolu büyük etkiler yapmıştır. Bu anlamda tarihî ticaret yolunun bölgeye bir diğer tesiri de Budizm, Hinduizm, İslam ve Hıristiyanlığın buralarda yayılmasını kolaylaştırmasıydı (<https://en.unesco.org/silkroad>). Bu durum da bölgenin çok kültürlülüğünü ve dinselliğini arttırıyor ve yine dikkatleri bu bölge üzerine çekiyordu.

Aynı dönemde Babür İmparatorluğu'nun ticaret yollarına hâkim olması ve İpek Yolu etkisi ile bölge ticaretinin canlı tutulması Babür Hanedanlığının diğer bölgelerle teknik alışverişi yaparak sanatsal ve dilsel yaplarda etkilenmesini sağlıyordu.

Bu bağlamda İpek Yolu'nun çok kültürlü Hindistan üzerindeki etkileri çok net hissediliyordu. Örneğin Hindistan'daki önemli resmî dillerden olan Urduca'nın oluşumu İpek Yolu'ndan ayrı düşünülemez. Tüccar Arapların İran ve Basra Körfezi üstünden İslamiyet'i Hindistan'a taşımaları aralıklarla devam etmiştir. Tarihî İpek Yolu üstünde bulunan Arap, İran ve Türk kavimlerinin bu dönemlerdeki etkileşimleri hem konuştukları dillerinde değişimlere yol açmış hem de Hindistan coğrafyasında yüz milyon dolayında insan tarafından konuşulan Urduca'nın doğmasına ve gelişmesine vesile olmuştu ki bu durum İpek Yolu'nun bölgede kültürel anlamda ne tür etkiler yarattığının en açık örneklerindedir (Bolat, 2021: 14).

İpek Yolu'nun bölge üzerinde yarattığı etkilerden biri de mimari gelenekler üzerindeki tesirlerdi. Öyle ki bu tesirler yeni şehirlerin kurulması yanında var olan şehirlerin planlamalarında da derin etkiler oluşturmuştur. İşte bu kültür yolunun dinamik tesirlerinden olacak ki Semerkant veya Buhara'da yer alan saray, cami veya bahçeler, İsfahan ile Agra'dakilerle mimari ve yapısal olarak büyük benzerlikler göstermektedir. Bu benzerliklerin yalnızca düşünsel ve fikirsel olmadıkları incelendiklerinde görülmüştür. Bu durumun sanatçı ve zanaatkarların bizzat buraları ziyaretleriyle alakalı olduğu ve bölgeler arası iletişimden kaynaklandığı belli olmuştur. Sanatçılar hanedanlar tarafından ülkelerine götürülmüş ve onlardan mimari eserleri inşa etmeleri istenmiştir. Bu bağlamda örnek verilecek eşsiz yapılardan olan Tac Mahal, Babür Hükümdarı Şah Cihan'ın Osmanlı ve İran'dan getirttiği ustalara yaptırılmıştır. Hatta bu konuda söylenen bir hikâyeye göre Şah Cihan, bu sanatçıların başka Sultanlara böyle bir yapı yapmamaları için ellerini kesmiştir. Dolayısıyla bu hikâyeye dahi İpek Yolu'ndaki

kültürlerde, söz konusu kültürel yarışın vardığı boyutu ortaya koymasına bakımından ilginç bir örnek teşkil etmektedir (Bolat, 2021: 14).

İpek Yolu'nun genel olarak Babürlü Dönemi Hindistan'ına ticari, kültürel, mimari gibi birçok yönde olumlu tesirleri olsa da bu dönemde hanedanlığın ticarete de sınırlamaları ve eksiklikleri bulunmaktaydı. Babür Hükümdarları ticaretin önemini anlayarak politika geliştirmiş; Gujarat, Bengal ve Sindh'i ele geçirerek deniz ticareti üzerinde kontrolü sağlamayı amaçlamışlardır. Dahası Babür Hükümdarları Kâbil ve Kandhar üzerindeki kontrollerini sağlamlaştırarak, kara ticaret yollarının gelişmesini kolaylaştırmışlardır. Birçok hanedan mensubunun ve Babür Hükümdarlarının denizaşırı ticarete önemli miktarda yatırımları olmuştur. Buna verilecek en iyi örnek Hükümdar Cihangir ve eşinin Surat ile Kızıldeniz arasında sefer yapan gemilere yatırımlarıdır. Her ne kadar uğraşmış olsa da Babürlü Hanedanlığının bölge ticaret politikalarında çıkmazları bulunmakta idi (Siddiqi, 2006: 16). Bu durum Babürlülerin ticaret politikalarından kaynaklanmaktaydı.

O dönemde çağdaşları ellerinde bulundurdukları ticaret faaliyetlerini Hanlık ya da Kraliyet yönetimlerinin tekelinde bulundururken, Babürler bunların aksine ticareti tek elden yönetme politikaları geliştirmemişlerdir. Onlar serbest dolaşım ağının hâkim olduğu ticaret sisteminden yana olmuşlardır. Bu yaklaşım onların ticarete bakış açısını çağdaşlarından ayırmakta olup esasen ellerinde bulundurdukları bu güçlü ağı kaybetme nedenlerini de ortaya çıkarmıştır. Örneğin bu dönemde İran Şahı Abbas yönetimi altındaki ipek ticaretini bir kraliyet tekelinde yürütmekteydi. Yine Güneydoğu Krallıklarının yöneticileri kalay, pirinç gibi ürünleri kendi tekelleri haline getirmişlerdi; Güney Hindistan yönetimi Travancore'da biber ticaretini bile tek elde yönetiyordu. Bu bağlamda serbest ticaret rejimini açık tutmaya yönelik bu çabada Babürler, deniz ticaretini tekelleştirmeyi amaçlayan Avrupalı ticaret şirketlerinin düşmanlıklarıyla karşı karşıya kalmışlardır. Asya'da devlet gücü, baskı kullanarak ticaret faaliyetini desteklemeyince, Avrupalı ticaret şirketleri deniz ticaretinde üstünlük kazanmak için bölgeye güç ve baskı kullanmaya başladılar. Böyle bir durumda Babürlülerin büyük etkili bir donanmaya sahip olmamaları da söz konusu olunca bu amansız tehdide çok fazla karşı koyamamışlardır. Babürlüler bu durumda bölgede etkili olmaya çalışan ticaret şirketleri arasındaki farklılıklardan yararlanmaya başvurdular ve böylece Surat gibi limanların genel olarak serbest ticarete açık olmasını sağlamışsalar da bu durum çok sürmemiş ve ciddi anlamda sıkıntıların önü açılmıştır (Siddiqi, 2006: 16). Bu bağlamda Babürlerin anlaşıldığı gibi ticari hayatta izledikleri bu politikalar bölgenin üzerinde zaten etkili olmak isteyen Avrupalı güçlere imkânlar yaratmış, hanedanlıklarında Hükümdar değişikliklerinde izledikleri politikalarla bu durumu hızlandırmıştır. Batılı ticari şirketlerin bölgede kumpanya kurmaları tedricen ticari dolaşımı onların ellerine vermeye imkân tanımış, dolayısıyla bu tarihî Türk Hanedanlığı da bu gelişmelerden oldukça olumsuz biçimde etkilenmiştir.

Sonuç

İpek Yolu, yüzyıllar boyunca Doğu ile Batı'yı birbirine bağlayan önemli bir ticaret yolu olmuştur. Bu tarihî yol güzergâhı Çin'den Akdeniz'e kadar uzanmakta olup ticari mal, teknoloji ve fikir alışverişi için hayati bir yoldu. İpek Yolu sadece mal ve fikir alışverişinin yapıldığı bir yol değil, aynı zamanda insanların bir yerden bir yere hareketini de sağlayan bir kültür ve medeniyet yoluydu. Dolayısıyla İpek Yolu, Çin'den başlayarak Avrupa'ya kadar uzanan geniş bir ticaret yolları ağını oluşturan, Doğu ile Batı arasında mal, fikir ve kültür alışverişinin kolaylaştırılmasında da önemli bir rol oynamaktaydı. Bu yönüyle de İpek Yolu sadece bir ulaşım aracı olmayıp, aynı zamanda fikirlerin, dinlerin ve felsefelerin de kanalıydı. İpek Yolu, farklı bölgeler arasındaki kültürel etkileşimlerin alışverişinde de önemli bir faktör olarak insanların, malların ve fikirlerin bu yol boyunca hareketi sayesinde kültürlerin harmanlanmasının yanı sıra yeni kültürlerin oluşmasına da yol açmıştır. İpek Yolu boyunca yayılan kültürel etkiler, bugün bildiğimiz dünyanın şekillenmesinde hayati bir rol oynamıştır.

Babür Dönemi Hindistan'ı da birçok bölge gibi İpek Yolu'nun farklı sahalarda etkilerine maruz kalmış ve birçok alanda gelişme, değişme göstermiştir. Bu bağlamda Babürlüler, Hindistan'ı Asya ve Avrupa'nın diğer bölgelerine bağlayan İpek Yolu'yla kesişen kendi ticaret yollarını da kurmuşlardır. Dünyanın geri kalanıyla ticaretini yaptıkları tekstil, baharat ve değerli metaller gibi lüks mallara olan düşkünlükleriyle bilinen Babürlüler, İpek Yolu'nun etkileriyle de önemli gelişmeler yaşamışlardır. Hindistan'ı 16. Yüzyılın başlarından 19. Yüzyılın ortalarına kadar yöneten Babürlüler, İpek Yolu boyunca yayılan ticari ve kültürel etkilere açık hale gelmişlerdir. Babürlülerin tekstil ve sanata olan

sevgisi, Hindistan ile dünyanın diğer bölgeleri arasındaki kültürel fikir ve uygulama alışverişinde önemli bir faktör olmuş; bu sayede İpek Yolu, başta ticari faaliyetler olmak üzere Hindistan'da çok kültürlülüğün oluşumunda da önemli katkılar sunmuştur.

Bu bağlamda tesirleri görülen tarihî İpek Yolu'nun Babür Hindistan'ına en önemli kültürel etkilerinden biri Babür sanatı ve mimarisinin gelişmesiyle sonuçlanan Hint ve Pers kültürlerinin harmanlanmasında da etki etmiş olmasıydı. Yine Hindistan'ın en ikonik simge yapılarından olan Tac Mahal'in Babürler Döneminde inşa edilmesi de Babürlerin bu kültürel etkileşimde kendilerini nasıl ortaya koyduklarını göstermiştir.

İpek Yolu ayrıca bu dönemde bölgeye çeşitli sanatsal ve mimari etkiler sunarak Hindistan'ın kültürel mirasının şekillenmesinde de önemli bir rol oynamıştır. İnsanların hareketiyle birlikte dillerin, geleneklerin ve göreneklerin birbirini etkilemesi de bu tesirlerle gerçekleşmiştir.

İpek Yolu boyunca bölgeye birçok kültürel etki yayılmıştır. Örneğin Budizm'in Hindistan'dan Çin'e; İslamiyet'in Hindistan'a yayılmış olması da bu kültür ve medeniyet yolunun güçlü tesirlerini ortaya koymuştur. Tarihî İpek Yolu'nun başta ticari olmak üzere kültürel ve kültürel hayata bağlı olarak birçok alanda Babürlü hâkimiyetindeki Hindistan'ı etkilemesi tarihî bir gerçeklik olup, ilerleyen dönemlerde Babürlerin ticari, ekonomik politiklerinde yaşadıkları yanlış uygulamalar onların siyasi hayatları gibi bu faaliyetlerini de geri planda bırakmaya yol açmıştır.

Kaynaklar

Alyılmaz, C. (2004). "İpek Yolu ve Orhun Yazıtları". *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*. 24, 181.

Arat, R. R. (1985). *Baburnâme, Babur'un Hatıratı*. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.

Barthold, V. V. (1963). *Türkistan Kültür Hayatının Tarihi-II*. Moskova.

Bekin, A. R. (1982). *İpek Yolu*. Ankara Üniversitesi Yayınları.

Bolat, L. (2021). "İpek Yolu'nda Kültürel Bir Gezinti: Ahmet Yesevi'den Yunus Emre'ye Türk Sufi Hümanizmi". *Kuşak ve Yol Girişimi Dergisi*. 2 (4), 6-18.

Çağtay, U. (1961). "Kırgızlar". *Tarih Ansiklopedisi*. Doğan Kardeş Yayınları, 257.

Çiçek, K. (2021). "Türk Dünyasında İş'te Birlik Ülküsünün Tarihi Arka Planı Hakkında Bazı Görüşler". *Yeni Türkiye*. 120.

İpek Yolu: Dünya Ticaretinde Devrim, www.dmax.com.tr/blog/ipek-yolu-dunya-ticaretinde-devrim, (e.t.: 20 Kasım, 2023).

İpek Yolu'nda Ticareti Yapılan Ürünler-Dünyada Ticaret, dunyadaticaret.com, (e.t.: 20 Kasım, 2023).

İpek Yolu, tr.khanacademy.org, <https://tr.khanacademy.org/humanities/world-history/ancient-medieval/silk-road/a/the-silk-road/storymaps.arcgis.com/stories/98f79b1346344c2881d5381af79cc1df>, (e.t.: 25 Kasım, 2023).

İpek Yolu, tr.wikipedia.org/wiki/%C4%B0pek_Yolu, (e.t.: 25 Kasım, 2023).

İpek Yolu ve Türk Dünyasının Tarihi, www.turksam.org, (e.t.: 25 Kasım, 2023).

Karaca, Ö. (2022). "Tarihin İz Dokunduğu Güzergâh: İpek Yolu". *TAD*. 41 (71), 154-173.

Kennedy, H. (2005). *When The Baghdad Ruled The Muslim World*. Da Capo Press.

Kırgız Respublikası Tarihi. (2000). Bişkek.

Qumilov, L. (1993). *Qadim Türkler*. Bakü.

Siddiqi, Z. (2006). *City of Agra Under The Mughals From 1526-1707*, Thesis Submitted for The Award of The Degree of in History by under The Supervision of Prof. Tariq Ahmad Centre of Advance Study Department of History Augarh Muslim University Aligarh.

Smith, W. (2012). *Gezi Tıbbı Gezgin Sağlığı ve Hastalıkları El Kitabı*. Çev., Cengiz Uzun, Zeki Yumruk. Nobel Yayınevi.

Şahin, H. H. (2015). “Osmanlı-Hint İlişkilerine Genel Bir Bakış (XV-XVIII. Yüzyıl)”. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*. 63-66.

Şahin, H. H. (2020). *Hindistan’da Türk Rönesansı: Ekber Şah ve Dini İlahisi*. İstanbul: Selenge Yayınları.

Şahin, H. H. (2020a). Babürnameye Göre Babürlülerin Etnik Kimliği, *Uluslararası Babür Sempozyum Bildirileri*, Rusya: Moskova, 614-617.

YAZARLARIN KATKI DÜZEYLERİ: Birinci Yazar % 100.

ETİK KOMİSYON ONAYI: Çalışmada etik komisyon onayına gerek yoktur.

FİNANSAL DESTEK: Çalışmada finansal destek alınmamıştır.

ÇIKAR ÇATIŞMASI: Çalışmada potansiyel çıkar çatışması bulunmamaktadır.

TELİF HAKKI VE BENZERLİK RAPORU: Yazarlar dergide yayımlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptir; çalışmanın benzerlik raporu alınmıştır.

BİLİMSEL VE ETİK İLKELERE UYGUNLUK: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların “Kaynaklar” başlığı altında belirtildiği beyan olunmuştur.

Işık, Y. (2023). "Azerbaycan'da Eğitim ve Kültür Meselesi: Hayat Mecmuası'nda Yayımlanan Makale zerinden Bir Değerlendirme". *Asya Araştırmaları Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*. 7 (zel Sayı-1), 53-68.

Araştırma Makalesi

**AZERBAYCAN'DA EĞİTİM VE KÜLTÜR MESELESİ: HAYAT MECMUASI'NDA
YAYIMLANAN MAKALE ÜZERİNDEN BİR DEĞERLENDİRME***

*A Matter of Education and Culture in Azerbaijan: An Evaluation on The Article Published in
Hayat Mecmuası*

Yasemin IşIK**

z

19. ve 20. Yüzyılda modernleşme yoluna giren modern-millî devletlerde yeni iktidarların yeni rejimlerine göre kurguladıkları yeni ideolojilerinin bireysel ve toplumsal alanda yerleştirilmesi, yeni kimlik inşasının sağlanması noktasında "eğitim meselesi" politikaların merkezine alınmıştır. Özellikle 20. Yüzyılın başlarında millî devletlerde eğitimin bir yandan tarihî miras olan kültürün aktarımı, bir yandan da yeni düzenin getirdiği yeni değerlerin tanıtılması ve toplum nezdinde benimsenmesi işlevleri önem kazanmış; modern toplum inşasında eğitime böylesi bir kutsal vazife atfedilmiştir.

Toplumsal, kültürel değişim ve zihniyet dönüşümü bağlamında en önemli rolü devletin ve eğitim kurumunun üstlendiği, yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nde de modernleştirme projesine bağlı olarak eğitim politikalarında yeni bir evreye girilmiştir. Siyasal, toplumsal, kültürel ve ekonomik dönüşümlerin toplumda kökleşmesinde, Türk İnklabının anlaşılması ve korunmasında, yeni değerlere uygun yeni insan tipinin yetiştirilmesinde eğitim bir araç olarak grlmştir. Eğitimin en temel amacı, modern, millî, demokratik

* Çalışma, "Azerbaycan'da Eğitim ve Kültür Meselesi: Hayat Mecmuası'nda Yayımlanan Makale zerinden Bir Değerlendirme", başlığıyla *International Altay Communities Symposium- June 20-22 2015- Uluslararası Altay Toplulukları Sempozyumu*'nda (Türk Dünyası Belediyeler Birliği- TDBB, Altay Akademisyenler Birliği, Marmara Üniversitesi, Akdeniz Üniversitesi, Bişkek Gumanitardık Üniversitesi, Kore Uluslararası Çalışmalar Üniversitesi İş Birliği ile Akdeniz Üniversitesi Hukuk Fakültesi Konferans Salonu'nda- Antalya) sunulmuş bildirinin geliştirilmiş ve genişletilmiş halidir.

Geliş Tarihi / Received: 28.12.2023, Kabul Tarihi / Accepted: 30.12.2023. <https://doi.org/10.58640/asyar.1411513>

** Dr. Öğr. Üyesi, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Türkiye Cumhuriyeti Tarihi ABD, i.yasemin@hbv.edu.tr, ORCID ID:<https://orcid.org/0000-0003-3707-230X>

düşünceli, Cumhuriyetçi yurttaşlar yetiştirmek olarak belirlenmiş, öğretim programları da bu amaç çerçevesinde yeniden şekillendirilmiştir. Erken Cumhuriyet Dönemi dergiciliği, Modernleşmeci Lider Mustafa Kemal Atatürk'ün imzasını taşıyan her inkılâbı ve bu inkılâpların merkezinde yer alan eğitim kurumunda gerçekleşen gelişmeleri okuyuculara duyurmak, tanıtmak, bunların haklılığını savunmak görevlerini üstlenmiştir. 2 Aralık 1926- 5 Mayıs 1930 tarihleri arasında (146 sayılı bir koleksiyonla) düşün, felsefe, edebiyat, sanat dergisi ve yeni Türk Devleti'nin sesi olarak yayımlanan Hayat Mecmuası, zengin ve idealist yazar kadrosu ve zihniyet dönüşümü ile eğitim meselesine çok geniş bir perspektiften bakmasıyla dönemin önemli yayınlarından biri olma niteliğini kazanmıştır.

Hayat Mecmuası, eğitim tarihi, eğitim felsefesi ve sosyolojisi, eğitim psikolojisi ve öğretim yöntemleri alanlarında bugün de canlılığını koruyan çok önemli konulara sütunlarında yer vermiş; pedagojik araç ve metotların, öğretim programlarının hem Türk Milletinin ihtiyaçlarına hem de çağın gereklerine tümüyle uyum sağlayacak şekilde iyileştirilmesi gerektiğini savunarak bu konuda devlete Batı'dan önemli örnekler sunmuştur. Çocukların ve gençlerin eğitiminde pragmatist felsefenin ilkelerini işaret eden Hayat Mecmuası, Doğu'dan ve Batı'dan eğitim alanında öne çıkan yayınları da tanıtmıştır. Azerbaycan ve Japonya'da eğitim ve kültür alanında yaşanan gelişmeleri özel makalelerle kamuoyuna sunmuştur.

Bakü Üniversitesi Şark Fakültesi Türk Edebiyatı Tarihi Profesörü olarak tanıtılan E. Hikmet'in (İsmail Hikmet Ertaylan olduğu belirlenmiştir) imzasıyla Hayat Mecmuası'nda (1927 yılında) yayımlanan "Azerbaycan'da Maarif" isimli makale, ülkenin eğitim ve kültür durumunu tarihî süreç içerisinde yaşananlar bağlamında aktarmasından dolayı önem arz etmektedir. Makalede, "Rusya Türklerinin kültürel mücadelesi, Tanzimat hareketlerinin bunlar üzerindeki etkisi, Azerbaycan'da Fars medeniyeti ve Rus eğitiminin etkilerinin sonuçları, millî ruh ve Türklüğe doymak amacıyla kurulan birkaç okulun (Saadet Mektebi vd. gibi) faaliyetleri, özellikle Türk dilinde öğretime geçmiş bir iki yüksek okulun (Yüksek Pedagoji Enstitüsü, daha sonra Bakü Üniversitesi) Türkler arasında (Kırım, Kazan, Özbekistan, Türkmenistan, Dağıstan, Azerbaycan, İran Azerbaycan'ından toplanıp gelen öğrenciler sayesinde) sağlanacak kültürel birliğin temellerini hazırlama fonksiyonları" gibi başlıklar dikkat çekmektedir. İsmail Hikmet Ertaylan, Bakü Devlet Üniversitesi'nin temelini oluşturan Yüksek Pedagoji Enstitüsü ile ilgili güncel gelişmeleri de haber vermiştir.

Çalışmada bahsi geçen başlıklar araştırma eserler ışığında tartışılarak, Azerbaycan'ın makalede belirtilen tarihî süreçteki eğitim ve kültür durumuna ilişkin genel bir değerlendirme yapılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Eğitim ve Kültür Meselesi, Hayat Mecmuası, Azerbaycan, Saadet Mektebi, Yüksek Pedagoji Enstitüsü, Bakü Üniversitesi.

Abstract

In the modern-national states that embarked on the path of modernization in the 19th and 20th centuries, the issue of education was at the center of the policies in order to place the new ideologies, which were constructed according to the new regimes of the new powers, in the individual and social spheres, and to ensure the construction of a new identity. Especially at the beginning of the 20th century, the functions of education in national states for the transfer of cultural heritage, on the one hand, and the introduction of the new values brought by the new order, on the other hand, gained importance; such a sacred duty has been attributed to education in the construction of modern society.

In the newly established Republic of Turkey, where the state and the educational institution play the most important role in the context of social and cultural change and mentality transformation, a new phase has been entered in education policies depending on the modernization project. Education has been considered as a tool in the rooting of political, social, cultural and economic transformations in society, in understanding and preserving the Turkish Revolution, and in raising a new human type suitable for new values. The most basic purpose of education has been determined as raising modern, national, democratic-minded, Republican citizens; curricula have also been reshaped within the framework of this purpose. Early Republican Period journalism undertook the task of announcing, promoting and justifying every revolution signed by the Modernization Leader Mustafa Kemal Atatürk and the developments taking place in the educational institution, which is at the center of them. Hayat Mecmuası, which was published between December 2nd, 1926 and May 5th, 1930 (with a collection of 146 issues) as a journal of thought, philosophy, literature, art and the voice of the new Turkish State, became one of the important publications of the period with its rich and idealistic writer staff, and its view of mentality transformation and education from a very broad perspective.

Hayat Mecmuası, included in its columns very important issues that still remain alive today in the fields of educational history, educational philosophy and sociology, educational psychology and teaching methods; it presented important examples from the West to the state, arguing that pedagogical tools and methods and teaching programs should be improved in a way that will fully comply with both the needs of the Turkish Nation and the requirements of the age. Pointing out the principles of pragmatist philosophy in the education of children and

young people, *Hayat Mecmuası* also introduced prominent publications in the field of education from the East and the West. It presented the developments in the field of education and culture in Azerbaijan and Japan to the public with special articles.

The article titled “Azerbaycan'da Maarif” published in *Hayat Mecmuası* (1927) under the signature of E. Hikmet (İsmail Hikmet Ertaylan), who was introduced as the Professor of Turkish Literature History at the Eastern Faculty of Baku University, is important because it conveys the educational and cultural status of the country in the context of what happened in the historical process. Titles such as “The cultural struggle of the Turks and Muslims of Russia, the effect of the Tanzimat movements on them, the results of the effects of Persian civilization and Russian education in Azerbaijan, the activities of a few schools (such as Saadet Mektebi) established to satisfy the national spirit and Turkishness, Functions of one or two Higher Education Schools (Higher Pedagogical Institute; later Baku University) teaching in Turkish language to lay the foundations of cultural unity among Turks (thanks to students from Crimea, Kazan, Uzbekistan, Turkmenistan, Dagestan, Azerbaijan, Iranian Azerbaijan)” draw attention in the article. İsmail Hikmet Ertaylan also informed about the current developments regarding the Higher Pedagogical Institute, which forms the basis of Baku State University.

In the study, all these mentioned topics will be discussed in the light of research works, and a general evaluation will be made about the educational and cultural situation of Azerbaijan in the historical process mentioned in the article.

Keywords: *A Matter of Education and Culture, Hayat Mecmuası, Azerbaijan, Saadet Mektebi, Higher Pedagogical Institute, Baku University.*

Giriş

“Her şeyi yeniden yapma imkânım olsaydı işe eğitimle başladım.”
(Modern Avrupa’nın kurucularından olarak nitelenen Jean Monnet’in sözü).

(Abdusselam, 1990: 66; Doğan, 2004: 3).

Kültürün her zaman güncel kalabilmiş kavramlarından olan *eğitim*, insan ve topluma yönelik doğrudan işlevleri yüklenmesinden dolayı toplumsal bir olaydır. Bu toplumsal olayı biçimlendiren ve belirleyen en önemli etkenler de toplumsal ortamlar ve toplumdur. Emile Durkheim, bu ilişkiyi şöyle açıklamaktadır: “Her toplum eğitim sistemini bir ortam olarak koşullandırır. O nedenle her eğitim sistemi toplumun gereksinimlerine cevap verir ve o toplumun bir anlatımı ve ifadesi olur. Diğer yandan toplum, eğitimin amacı ve hedefidir. Toplumun yapısı eğitim sisteminin yapısını belirleyen bir nedendir; ama buna karşılık eğitim sisteminin amacı bireyi topluluğa bağlamak, bireyin toplumu saygısının ve bağlılığının bir hedefi olarak seçmesini sağlamaktır.” Bu belirleme eğitimin toplumsal boyutuna işaret etmektedir (Doğan, 2004: 74). Her toplum, ilk günden günümüze kadar geçen süreçte kendi hayat tarzına uygun bir kültür üretmiş ve bunu da gelecek nesillere aktarma işini “eğitim” aracılığıyla gerçekleştirmiştir. “Hiçbir insan içinde bulunduğu kültürden bağımsız olarak davranamaz. Her toplumun ve milletin kendi kültür kimliğinden kaynaklanan bir değerler bütünü vardır ve bu değerleri fert ve millete karakter şekillendirerek kazandıran araç ise eğitimidir” (Kurt, 2002: 7).

“Öğrenme” ve “öğretim” kavramlarını da içine alarak geniş bir anlam taşıyan eğitim, önceden saptanmış amaçlara göre insanların davranışlarında belli gelişmeler sağlamaya yarayan planlı etkiler dizgesi olarak, her kuşağa geçmişin bilgi ve deneyimlerini düzenli bir biçimde aktarma ya da kazandırma yönündeki etkinliklerin tümüdür (Oğuzkan, 1981: 57).

“Eğitim, toplumsal hayata henüz hazır olmayanlara yetişkin kuşaklar tarafından uygulanan bir etki; bireylerde hem bir bütün olarak siyasal toplumun hem de bireylerin bağlı olduğu iş çevresinin kendilerinden istediği belirli sayıda fiziksel, entelektüel ve ahlaki yetenekleri meydana getirmek ve geliştirmektir.” “Geniş anlamda, doğamızın gelişim hedefine ulaşmamız amacı ile gerek kendimizin yaptığı gerek başkalarının bizim için yaptıklarını kapsayan eğitim, amacı başka başka olan şeylerin, insanın karakteri ve becerileri üzerinde icra ettiği dolaylı izleri de içerir; yasalar, hükümetler, sanat eserleri, hatta insanın iradesi dışında olan iklim ve toprağın kanunu gibi fikir hadiseleri bu izleri icra eden etmenlerdir.” “Fiziksel, entelektüel ve ahlaki yetilerin geliştirilmesi eylemidir.” “Bireyin davranışlarında kendi yaşantısı yoluyla ve kasıtlı olarak istendik değişme meydana getirme sürecidir.” “Çocuğu veya ergeni bedensel, ruhsal, zihinsel, toplumsal, ahlaksal yönleri ile oluşturmak ve geliştirmek için onun varlığındaki değer kaynaklarını ortaya çıkarmağa yönelik yöntem ve tekniklerin eyleme dönüştürülmesidir.” “Belli bir toplumun varoluşunu ve ilerleyişini güvenceye bağlamak amacıyla üyelerine gerekli bilgi, beceri, düşünce ve davranış kalıplarını aktarması sürecidir.” Bütün bu tanımlara bakıldığında *insan* ve *insan yavrusunu* merkez alan bir ortak özellik dikkat çekmektedir. Eğitim olayının bir ucunda henüz bedensel, ruhsal, toplumsal ve moral (ahlaki) olarak hazır olmayan *insan yavrusu*, yani *yetişmekte olan kuşaklar*; diğer ucunda *yetişkinler* bulunmaktadır. İşte eğitim, bir anlamda bu iki ucun birbirine sorumlulukları çerçevesinde yetişkinleri yetişmekte olanlar karşısında yükümlü kılan toplumsal bir olaydır. Bu anlamda eğitim, genç kuşaklara yetişkinlerin yaşayan ya da geçmişte kalan kültürleri aktarma süreci olarak ortaya çıkmaktadır. Mevcut değerler ve davranış biçimlerinin öğretilmesi, benimsetilmesi amacı kültürün yaşayan boyutuna yöneliktir. Toplumun bireyin önüne koyduğu standartlar (davranış ve etkileşim modelleri, değerler, normlar, yaptırımlar) eğitimin işlevi ve amacını belirlemektedir (Doğan, 2004: 4-5).

Toplumsal devamlılığın ve uyumun sağlanması, mevcut siyasal sistemin beklentilerine yanıt verilebilmesi adına geniş bir anlam yüklenmiş olan *eğitim*, “yetişkin nesiller tarafından toplumsal hayata hazır olmayan nesiller üzerinde uygulanan bir işlem olmakla birlikte; aynı zamanda kültürün sonraki kuşaklara aktarımını ve toplumun ihtiyaçlarına, hedeflerine, değerlerine göre yeni nesiller yetiştirerek toplumsal hayatın sürekliliğini sağlama sanatıdır” (Özodaşık, 1999: 11; Özodaşık, 2006: 11; Erkal, 2000: 104). “İnsan yetiştirme sanatı” olarak eğitim, taşıdığı tüm anlamlarla çift yönlü bir süreci

karşılıklıdır: “Toplumun inançlarından, örflerinden, tutum ve değerlerinden, becerilerinden, birikmiş bilgilerinden oluşan kültürünü yeni nesillere aktarmak; yetişmekte olan nesillerin zekâ, duygu, davranış ve iradelerini dengeli bir şekilde geliştirerek onları birer kişilik sahibi yapmak.” İnsan/yeni nesil yetiştirme faaliyetinin bu çift yönünden ilki, toplumların varoluş sebebinin ve toplumsal devamlılığı; ikincisi de bu toplumların kaçınılmaz olan değişimleri ve değişimle gelen şartları karşısında yeniliklerin kolayca kabullenilmesini tanımlamaktadır (Özodaşık, 2006: 11).

Batı'nın *Aydınlanma*, *Fransız İhtilâli* ve *Sanayi İnkılabı* gibi tarihsel olarak doğal şartlarda ilerleyen süreçlerinde var ettiği *modernizm*, *toplumsal ve kültürel değişim*, *birey-toplum-siyasal iktidar etkileşimi*, *ideoloji ve kimlik*, *kültür aktarımı ve kimlik inşası*, *modern toplumun inşası*, *kültürel yabancılaşma*, *kültür emperyalizmi*, *eğitim vb.* gibi modernleşme olgularının kendi kuramsal ve metotsal, felsefi temellerinde yorumlanması yolunu özellikle Batı-dışı toplumlar için dayatmıştır. Çünkü Batı, kendi sürecini tamamladıktan sonra Batı-dışı toplumların kültürlerini kendi nesnesi haline dönüştürmeyi; modernleşme süreçlerine müdahaleyi *özel bir proje*, *modernleştirme projesi* olarak takip etmiştir. Müdahalenin, dayatmanın en çok hissedildiği alan da *kültürel modernleşme* olmuştur. Oysaki her toplumun/ülkenin *kavim*, *millet*, *sosyal sınıf*, *tarihî-toplumsal-kültürel yapısına* göre şekil özelliklerini gösteren *eğitim ve kültür meselesi*, dolayısıyla *kimlik inşası meselesinin* farklı özellikleri arz ettiği bir gerçektir (Karpat, 2009: 57-61; Dalbay ve Avcı, 2018: 18-19; Ekincikli ve Işık, 2019: 266-267). Ancak ortak olan özellik; 19. Yüzyıl boyunca yaşananların bir sonucu olarak modernleşme yoluna giren, merkezileşmiş devletlerde *modernleşme olgusu* ile *eğitimin* arasında zorunlu bir ilişkinin doğmasıdır. Modernleşmenin temel sağlayıcılarından biri; hatta en temel unsuru *eğitim/kimlik inşası* olarak belirlenmiştir. Modern ve millî devlet inşa etme, yeni değerlere, ideolojiye göre vatandaş oluşturma ve yepyeni bir toplum yaratma tasarımlarında *eğitim kurumu* merkeze alınmış; başarı da sağlanmıştır. Bir yandan eğitimin dönüştürücü, inşa edici işlevi harekete geçirilirken; diğer yandan eğitimin kültür aktarıcı, toplumsallaştırıcı ve değişmesi istenilmeyenleri koruyucu yönünden de faydalanılmıştır (Gündüz, 2008: 166-168).

Modernleşmenin sağlayıcısı, aracısı olan *eğitim*, 19. ve 20. Yüzyılda modern devletlerde iktidara sahip olan ideolojilerin denetimi altına girmiştir. “Ulusların en mükemmel kurumları” haline getirilmeye çalışılan *okullara* ve “ulusların kurucusu” olarak görülen *öğretmenlere*, “toplumun yeni değerlere göre inşasını gerçekleştirip, devamlılığını sağlayan” *eğitime* kutsal bir anlam yüklenmiştir. Böylece *okullar-öğretmenler-eğitim kurumu* bireylere ve topluma kimlik kazandırmanın, onları kültüre bağlı kılmanın en önemli araçları olmuştur. Bir toplumu; bir ulus-devletini diğerlerinden ayıran ve güçlü kılan *kültür meselesinin* merkezine de *vatandaşlık eğitimi/siyasal toplumsallaşma* yerleştirilmiştir. Kültürel anlamda da eğitim iki yönlü hizmet sunmuş; *millîleşmiş* ve *medenileşmiş* bireyler yetiştirilmesi amaçlanmıştır. Siyasal kültürün ideolojileri değiştikçe buna bağlı olarak “eğitim ve kültür meselelerinde/kimlik inşası meselesinde” ilkeler ve hedefler değişerek günümüze kadar gelmiştir (Özyurt, 2013: 8-12).

Bağımsızlık mücadelesini zaferle sonuçlandırıp, yeni Türk Devleti'ni kuran Mustafa Kemal Atatürk, *fikri hür*, *vicdanı hür nesiller* yetiştirilmesini istediğini her fırsatta dile getirmiş; kendi zamanının ötesinde ilerici bir anlayış ortaya koymuştur. Memleketi ve toplumu refaha kavuşturacak, güzel bir geleceğe taşıyacak iki ordudan bahsetmiştir; birisi vatani kurtaran *asil ordu*, diğeri de kimlik inşasını sağlayacak olan *maarif ordusu*. Modernleşmeci Lider Atatürk, maarif ordusu geliştirilmeden ne Türk İnkılabının başarılı olacağına ne de güçlü bir Türkiye'nin var olacağına inanmıştır. Bu nedenle de toplumsal ve kültürel alanda gerçekleştirmeye çalıştığı dönüşümün merkezine *eğitim kurumunu* yerleştirmiştir. Eğitim ve öğretim sisteminin hedef ve ilkelerini de yeni toplum ve yaşam için belirlediği *altı ilkeye* bağlamıştır. Modernleşmeyi millî kültürle harmanlama, kaynaştırma yolunu takip eden ve karatahta başına geçerek bizzat milletin öğretmenliğini yapan Atatürk'ün bu eğitimci görüşü ve uygulamaları, teorik ve kurumsal olarak sunduğumuz bilgiler ışığında değerlendirildiğinde adeta bir “teorisyen” gibi çalıştığı anlaşılmaktadır (Işık, 2020: 173-196).

Türk Modernleşme süreçlerine (Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemi Modernleşmesi) paralel olarak şekil alan “eğitim” kurumunun gelişimi ve değişimi ile ilgili önemli bilgiler sunan dönemin süreli yayınları bizler için değerli kaynaklardır. Erken Cumhuriyet Döneminin yaşam felsefesini ve politikalarını tüm detaylarıyla, çok geniş bir yazar kadrosu ve içeriğiyle sunan, yeni devletin sesi olarak yayımlanan *Hayat Mecmuası* (1926-1930) da Türk düşününde önemli bir yere sahiptir. Erken Cumhuriyet Döneminde yetiştirilmek istenen yeni insan tipi, medeniyetçilik ve milliyetçilik

prensiplerine dayalı takip edilen modernleşme anlayışı, yeni dönemin değerleri ve ihtiyaçlarına göre düzenlenen pedagojik yöntemler, programlar, araç ve gereçler, hedefler, eğitime ilişkin Doğu'dan ve Batı'dan sunulan örnekler-yayınlar, yabancı uzmanların hazırladığı raporlar, zihniyet dönüşümünün felsefesi ve sınırları, Türk İnkılâbının tanıtılmasında, benimsenmesi ve korunmasında, yeni ideolojinin yerleşmesinde eğitim kurumunun vazifeleri gibi (Işık, 2007; Işık, 2009: 258-260; Işık, 2020: 76-130) pek çok tartışma başlığına ilişkin detayları yakalayabildiğimiz *Hayat Mecmuası*'nda Azerbaycan'ın eğitim ve kültür meselesiyle ilgili yayımlanan yazıya imzasını atan isim; Bakü Üniversitesi Şark Fakültesi Türk Edebiyatı Tarihi Profesörü İsmail Hikmet Ertaylan'dır. Ertaylan'ın bu yazısı, *Hayat*'ın yayımlandığı yılları içeren süreçte Azerbaycan'ın eğitim durumunu tarihsel ve kültürel gelişmelere göre özetlemesinden dolayı önem arz etmektedir.

20. Yüzyılın ilk çeyreği, 1905-1930 yılları arası dönemde modernleşme deneyimleri adına Türkiye'de olduğu kadar Azerbaycan'da da büyük dönüşümler gerçekleşmiştir. “Batılılaşma”, “yenileşme”, “modernleşme”, “çağdaşlaşma” gibi farklı tanımlamalarla anılan bu süreçte gerek Rus Azerbaycan'ında gerekse Osmanlı Devleti ve Cumhuriyet Türkiye'sinde milliyetçilik ve medeniyetçilik prensipleri çerçevesinde ilerleyen modernleşme pratiklerinde karşılıklı etkileşim olsa da farklılıklar söz konusudur. Osmanlı Modernleşmesinin mirası üzerine devam eden Cumhuriyet Modernleşmesinde dönüşüm “devlet eliyle ve devlet inisiyatifiyle” gerçekleşirken, Azerbaycan'ın süreci farklı ilerlemiştir. Çarlık Rusya'sının sömürgesi olan Azerbaycan, Rusya'dan atanan valilerce yönetilmiş; bu nedenle Kafkasya'da “Cedidcilik” adıyla başlayan modernleşme hareketleri Çarlık İmparatorluğu'ndan hak talepleriyle gelişerek “emperyal düzenden kopma” şeklini almıştır. Müslüman-Türklerin toplumsal ve kültürel alanda gerçekleştirmeye çalıştığı yenilikler, Avrupa örnekli eğitim sistemini geliştirme çabaları Çarlığı fazlasıyla rahatsız etmiş; ancak tüm bunlar İhtilâl sonrası odak noktası olmalarını sağlamıştır. Maarif reformunu gerçekleştirmek adına başlattığı “Usul-i Cedid” sisteminin yayılmasını sağlayan ve Kırım Tatarlarının ilk Türkçe gazetesi olan *Tercüman*'ı çıkararak fikirsel gelişmeye hizmet eden Gaspıralı İsmail Bey, bir döneme damgasını vurmuş; 1917'ye kadarki dönemde Rusya'da bu tarzda yetişen millî-reformist kadrolar “Cedidciler” olarak adlandırılmıştır. Rusya Türklerini uyandırarak aydınlatma, çağdaş medeniyet seviyesine ulaştırma, dil-kültür ve eğitim alanında Türkler arasında iş birliğini sağlama hedefinde *Tercüman Gazetesi*, uzun yıllar büyük hizmetler vermiştir. Batı yayımlarına doğrudan maruz kalan Azerbaycan'da modernleşme süreci “devlet katında ve devlet katınca” değil; “modernleşmeci sivil aydınlarca” gerçekleştirilmiş ve de reformlar biçiminde ilerleyen hamleler sık sık kesintiye uğramıştır. Rus-Japon Savaşı'nda Rus bozgunu ve 1905 Rus İhtilâli sonrası Çarlıkla bir hesaplaşma hareketi yaşansa da 1908'de Meşrutî yönetimle baskı ortamının egemen olması *Ali Merdan Topçubaşı*, *Ahmet Ağaoğlu* ve *Hüseyinzade Ali* gibi aydınların Osmanlı Devleti'ne geçişine neden olmuştur. I. Dünya Savaşı'ndan sonra Sovyetleştirme sürecine maruz kalan Azerbaycan'ın Rus merkezli, dışa kapalı modernleşme modeli Sovyetlerin çöküşüne kadar devam etmiş, arada kalan iki yıllık dönem (1918-1920) “geçici bağımsızlık yılları” olmuştur. 1920'lerden sonra Sovyet güdümüne giren Azerbaycan ile Cumhuriyet rejimini ilan eden Türkiye arasında bir bağlantı kurulamamış, iki ayrı modernleşme süreci yaşanmıştır (Özcan, 2004: 23-30; Kırımlı, 1996: 392-395; Akpınar, 2011: 492-494; Akifoğlu, 2017: 776-795).

Modernleşme süreçlerinde “Cedidcilik Hareketi” üzerinde önemle durmak gerekmektedir. Cedidcilik Hareketinin önemli bir kaynağı Osmanlı ıslahatlarıdır. Osmanlı Devleti'nde Tanzimat'tan itibaren ortaya çıkan gelişmeler sonucunda Avrupa'ya gönderilen öğrencilerin Batı'da ve Avrupa'da yazılan eserleri Türkçeye çevirmesi, sonraki dönemlerde açılan üniversiteler gibi gelişmeler Cedidcilerin ilgi sahası içerisinde yer almıştır. Ahmet Cevdet Paşa'nın *Mecelle* eseri başta olmak üzere diğer eserleri ve Ahmet Mithat Efendi'nin hemen hemen bütün eserleri ve çıkardığı *Tercüman Gazetesi*, Şemseddin Sami'nin eserleri bölgedeki Cedidcilere rehberlik etmiştir. Bahsi geçen Osmanlı düşünürleri arasında Ahmet Mithat Efendi'nin özel bir yeri vardır. Ahmet Mithat Efendi Hac veya başka bir amaçla İstanbul'a gelen her Kazan Tatarı tarafından ziyaret edilen ve fikri alınan danışman bir isim niteliğindedir. Ahmet Mithat Efendi, İstanbul'da Tatar öğrenciler tarafından kurulan cemiyetler ve derneklerde çeşitli konferanslar da vermiştir. Fatih Kerimi gibi bazı Tatar Cedidcilerinin İstanbul'daki öğrencilikleri esnasında hamisi olmuştur. Ahmet Mithat Efendi gerek dinî bahisleri gerekse sade dil kullanımına teşvik etmesinden dolayı Türkistan'ın köylerinde bile okutulmuştur. Rızaeddin b. Fahreddin, Mercani gibi ünlü Cedidciler, Ahmet Mithat Efendi'nin kitaplarını okumakta büyük gayret gösterdiklerini ifade etmişlerdir. Ahmet Mithat Efendi'nin Tatar Cedidcilerine etkisi, “Usûl-i Cedid”

hareketinin toplum tabanına yayılmasında olmuştur. Bunun yanı sıra Osmanlı eserlerinin ve ders kitaplarının bölgede okutulduğu bilinmektedir (Maraş, 2000: 42-44).

1917 Bolşevik İhtilâli de sonraki gelişmeler açısından önemlidir ki Türkistan coğrafyasında yaşayan Türklerin kaderini derinden etkileyen hadiselerin başında gelmektedir. İhtilâlin getirdiği hava sayesinde basın üzerinde baskı, sansür kalkmış ve bu sayede “Cedidciler” çok sayıda yayım çıkararak fikirlerini açıkça ifade etme imkanına sahip olmuşlar; ancak Bolşeviklerin vaat ettiği özgürlükçü ve eşitlikçi ortam yalnızca 1922 yılına kadar sürmüştür. Bundan sonraki süreçte Bolşeviklerin Çarlık Rusya'sından çok farklı olmadıkları her alanda hissedilmiştir (Çelebi, 2000: 14-15; Köseoğlu, 2014: 2-3).

Takep edilen modernleşme süreçlerinde eğitim ve kültür faaliyetlerinin, politikaların merkezinde yer aldığı gerçeği Azerbaycan Modernleşmesi için de geçerlidir. Çarlık Rusya'sının işgalleri öncesinde, hanlıklar döneminde eğitim daha çok camilerde ve medreselerde din görevlileri tarafından verilmiştir. Fakir ve orta tabakalı çocuklar medreselere giderken, zengin ve soylu ailelerin çocukları eğitimi kendi evlerinde, özel olarak almıştır. 19. Yüzyılın başlarında Çarlık Rusya'sının işgalleriyle Azerbaycan'da yeni bir eğitim dönemi başlamıştır. Rus dilini çağın gereği ve bilim dili olarak sunan yeni bir akım ortaya çıkmıştır. Azerbaycan'ın Rusya'ya ilhak edilmesinden sonra da Rus-Azerbaycan okulları eğitimciler tarafından açılmış ve Çarlık Rusya'sına eleman yetiştirmek hedefiyle hareket edilmiştir. Özellikle 19. Yüzyılın ikinci yarısında Çarlık Rusya'sının Ruslaştırma politikası sonucu ülkede Rus okulları artmaya başlamıştır. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin kuruluşundan sonraki en önemli gelişme ise *Bakü Devlet Üniversitesi*'nin kurulması ve okulların büyük bir hızla millî değerlere uygun hale getirilmesidir. Sovyetlerin hakimiyeti ile ise Azerbaycan'da eğitimin amacı tamamen değişmiş; hedef “komünist ideolojisini benimseyerek bu ideolojiyi hayatının ilkesi edinip, komünizm sistemini kuracak insan/nesil yetiştirmek” olmuştur (Mammadov, 2008: 16-24).

Araştırmada, İsmail Hikmet Ertaylan'ın makalesinde öne çıkan tartışma başlıkları, tüm bu bilgiler ışığında ve tarihsel süreçte Azerbaycan üzerine kurgulanan eğitim ve kültür politikaları açısından genel bir değerlendirmeden geçirilmiştir.

Hayat Mecmuası'nın, Bakü Üniversitesi Şark Fakültesi Türk Edebiyatı Tarihi Profesörü E. Hikmet Olarak Tanıttığı İsmail Hikmet Ertaylan (1889-1967)

İstanbul Beylerbeyi'nde doğan İsmail Hikmet Ertaylan, Galatasaray Mekteb-i Sultânîsini bitirerek (1908) Mülkiye Mektebinde okuduğu sırada Galatasaray Sultânîsinde öğretmen yardımcılığı ve Düyûn-ı Umûmiye'de kâtiplik yapmıştır. Galatasaray'ın müdürlüğünü yapan Tevfik Fikret ile yakınlığı bu dönemde kurmuştur. 1911'de Mülkiye Mektebini bitirdikten sonra Robert College Türkçe-Edebiyat öğretmenliği ile hayatının uzun bir dönemini kapsayacak olan öğretmenliğe başlamıştır (Kasım 1911). Ardından İstanbul'da çeşitli yerli ve yabancı okullarda Türkçe-Edebiyat ve Fransızca öğretmenliği ile bazı idarî görevlerde bulunmuştur. Avrupa'nın birçok ülkesine 1914 yılında inceleme yapmak üzere gitmiştir. Öğretmenlikten ayrılarak Hariciye Nezareti'nde 1921 yılında görev almıştır. İstanbul hükümetinin dağılmasıyla görevi sonlanan Ertaylan, Azerbaycan'ın TBMM hükümetinden öğretmen istemesi üzerine Maarif Vekâletince Bakü'ye gönderilmiştir (Nisan 1923). Bakü Üniversitesi'nde ve Bakü Tiyatro Mektebi'nde Türk Edebiyatı Tarihi, Bakü Yüksek Muallim Mektebi'nde Batı Edebiyatı Tarihi ve Sanat Tarihi Öğretim Üyeliği yapmış; Eylül 1924'te Bakü Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dekanı olarak atanmıştır. Bu sırada *Türk Edebiyatı Tarihi* (Ertaylan, 2011) adlı dört ciltlik değerli eserini ortaya koyan Ertaylan'a başarılı çalışmalarından dolayı Bakü Üniversitesi Senatosu, Profesörlük unvanını vermiştir (Temmuz 1927). Bu sıralarda Azerbaycan, Türkmenistan, Özbekistan, Dağıstan, Kırım ve Kazan'ı gezerek buralardaki kütüphanelerde incelemelerde bulunan Ertaylan'ın edindiği tecrübelerini *Hayat Mecmuası*'ndaki yazısında işlediği anlaşılmaktadır. *Azerbaycan Edebiyatı Tarihi* adlı Profesörlük Tezi basılmakta iken Aralık 1927'de Ankara'ya dönerek Ankara Kız Lisesi ve Gazi Eğitim Enstitüsü de dahil çeşitli okullarda öğretmenliğe ve idarecilığe devam etmiştir. Dil Encümeni üyeliği, Kıbrıs Lefkoşe Türk Lisesi müdürlüğü ve öğretmenliği, Ankara Devlet Konservatuarı ve Cumhurbaşkanlığı Orkestrası müdürlüğü, müfettişlik ve İstanbul Güzel Sanatlar Akademisi müdürlüğü, Afganistan Maarif Nezareti müşavirliği, Ordinaryüs Profesör unvanıyla İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Türk Edebiyatı Tarihi Kürsüsü Öğretim Üyeliği (1943) görevlerinde bulunan Ertaylan, bu Fakültede İstanbul'un beş yüzüncü fetih yıl dönümünü kutlamak için düşünülen yayımları

hazırlayacak komiteye başkanlık etmiştir. Çok sayıda okul, kurs, sanat mektepleri, yükseköğretim programlarının mimarı olan İsmail Hikmet Ertaylan, Fakültenin Eylül 1960'ta emekli olmuş ve edebiyat-sanat alanında önemli çok sayıda esere imza atarak 1967 yılında yaşamdan ayrılmıştır (Akün, 1995: 309-312; Yalçın, 2010: 413-414).

Profesör İsmail Hikmet Ertaylan'ın “Azerbaycan'da Maarif” İsimli Makalesinin Değerlendirmesi

Hayat Mecmuası'nın, Bakü Üniversitesi Şark Fakültesi Türk Edebiyatı Tarihi Profesörü olarak tanıttığı E. Hikmet'in (İsmail Hikmet Ertaylan'ın) imzasıyla yayımlanan “Azerbaycan'da Maarif” (Ertaylan, 1927: 169-170; Işık, 2007: 376-378) isimli makalede; tarihî süreç içerisinde gelişen politikalara göre şekillendirilen eğitim ve kültür meseleleri tartışılmıştır.

Araştırmanın kuramsal ve kavramsal çerçevesinde üzerinde önemle durduğumuz; 19. Yüzyıl gelişmeleri ve bunların 20. Yüzyıla yansımaları, özellikle kültürel modernizasyonun gerektirdiği yeni değerlerin Batı toplumları tarafından Batı-dışı toplumlara “modernleştirme projesi” dahilinde sunulması politikalarının eğitim ve kültür meselelerine yansımaları üzerinden Azerbaycan'daki durumu da okumak mümkündür.

19. Yüzyılın ikinci yarısıyla birlikte, ticaretin gelişmesi, demiryolu aracılığıyla ulaşımın kolaylaşması ve fabrikaların kurulması Azerbaycan'ı büyük bir pazar haline getirmiş, bu ekonomik gelişmeye bağlı olarak Bakü ve Gence gibi Azerbaycan şehirleri kısa bir zamanda kültür ve medeniyet merkezi haline gelmiştir. Gelişen kültür ortamında düşüncelerini açıkça ifade etmeye başlayan aydınlar, ilk olarak acil çözüm bekleyen meseleler üzerinde durmuş, halkın toplumsal ve kültürel gelişimini sağlayacak faaliyetleri desteklemiştir. Bu faaliyetlerin en başında da *eğitim* gelmiştir (Sariahmetoğlu Karagür, 2002: 297).

Kültürel modernleşmenin belirginleştiği 19. Yüzyılın ikinci yarısından itibaren Azerbaycan'ın İran kültüründen Osmanlı kültürüne kaydığına şahit olmaktadır. Azerbaycan'da Osmanlı Türkçesi'nin yaygınlaşması, İstanbul merkezli fikir akımlarının gelişmesi hep bu döneme rastlamaktadır. İstanbul'da eğitim gören Azerbaycan Türkleri, Osmanlı Türkçesini ve Osmanlı Devleti kaynaklı fikirleri Azerbaycan'da yaşamaya başlamışlardır. Bunlardan önde gelen isimler şöyledir: *Ahmet Ağaoğlu, Hüseyinzâde Ali Turan, Mehmet Emin Resulzâde, Neriman Nerimanov, Topçubaşı Ali Merdan Bey*. Bu düşünürler *Türkçülük, Pan-Türkçülük ve Azerbaycancılık* gibi konularda fikrî münakaşalarını devam ettirmişlerdir (Özdoğan, 1994: 99; Demir, 1998: 120-121). Kültürel anlamda bu olumlu etki, Azerbaycan'ın Rus işgali altına girmesinden itibaren bozulmuş; Rus kaynaklı Batıcı düşünürler ortaya çıkmaya başlamıştır. İşgal döneminin uzun sürmesi düşünce alanında Rus etkisini artırmıştır. Batı düşünce akımları ile tanışılması da bu döneme rastlamaktadır. Rus etkisinin hâkim olduğu bu dönem Azerbaycan'da kültürel yabancılaşmanın doğurduğu kimlik problemlerinin baş göstermesine sebebiyet vermiştir. Türk Modernleşmesinin birikiminin Azerbaycan'da bağımsızlık sonrası etkili olmaya başlaması ise Azerbaycan'ın Rus ve İran kültürel alanlarından uzaklaşması açısından önemlidir (Demir, 1998: 121).

Azerbaycan'ı işgal ederek kendi adamlarını yetiştirmeye yönelik bir eğitim politikası güden Çarlık Rusya'sı, halkın kendi dilinde eğitim görmesini yasaklamış ve Türk öğrencilerin Rus okullarından faydalanmalarına izin vermemiştir (Emin, 1984: 33). İlk olarak bir yıllık köy okuluna giden Türk öğrenci, daha sonra kaza mektepleri, lise, üniversite, teknik ve yüksek okullara devam edebilmiştir. Kaza mektepleri Şuşa'da 1830, Bakü ve Nuha'da 1832, Gence'de 1833, Nahçıvan'da 1837, Şamahı'de ise 1838 yıllarında açılmış; fakat aydınların tekliflerine rağmen Azerbaycan'da bir lise açmak mümkün olmamıştır. Tüm *müstemlekecilik ve Ruslaştırma* siyasetlerine rağmen kültür ve eğitim alanında faaliyetlerini sürdüren Azerbaycanlı aydınlar, 1887 yılında *Usul-ü Cedid* denilen ve Avrupa tarzında eğitim veren okullar açmışlar ve halkın kültür seviyesinin artırılması için çabalamışlardır. Bu modern okulların yanında camilere bağlı din okulları ve mescitlerde İslâm tarihi, Arapça, mantık, psikoloji, felsefe gibi dersler verilerek öğrencilerin yetiştirilmesi sağlanmıştır. Özellikle Bakü'de okulların sayısı artırılmış ve kızlara ait bir okul 1890'da eğitim öğretime açılmıştır. Kendi arasında örgütlenen halk devletten daha çok eğitim faaliyetlerine hizmet vermiştir. *Neşri Maarif, Necat ve Saadet* gibi cemiyetler önemli şahısların yetişmesinde aracı olmuştur. Ekim 1917 Bolşevik İhtilâli'nin getirmiş olduğu olumsuz politika Azerbaycan ve Kafkasya'da Sovyet aleyhtarı bir hareketin doğmasına neden olmuş; Mehmet

Emin Resulzâde başkanlığında teşkilatlanan Azerbaycan Türkleri, Türkiye'nin de yardımıyla *Azerbaycan Halk Cumhuriyeti*'ni ilan etmiştir. 28 Mayıs 1918 tarihli Cumhuriyet ile *bilime, medeniyete* ve *halkın eğitimine* önem verilmiştir. Türk millî uyanışının ilk temsilcilerinden olan ve *Ekinci Gazetesi*'nde fikirlerini ilan eden, Azerbaycan için eğitim ve kültür faaliyetlerinin ölüm kalım meselesi olduğunu vurgulamış olan *Hasan Zerdabi*¹ ("Zerdabli Melikzade Hasan Bey", 1926: 4-5; Karakılıç, 2005: 139) gibi önemli aydınlar, Millî Hükümet için rehber olmuştur. Asırlarca süren esaretin en büyük nedeninin *eğitimsizlik* olduğunu saptayan Millî Hükümet, bilime, medeniyete ve halkın eğitimine büyük bir önem vermiştir. *Bakü, Şuşa, Gazah* vb. gibi merkez şehirlerde pedagoji kursları açılarak öğretmen ihtiyacı giderilmeye çalışılmıştır. 1905 İhtilâli esnasında kurulmak istenen; ancak Rusların itirazı nedeniyle kurulamayan *Azerbaycan Devlet Üniversitesi*, 1 Ağustos 1919 tarihinde açılmıştır. Millî Hükümetin çabaları sonucunda ülke genelinde 23 orta, 637 ilkokul faaliyete geçmiş ve 100 üniversite öğrencisi Türkiye, Fransa, İngiltere ve Rusya'ya eğitim amacıyla gönderilmiştir. 27 Nisan 1920 yılında Azerbaycan'ı işgal eden Bolşevikler, Millî Hükümetin tüm icraatlarını yarıda bırakmıştır. Yeni yönetim Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti adıyla Rus güdümüne girmiştir. Her ne kadar eşit haklara sahip olunacak bir eğitim-öğretim programından bahsedilse de Bolşeviklerin vaatlerinin yalan olduğu ve *sosyalist bir nesil yetiştirmeye yönelik* politikaların sadece Azerbaycan'da değil, tüm Türkistan'da uygulanmaya başlandığına şahit olunmuştur. Tamamen kendi istekleri ve planlarına hizmet eden genel politikalarıyla birlikte; özelde okullar, öğretmenler, öğrenciler, ders kitapları ve ders müfredatları bağlamında *Ruslaştırmaya yönelik siyasetlerine* toplumsal kurumların merkezinde olan *eğitimi* aracı kılmışlardır. Eğitimi, Türk halklarını yeniden biçimlendirme, onlara yeniden kimlik kazandırma noktasında kullanan Sovyetlerin Azerbaycan üzerindeki politikasını, gelişmeleri yakından takip eden *Yeni Kafkasya Mecmuası*² (Can, 2007: 109-122) şöyle duyurmuştur: "1) Okullarda ilk kademedan itibaren Rusçayı zorunlu hale getirmek ve Rusçayı bilim dili unvanı altında Azerbaycan halkına dayatıp onları Ruslaştırmak. 2) Okullarda komünizm propagandası yaparak Azerbaycan gençlerini kendi kafa yapılarına uygun olarak yetiştirmek. 3) Türklerin yoğun olarak yaşadığı bölgelerde eğitime önem vermeyerek ve devlet bütçesinden eğitime ayrılan payları azaltarak çocukları, gençleri Rus okullarına muhtaç bırakmak. 4) Rus emperyalizmi altında yaşayan Türklerin özellikle Türkiye ile iletişimini koparmak." Toplumlarda gelenek ve kültür, millî ruh aktarımı noktasında aracı olarak görülen "tarih anlayışı ve tarih öğretimi/tarih ders kitapları" da Rusların bu planlı politikalarından nasibini almıştır. Uzun vadeli düşünülen Sovyet politikasında Türk millî birliğinin parçalanması adına dil, kültür, milliyet mefhumunun yok edilmesi, geçmiş yaşantının-tarihlerin tahrif edilmesi yolunda ne gerekiyorsa o yapılmıştır (Memiş ve Köstüklü, 2000: 81-87; Saray, 1998: 238-248; Karakılıç, 2005: 137-200; Turan, 2015: 24-200).

İsmail Hikmet Ertaylan'ın makalesinde sunduğu bilgiler Azerbaycan'a yönelik uygulanan tüm bu politikaları özetler niteliktedir:

Yazar, kaleme aldığı metinde *yirmi beş otuz* sene öncesine kadar gittiğini belirtmiştir. Yazı, 1927 yılında yayımlandığına göre, 1897, 1902'lere kadar geri gitmiştir. Bu dönemlerde Rusya Türklerinin tamamı ana dilleriyle öğrenim görmekten mahrum olmuştur. Daha öncesinde de yüzyıllar süren tarihî bir siyaset hatasının kurbanı olarak kökenlerini, ırklarını unutacak derecede *Farisî kültürün ve eğitimin* esiri olup kalmışlardır. Okuyanlar Farsça diliyle öğrenim görmüş, Farisî medeniyetini en büyük medeniyet olarak kabul edip, onu devam ettirmek için çaba göstermişlerdir. Nihayet bu Farisî kültürü yaymak ve hükümetini güçlendirmek isteyen Türklerin siyasî nedenlerle ve iç çekişmelerden dolayı

¹ "Hasan Bey Melikzade Zerdabi (1842-1907), gazeteci ve fikir adamıdır. Rusya'daki Türklerin ilk gazetesi olan *Ekinci*'nin (1875-1877) kurucusu ve baş yazarıdır. Hasan Zerdabi, Gaspıralı'dan önce dil ve kültür problemlerine eğilmiş, Rusya'daki Türk millî uyanışının ilk temsilcileri arasında yer almıştır. Sosyal faaliyetler açısından Azerbaycan'da unutulmaz işler yapmayı başarmıştır."

² "1923-1927 yılları arasında İstanbul'da yayımlanan *Yeni Kafkasya Mecmuası*, Resulzâde Mehmet Emin tarafından 15 günde bir çıkarılan, siyasî, sosyal ve edebî bir dergidir. Ancak siyasî yönü daha ağır basmaktadır. 1917'de Rusya'da kurulan Komünizme karşı Türk Dünyası'nda yayımlanan ilk dergi olma özelliğini taşımaktadır. Dört yıllık yayın hayatı boyunca bütün kalemleriyle Komünist Bolşeviklere karşı siyasî bir mücadele veren *Yeni Kafkasya*, Bolşeviklerin itham ve tehditlerine aldırmadan, başta Azerbaycan olmak üzere bütün Türk dünyasında millî şuuru canlı tutmaya gayret etmiştir. Bolşevik Rusların gerçek yüzünü ve Türk dünyasındaki sinsî emellerini tüm dünyaya göstermeye çalışmıştır. *Yeni Kafkasya*, 1920'lerden günümüze kadar devam eden *Türk Dünyası Muhaceret Matbuatının* da öncüsüdür."

zayıf kaldıkları sıralarda istilacı bir siyaset takip eden *Kara Çarlık Rusya'sı* bütün dinî ve millî zulmüyle Karakuş gibi Türk illerine inmiş ve Türk halkının boğazına kanlı pençelerini geçirmiştir.

Din taassubundan ve köhnelikten başka Türklere bir şey vermeyen *İran medeniyeti* yerine *Ruslaştırma* ve *Hıristiyanlaştırma* amacıyla yola çıkan *Çarlık medeniyeti* geçmiştir. Bir avuç toprağını ekmek, buğdayını satmak kaygısında olan Türk köylüsünü, bir taraftan İran mollaları, diğer taraftan da Çar dragonları ve misyonerleri maddî ve manevî açıdan yiyip bitirmeye çalışmışlardır. Hepsinin de amacı Türkün canlı hayatını ve doğal faaliyetlerini tüketmek olmuştur. Biri efsaneler ve hikayelerle onu gerçek hayattan uzaklaştırırken diğeri ona aslını ve neslini unutturacak yalanlarla bilim kisvesi altında propagandalar yapmış ve yetişmiş gençleri kendi kültürüne geçirebilmek için her yolu denemiştir. Türk bölgelerinin uzun yıllar süren bu kavgalarla uğraşmaktan hali kalmamıştır.

Türkistan'ın büyük bir kısmı; özellikle “Azerbaycan Türkleri ya Farisî eğitim sistemiyle yetişerek molla okullarında yazmayı, ahlâk kurallarını ve edebiyatı öğrenerek hâfız divanına yükselmiş, Farsçayı öğrenmişler ve Fars medeniyetinin en parlak yıldızları olmuşlardır ya da Rus eğitiminin etkisiyle milliyetlerini büsbütün unutarak Türklüğü küçümseyecek hale gelmişlerdir.” Ne çağdaşlaşma ihtiyacını anlamayacak kadar skolastik düşünceyle kuşatılmış İran ne de Türkün uyanmasını hiçbir zaman hazmedemeyecek kadar zalim olan Rusya Türklerin gelişmesine hizmet etmiştir.

Türklerdeki *Tanzimat Hareketinin yankıları* ise Rusya Türklerini de etkilemiştir. Bu hareketliliği çürütmeye çalışan Rus hükümetleri hiç de başarılı olamamıştır. Onun zulümleri ve baskısı bu hareketliliğe olan inancın daha da artmasına neden olmuştur.

Kırım ve çevresinde geniş bir alana yayılan ve uyanıklığı canlandıran *Gaspıralı Hareketinin* İslâmiyet adı altında millî duyguları yayması Türklerin duygularını ateşlemekte gecikmemiş ve nihayet Rusları fazlaca sarsan Japon Savaşı ve 1905 İhtilâli Azerbaycan uyanışına büyük güç vermiştir. Bu süreçten sonra Türk kültürüne ve eğitimine fazlaca bir bağlılık baş göstermiştir. Gerek çıkan dergi ve gazeteler gerekse açılan okullar bu hareketin birer şahitleridir. *Ali bin Hüseyinzâdelerin*, *Ahmet bin Ağakların* ve Türkiye'den o çevreye gitmiş olan bazı kişilerin faaliyetleri bu hareketi daha da kuvvetlendirmiştir. İşte Azerbaycan Türkleri öz ana dillerinde öğrenim görmeye bu dönemde başlamışlardır.

Rusların Rusça öğrenim veren okullarında dinî eğitim ve öğretim vermek üzere tayin ettikleri Türk öğretmenler gizlice çocuklara Türkçe okutmuşlar ve millî duyguları yaymaya çalışmışlardır. Bunun dışında çocuklar ana dilde eğitimden tamamen uzak kalmıştır. Türkler, *Ali bin Hüseyinzâde* ve arkadaşlarının açtıkları *Saadet Mektebi*'nde yeniden millî dünyaya ve Türklüğe doymuşlardır. Bu hareket hem yayıncılıkta hem de eğitim ve kültür alanında; sanatta, tiyatrodaki, müzikte geniş bir gelişim kabiliyeti göstermiştir. Bütün engellere rağmen okullar açılmış, gazeteler yayımlanmıştır. İyi kötü tiyatrolar, temsiller kurulmuştur.

Bu hareketin sağladığı gelişimin önüne geçmek mümkün olmamıştır. Bütün küçük millî cumhuriyetler az çok bu canlılıktan istifade etmiştir. Bunların başında Gürcistan ve Ermenistan gelmektedir. Her iki cumhuriyet de kendi dillerinde öğrenim veren üniversiteler kurmuşlardır. Azerbaycan ise bilimsel ve kültürel hazırlıkta bulunamadığı için bunlar kadar başarı sağlayamamıştır. Birinci ve ikinci dereceli okulların çoğunda *ana dilde öğretim* sağlanmıştır. Bir iki yüksek okul da Türk dilinde öğretime geçmiştir. Bunlardan biri ve Azerbaycan için en önemlisi ikinci dereceli okullara öğretmen hazırlamak üzere kurulmuş olan *Yüksek Pedagoji Enstitüsü*'dür.

Yüksek Pedagoji Enstitüsü, dört yıllık hizmet süresince yetiştirdiği aydın öğretmenler sayesinde Azerbaycan köylerinin yüzünü güldürmüştür. Daha önce bilimsel ve eğitsel hazırlıktan mahrum oldukları halde öğretmenlik yapan gençlerin yerine aydın ve kabiliyetli genç öğretmenler yetiştirmiştir. Bu kurumda bütün dersler ana dilde okutulmuş; böylece geleceğin üniversitesinin temelleri atılmıştır. Yatılı ve çoğunluğu parasız yatılı olarak burada okuyan İslâm ve Türk-Tatar dünyasından genç kızlar ve erkekler kendi bölgelerine dönerek aldıkları bilimsel nuru zulüm altında yıpranmış köylere saçmışlardır.

Kırım, Kazan, Özbekistan, Türkmenistan ve Dağıstan'dan hatta İran Azerbaycan'ından toplanıp gelen öğrenciler bu *Yüksek Pedagoji Enstitüsü*'nde hayata yakın bir eğitim ve öğretime mazhar olmuş ve böylece bu Türk ülkeleri arasında *kültürel bir birliğin* temelleri de hazırlanmıştır.

İsmail Hikmet Ertaylan, makalesini yayımladığında (1927 senesinde), *Yüksek Pedagoji Enstitüsü*'nün son mezunlarını verdiğini ve diğer sınıfların da üniversite bölümlerine geçirilerek kapandığını haber vermiştir. Ayrıca Profesör Ertaylan, yeni kurulan üniversitenin, Türkçe öğretimde, kapanmakta olan enstitü derecesinde başarılı olabilmesi için on, on beş senelik bir ihtiyaç olduğunu vurgulamıştır.

Görüldüğü üzere, Bakü Üniversitesi Şark Fakültesi Türk Edebiyatı Tarihi Profesörü İsmail Hikmet Ertaylan, Azerbaycan'da tarihî süreçte gelişen siyasal koşullar altında eğitim ve kültür meselesinin nasıl şekillendiğini *Hayat Mecmuası* okuyucularına özetle bu şekilde sunmuştur. Her ne kadar Azerbaycan üzerinde önce Fars kültür ve medeniyetinin etkisi, daha sonra işgal dönemi boyunca Rus siyaseti ve kültürünün baskısı ve etkisi sürüp gitse de aydınlar aracılığıyla Türk yaşam tarzı, dili ve kültürünün, eğitim ve kültür faaliyetleriyle tüm Türkistan'da olduğu gibi Azerbaycan'da da milliyetçi ruha ve benliğe sahip halk tarafından yayılmaya çalışıldığına yazıda dikkat çekilmesi anlamlıdır. Bakü Devlet Üniversitesi'nin temelini oluşturan *Saadet Mektebi* gibi oluşumların ve *Yüksek Pedagoji Enstitüsü*'nün çabaları ile ilgili güncel gelişmeleri haber vermesi ve bu eğitim kurumlarının Türk gençleri arasında bir *kültür birliği* oluşturduğunu vurgulaması da önem arz etmektedir. Modernleşme sürecinde özellikle Tanzimat Döneminden itibaren Türk Modernleşmesiyle bağlantılı bulunduğu ve bu bağlantının Rus politikası gereği kesilmek istendiği detayı da yazıdan yakalanmaktadır.

Gerçekten de 19. Yüzyılın sonları, 20. Yüzyılın ilk çeyreğinde, “modern okulların ve Gaspıralı'nın Yeni Usul Mekteplerinin örnek alınması, Türkiye Türkleri ile eğitim ve kültürel ilişkilerinin geliştirilmesi, İstanbul'dan eserlerin Azerbaycan'a taşınması, çıkarılan dergi ve gazetelerin karşılıklı takip edilmesi, Türk öğretmenlerin Azerbaycan'a gelerek hizmet vermesi ve diğer soydaşlarla kurulan temaslar sonucunda Türk dil ve kültür birliğine meydedilmesi” Azerbaycan'da eğitim seviyesini hızla yükseltmiş ve Azerbaycanlı aydınlar sayesinde daha Bolşevik İhtilâli gerçekleşmeden Türklük şuuru oldukça geliştirilmiştir. Sovyet rejimi gelir gelmez hem kültürel hem de ekonomik alanda bu tabloyu bozacak politikaları planlamış ve takip etmiştir (Saray, 1993: 9-10, 39-42, 52-56; Buniyatov, 1991: 321-322).

Sonuç

Batı'nın geçirdiği aşamaların bir sonucu olarak ortaya çıkan modernleşme olgusunun belirtilerini 19. Yüzyıl sonu ve 20. Yüzyılın ilk çeyreğinde, modernleşme yoluna giren diğer toplumlarda olduğu gibi Azerbaycan üzerinden de takip etmek mümkündür. Eğitim ve kültür meselesi, kimlik inşası ve yeni değerlere göre toplumların şekillendirilmesi bu tarih aralığında her siyasetin önüne geçmiştir. Toplumsal, kültürel değişimlerin aktarımcısı ve aracısı *eğitim ve eğitim kurumları* olmuştur. Rus yayımlarına ve “Ruslaştırma” politikalarına karşı kendilerini korumak isteyen tüm Türk halkları, *eğitim ve kültür faaliyetlerine* her şeyden çok önem vermiş; kendi gayretleriyle okulların açılması, yayın faaliyetlerinin yürütülmesi ve kültür birliğinin sağlanmasına yönelik çalışmaların yapılması çabasında olmuşlardır. Türklük bilincinin yayılmasında ve bağımsızlığın sağlanmasında merkeze alınacak toplumsal kurumun *eğitim* olduğu farkındalığını Türk halkları aydınlar sayesinde yaşamıştır. Türk Modernleşme sürecinde Türk illerinin farkındalığıyla yürütülen Türkcülük çalışmalarının önemli yansımaları olduğu gibi, İstanbul merkezli yürütülen kültürel faaliyetlerin de Türk illerinin var olma mücadelesine destek olduğu açıktır. Modernleşmenin aktörleri olarak görünen *aydınlar* aracılığıyla Türkcülük akımı karşılıklı geliştirilmiştir. Ancak kendi siyasetini yürütmek adına Rus politikası da aynı yolu takip etmiş; *eğitim ve kültür* aracılığıyla yayılma politikasını uzun vadede gerçekleştirmeyi planlamıştır. Rusya dahilinde yaşayan Türk halklarının eğitimden yoksun bırakılıp kültürel anlamda yalnızlaştırılmasıyla ancak Rus güdümünde kalabilecekleri düşünülmüştür. Türklerin çoğunlukta olduğu bölgelerde eğitim zayıflatılmış ve gençler Rus okullarını tercihe zorlanmıştır. Türk gençlerinin tarihlerini, dillerini, kültürlerini unutturacak ve tahrip edecek, komünizm propagandası çerçevesinde *Sovyet vatandaş yetiştirecek* ve Rus dilini medeniyet dili olarak gösterip yaygınlaştıracak tarzda bir eğitim öğretim sistemi kurmuşlardır. Bu siyasetle Bolşevikler Azerbaycan'a uzun yıllar hâkim olmayı başarmıştır.

İsmail Hikmet Ertaylan'ın *Hayat Mecmuası*'nda kaleme aldığı makalesi, Azerbaycan'ın bahsedilen süreçte geçirdiği merhaleleri anlamak açısından, özet niteliğinde de olsa faydalı bir yayın olmuştur.

Bahsedilen mevzuların diğer süreli yayınlar üzerinden takibi de değerli çalışmaların ortaya çıkmasını sağlayacaktır.

Kaynaklar

- Abdusselam, M. (1990). *Güneyin Gelişiminde Bilim Teknolojisi ve Bilim Eğitimi Üzerine Notlar*. Çev., Orhan Düzgüneş. Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Akifoğlu, V. (2017). “Azerbaycan’da Millî Direniş (1917-1930)”. *Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi (DTCF Dergisi)*. 2 (57): 776-795.
- Akpınar, Y. (2011). “Tercüman”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 40/ 492-494.
- Akün, Ö. F. (1995). “Ertaylan, İsmail Hikmet”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 11/ 309-312.
- Buniyatov, Z. M. (1991). “Azerbaycan”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 4/ 318-322.
- Can, A. (2007). “Yeni Kafkasya Mecmuası”. *Bilig*. (41), 109-122.
- Çelebi, E. (2000). *Yaş Türkistan Dergisine Göre Türkistan Millî Mücadelesi*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Ankara.
- Dalbay, S. R. ve Avcı, N. (2018). “Kimlik İnşasına İlişkin Temel Yaklaşımlar ve Bu Yaklaşımların Türkiye’ye Yansımaları”. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*. 1 (23), 17-39.
- Demir, A. (1998). *Tarihten Günümüze Rus Yayılmacılığı ve Yeni Kurulan Cumhuriyetler*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Doğan, İ. (2004). *Toplum ve Eğitim Sorunları Üzerinde Felsefi ve Sosyolojik Tahliller*. Ankara: PegemA Yayıncılık.
- Ekincikli, M. ve Işık, Y. (2019). “Ebedî Şeften Millî Şefe Kimlik İnşası; Yeni Nesil Yetiştirme Politikaları Üzerine Karşılaştırmalı Bir Analiz”, *Theory and Practice in Education- Science, Experience and Knowledge*. Ed., N. Akpınar Dellal, S. Koch, W. Stankowski, (Contemporary Educational Research Association). Düsseldorf: Lambert Academic Publishing LAP, December-ISBN: 978-620-044130-0, 266-290.
- Emin, L. (1984). *SSCB’de (Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği’nde) Müslümanlar*. Moskova: APN Yayınevi.
- Erkal, M. (2000). *Sosyoloji*. İstanbul: Der Yayınları.
- Ertaylan, İ. H. (1927). “Azerbaycan’da Eğitim”. *Hayat Mecmuası*. 2 (35), 169-170.
- Ertaylan, İ. H. (2011). *Türk Edebiyatı Tarihi- I-IV*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Gündüz, M. (2008). “Osmanlı Modernleşmesinin Temel Dinamiği Eğitim ve Paradoksal Sonuçlar”. *Muhafazakâr Düşünce Dergisi*. (16-17), 165-187.
- Işık, Y. (2007). *Hayat Mecmuası’nın Eğitim Açısından İncelenmesi (1926-1930)*, Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara.
- Işık, Y. (2009). “Hayat Mecmuası”. *Cumhuriyet Dönemi Türk Kültürü- Atatürk Dönemi (1920-1938)-I*. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu-Atatürk Kültür Merkezi Yayını, 258-260.
- Işık, Y. (2020). “Mustafa Kemal Atatürk’ün Eğitimci Kişiliği ve Başöğretmen Unvanı”. *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi (ASEAD)*. 7 (1), 173-196.
- Işık, Y. (2020). “Hayat Mecmuası Çerçevesinde Türk İnkılabının Değerlendirilmesi”. *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi (ASEAD)*. 7 (3), 76-130.

- Karakılıç, C. (2005). *Yeni Kafkasya Mecmuası'na Göre Rusya'nın Azerbaycan Politikası (1923-1927)*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara.
- Karpat, K. (2009). *Osmanlı'dan Günümüze Kimlik ve İdeoloji*. İstanbul: Timaş Yayınları.
- Kırımlı, H. (1996). "GASPIRALI İsmâil Bey". *TDV İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 13/ 392-395.
- Köseoğlu, T. (2014). *Sovyetlerin Türkistan'ı Dönüştürme Siyasetine Muhalefet: Yaş Türkistan Dergisi (1929-1939)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Doktora Tezi, İstanbul.
- Kurt, İ. (2002). *Psikolojiden Kültüre*. Konya: Eğitim Kitabevi.
- Mammadov, J. (2008). *Bağımsızlık Sonrası Azerbaycan Eğitim Sistemindeki Değişim ve Gelişmeler*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Eğitim Bilimleri Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.
- Maraş, İ. (2000). *İdil-Ural Türklerinde Ceditçilik (Yenilikçilik) Hareketi (1850-1917)*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri- İslam Felsefesi- Anabilim Dalı Doktora Tezi, Ankara.
- Memiş, E. ve Köstüklü, N. (2000). *Yeni ve Yakın Çağda Türk Dünyası Tarihi*. Konya: Çizgi Kitabevi.
- Oğuzkan, A. F. (1981). *Eğitim Terimleri Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Özcan, U. (2004). "Ahmet Ağaoğlu'nun Kişisel Serüveni Açısından XX. Yüzyılda Türkiye ve Azerbaycan'daki Modernleşme Deneyimleri". *Journal of Economy Culture and Society-Sosyoloji Konferansları*. (29), 77-85.
- Özdoğan, G. G. (1994). *Sovyetler Birliğinden Bağımsız Devletlere Ulaşmanın Dinamikleri-Bağımsızlığın İlk Yılları*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Özodaşık, M. (1999). *Cumhuriyet Dönemi Yeni Bir Nesil Yetiştirme Çalışmaları 1923-1950*. Konya: Çizgi Kitabevi.
- Özodaşık, M. (2006). *Yeni Nesil*. Konya: Tablet Kitabevi.
- Özyurt, C. (2013). "Türkiye'de Eğitim İdeolojisi ve Kimlik İnşası". *Eğitime Bakış Dergisi*. (26), 8-12.
- Saray, M. (1993). *Azerbaycan Türkleri Tarihi*. İstanbul: Nesil Matbaacılık.
- Saray, M. (1998). *Türk-Rus Münasebetlerinin Bir Analizi*. İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- Sariahmetoğlu K. N. (2002). "Azerbaycan'da Eğitim ve Basın". *Türkler Ansiklopedisi*. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları. 18/ 297-307.
- Turan, R. (2015). *Azerbaycan'da İlk ve Ortaöğretimde Tarih Öğretimi ve Ders Kitapları (Sovyet Azerbaycan'ından Azerbaycan Cumhuriyeti'ne)*. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları.
- Yalçın, M. (Ed.). (2010). "Ertaylan, İsmail Hikmet". *Tanzimat'tan Bugüne Edebiyatçılar Ansiklopedisi*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1/ 413-414.
- "Zerdabli Melikzade Hasan Bey". (1926). *Yeni Kafkasya Mecmuası*. 3 (9), 4-5.

YAZARLARIN KATKI DÜZEYLERİ: Birinci Yazar % 100.

ETİK KOMİSYON ONAYI: Çalışmada etik komisyon onayına gerek yoktur.

FİNANSAL DESTEK: Çalışmada finansal destek alınmamıştır.

ÇIKAR ÇATIŞMASI: Çalışmada potansiyel çıkar çatışması bulunmamaktadır.

TELİF HAKKI VE BENZERLİK RAPORU: Yazarlar dergide yayımlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptir; çalışmanın benzerlik raporu alınmıştır.

BİLİMSEL VE ETİK İLKELERE UYGUNLUK: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların "Kaynaklar" başlığı altında belirtildiği beyan olunmuştur.

Ekler

Ek-1. Hayat Mecmuası'nın İlk Sayısının Kapağı

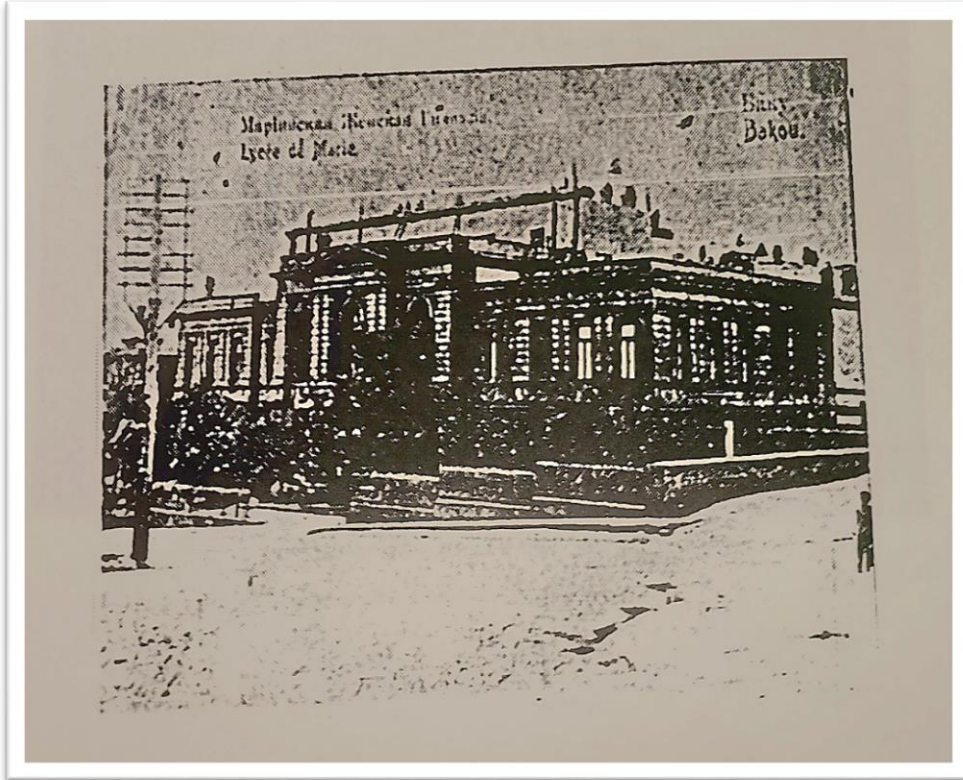
Ek-2. Hayat Mecmuası'nın Yeni Türkçe ile Çıkan Sayısı (1928), 4 (96)

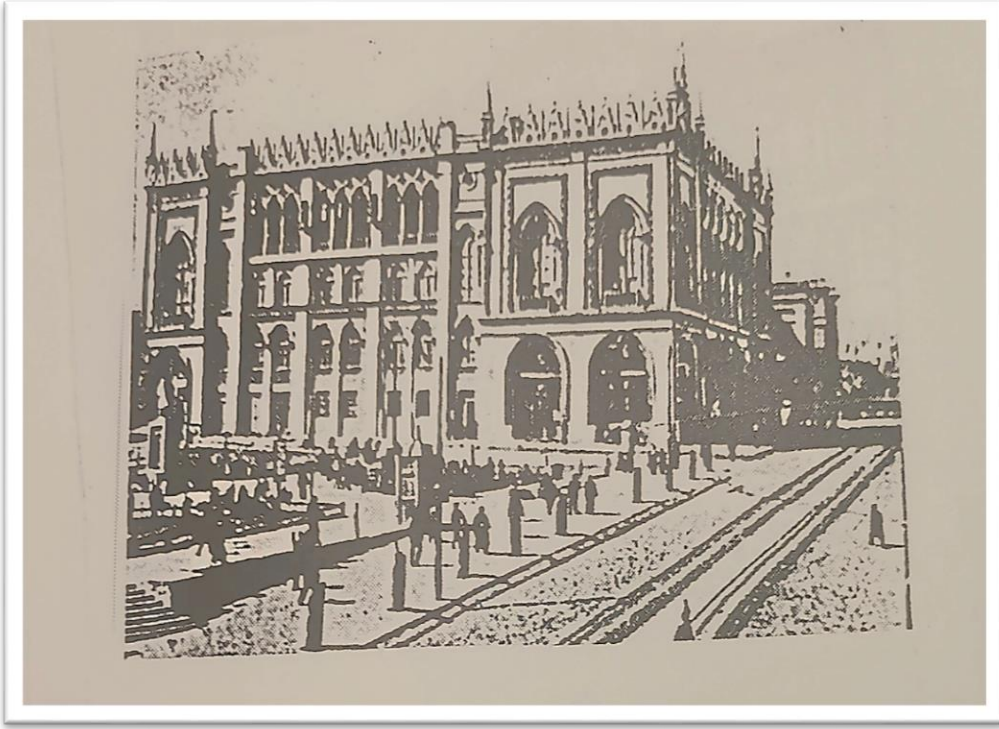
Ek-3. Azerbaycan Yüksek Pedagoji Enstitüsü. *Hayat Mecmuası*, 28 Temmuz 1927, 2 (35), 170

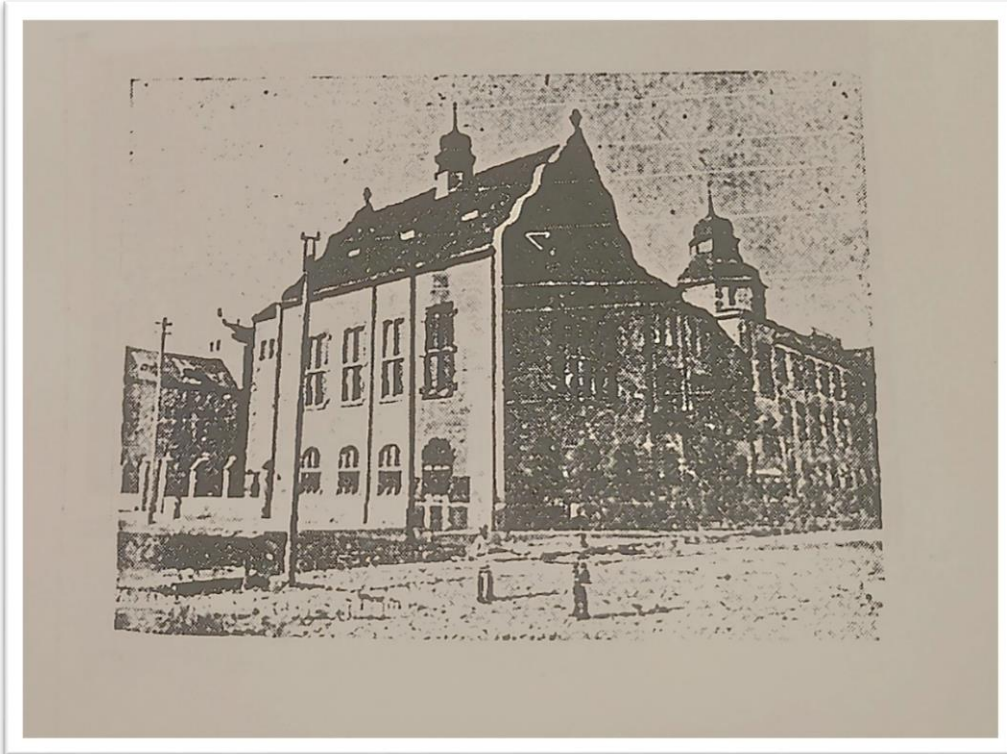
Ek-4. Bakü'de Kız Öğretmen Okulu. *Hayat Mecmuası*, 28 Temmuz 1927, 2 (35), 170

Ek-5. Bakü Üniversitesi. *Hayat Mecmuası*, 28 Temmuz 1927, 2 (35), 170

Ek-6. Azərbaycan Üniversitesi. *Hayat Mecmuası*, 28 Temmuz 1927, 2 (35), 170

Çoruk, E.; Ökten Kemaloğlu, N. (2023). "The Relationship Between Political Instability And Constitutional Changes: Political System And Institutionalization in Kyrgyzstan's Political Life (1991-2021)". *Asya Araştırmaları Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*. 7 (Özel Sayı-1), 69-82.

Araştırma Makalesi

**THE RELATIONSHIP BETWEEN POLITICAL INSTABILITY AND
CONSTITUTIONAL CHANGES: POLITICAL SYSTEM AND
INSTITUTIONALIZATION IN KYRGYZSTAN'S POLITICAL LIFE (1991-2021)***

Siyasi İstikrarsızlık ve Anayasal Değişiklikler Arasındaki İlişki: Kırgızistan'ın Siyasi Hayatında Siyasal Sistem ve Kurumsallaşma (1991-2021)

Elifcan ÇORUK**

Nilay ÖKTEN KEMALOĞLU**

Abstract

To analyze the mobility in a country's politics objectively, it is important to consider the issue at the constitutional level. The Kyrgyz Republic is a politically active country in Central Asia. This study examines the political transformation that Kyrgyzstan has seen since its establishment as a post-Soviet state. The analysis is conducted through the lens of political system analysis, employing a constitutional institutionalist approach. The constitutional amendments of the Kyrgyz Republic were examined by document analysis method within the scope of the study. In this sense, the study adds to the body of political science literature by examining how the nation's constitutional amendments have affected political election processes, leadership changes, and the formation of patronal relationship networks. The primary conclusion of the study corroborates the study's hypothesis, namely

* Geliş Tarihi / Received: 12.12.2023, Kabul Tarihi / Accepted: 27.12.2023. <https://doi.org/10.58640/asyar.1410320>

** R. A., Istanbul University Faculty of Economics Department of Political Sciences International Relations, elifcan.coruk@istanbul.edu.tr, ORCID ID:<https://orcid.org/0000-0002-3026-1645>

** R. A., Marmara University Faculty of Political Sciences- Political Science and International Relations Lectured (English), nilay.okten@marmara.edu.tr, ORCID ID:<https://orcid.org/0000-0002-1035-0528>

that the primary aim of constitutional amendments in Kyrgyzstan is not political stability but rather the leaders' desire to fortify their relationships and themselves.

Keywords: *Kyrgyz Republic, Constitutional Amendment, Institutional Approach, Political Instability, Document Analysis.*

Öz

Bir ülkenin siyasetindeki hareketliliği objektif bir şekilde analiz edebilmek için konuyu anayasal düzeyde ele almak önemlidir. Kırgız Cumhuriyeti, Orta Asya'da siyasi olarak aktif bir ülkedir. Bu çalışmada Sovyet sonrası Kırgızistan'ın kuruluşundan bu yana yaşadığı siyasi değişim, anayasal kurumsalcı yaklaşım çerçevesinde siyasi sistem analizi perspektifinden analiz edilmiştir. Çalışma kapsamında Kırgız Cumhuriyeti'nin anayasa değişiklikleri doküman analizi yöntemiyle incelenmiştir. Bu bağlamda çalışmanın siyaset bilimi literatürüne katkısı, ülkedeki siyasi seçim süreçlerinin, liderlik değişimlerinin ve oluşan patronaj ilişki ağlarının anayasa değişiklikleri üzerinden incelenmesidir. Çalışmanın hipotezlerini destekleyen temel bulgu, Kırgızistan'daki anayasa değişikliğinin temel amacının siyasi istikrardan ziyade liderlerin kendilerini ve ilişkilerini güçlendirme çabaları olduğudur.

Anahtar Kelimeler: *Kırgız Cumhuriyeti, Anayasa Değişikliği, Kurumsal Yaklaşım, Siyasi İstikrarsızlık, Doküman Analizi.*

Introduction

Central Asia is a heterogeneous geography with many ethnic identities, large and small. Kyrgyz, a nomadic community in this geography, consists of tribes and kinship groups. These kinship relations arise from the struggle between the northern and southern regions. This struggle affected all the dynamics of the political system in Kyrgyzstan during the nomadic period, the Russian Empire period, the USSR period and even the independence period.

Within the scope of the study, the content and processes of the constitutional amendments were analyzed through constitutional institutionalism rather than the general analysis of the political system of Kyrgyzstan. With this analysis, it is anticipated that the study will make an important contribution to the political science literature. This study, which focuses on constitutional institutionalism through system analysis, aims to contribute to constitutional institutionalism studies within the framework of political science by considering the constitutional changes experienced in the post-independence Kyrgyzstan political system in the context of the effect of patronal relations.

Working from here; system analysis and the institutionalist approach are briefly explained, the method section in which the methodology used is conveyed, the findings section where the constitutions and constitutional amendments are handled as findings, and the analysis section where the evaluation of the mechanisms on which the political system develops in the light of these findings. With the conclusion part, the study ends with the evaluation of the hypotheses presented and suggestions for future studies.

Theoretical and Historical Background

The study is handled with the perspective of constitutional institutionalist approach, which is a theoretically important part of system analysis. System analysis is important in terms of examining political life and its effects as a whole. David Easton, who has produced a very comprehensive study with the method he developed on systems analysis, has made important contributions to the studies carried out with this understanding.

Easton (1965: 26-28) defines political system analysis as the whole of institutions, values and processes that shape political life. In this framework, Easton (1965: 29) presents the political system analysis by using the concepts of input, output, internal and external environment, demand, support and feedback.

Based on Easton's analysis, we can say that the political system creates political life processes based on its own institutions and values. Based on the value that political system analysis attributes to institutions, the institutionalism approach supports both Easton's evaluation of political life and the theoretical part of the study at this point.

The institutionalist approach within the framework of political system analysis is an approach that argues that the institutional structures of the state and the rules set by the state authority are determinative in the functioning of political life (Alkan, 2018: 139). Therefore, attention is drawn to the nature of the constitutions to determine the political life autonomously, the legal regulations regarding the political process and the distribution of legal authority. The most important contribution of the institutionalist approach to regional studies and political science is that it can have transformative effects on the functioning of political life and the behavior of political actors, especially within the scope of constitutional arrangements. This is the reason why the article examines the constitutions within the framework of the institutionalist approach.

However, when the political system of Kyrgyzstan is analyzed with an institutionalist perspective, it is seen that patronal relations networks are also important. In other words, constitutional regulations are based on leader and region-oriented relations in the country. From this point of view, our main aim is to provide an overview of the post-independence constitutional developments in Kyrgyzstan, to focus on the emergence of constitutions and the political outputs of constitutional amendments.

Regionally, the separation of north and south determines the sides of patronal relations in Kyrgyzstan. The traditional north-south divide is characteristic of the political functioning of Kyrgyzstan. This situation, which is also referred to as clan politics, forms an integral part of the

country's political analysis (Ryabkov, 2008: 302-303). According to Alkan (2010), who states that the Kyrgyzstan political system can be read through the working constitutional changes and the bond of patronal relations; "patronal relations and constitutional changes in political life were built on the power relations established during the Soviet period in Kyrgyzstan, and this situation continued on all political changes after independence."

Constitutional regulations, which are an important output of political institutionalism, are not as honest as they should be due to the dominance of patronal relations in Kyrgyzstan. Pistan (2019) explains this situation with the concept of pseudo-constitutionalism. Pseudo-constitutionalism, seen in Kyrgyzstan as well as in other post-Soviet countries in the post-Cold War era, works with authoritarian presidents who seem to build democracy while promoting different degrees of authoritarianism through constitutional amendments (Pistan, 2019: 17). This situation reveals constitutional changes and patronal relations in Kyrgyzstan. In the country's politics based on the separation of north and south, all political crises turn into a constitutional problem and constitutional amendments are used by leaders as a tool to overcome these crises (Alkan, 2009: 363). This shows that not a constitution that will ensure political stability, but the constitutional amendment requested by the term leader has been implemented.

The year 1991, when Kyrgyzstan declared its independence from the USSR, brought many constitutional developments. In this period, it is seen that the regionally influential political actors in the country started to establish political parties. Standing out among these, Askar Akayev, who became the first president of Kyrgyzstan after the USSR, first demanded the adoption of a new constitution in order to quickly establish the legislative ground. For this reason, as a result of the arrangements made between the Supreme Soviet Council and the commission responsible for the constitution, the first Constitution of Kyrgyzstan was adopted on 5 May 1993. The historical limitation of this study, which examines the constitutional changes and political instability in Kyrgyzstan, is the twenty-year period since independence (1991-2021).

Methodology

In this study, the relationship between Kyrgyzstan's constitutional amendments and political stability is discussed with the document analysis method. Document analysis is a systematic method used to examine and evaluate all documents, both printed and electronic materials (Wach, 2013: 1-2). Features such as efficient use of time, low cost, reuse, objectivity of the sample, and lack of reactivity highlight document analysis (Kıral, 2020: 178). The documents selected within the scope of the study within the framework of document analysis are basically the Kyrgyz Constitutions between 1991-2021. The constitutional amendments that took place in this time period were also included in the working documents.

The main research questions of the study; "How to analyze the political life of the Kyrgyz Republic through constitutional changes?", "Can the political instability in post-Soviet Kyrgyzstan be explained by constitutional amendments?" and "How to establish the relationship between change, instability and constitution in the post-Soviet Kyrgyz political life?" is in the form. The hypotheses accompanying the research questions of the study are "Leader-oriented constitutional changes in post-Soviet Kyrgyzstan cause political instability." and "patronal relations in post-Soviet Kyrgyzstan are influential in political instability and political leadership change." listed as.

Findings Askar Akayev era

Based on the 1993 Constitution, post-Soviet Kyrgyzstan is a law-based country in which its people have sovereignty and the only source of power is the state. The Parliament (Jogorku Kenesh), which replaces the President and the former Supreme Soviet Council, is elected by the people of the Kyrgyz Republic and has the right to act on their behalf. In the Kyrgyz Republic, the legislative power consists of the parliament, the executive power consists of the government and local state administration, and the judicial power consists of the courts, primarily the Constitutional Court. Under the 1993 Constitution, the government is considered the highest organ of the executive, but is headed by the president, who gives the government the power to set the agenda (Article, 70, 72).

The 1993 Constitution defined parliament as one of the functions of legislative power and executive control. The right to initiate legislation belongs to the Parliament, which consists of 105 deputies, the

President, the Government, the Supreme Court, the Supreme Economic Court and the people. If the constitution is amended, at least two-thirds of the total number of deputies of the parliament must be voted on, but changing the constitution is prohibited during the state of emergency and martial law. The government can decide on all state matters except the constitution and the administrative and supervisory powers vested in the president and parliament. With the 1994 Constitutional amendments, referendums continued to become a policy increasingly.

Kurmanbek Bakiyev and The Provisional Government Period

Kurmanbek Bakiyev, who was prime minister during the Akayev period and one of the leading politicians of the south, filled the seat of power that was vacated after the 2005 protests as president. During the government of Northern Prime Minister Felix Kulov and Southern President Bakiyev, the presidency was further strengthened through constitutional amendments (Ismailbekova, 2018: 187-188).

The new constitutional amendment was announced to the public in a referendum held in October 2007. Following the referendum, which was accepted with approximately 96% of the vote, parliamentary elections were held on 16 November 2007 (OSCE, 2008: 26-27). Changes brought by the 2007 Constitution; The President, who will determine the main aspects of the country's domestic and foreign policy (Article 42/3), can dismiss a member of the Government on his own initiative or on the recommendation of the Prime Minister (Article 46/3), executive power is the Government (Article 68).

Towards the end of the Bakiyev period, the political instability experienced as a result of the protests reappeared in the country. With Bakiyev's coming to power, the Uzbek society, which made up the majority of the country's population in the south and was close to the government, moved away from power due to nepotism and rising Kyrgyz nationalism (Fumagalli, 2016: 187). During this period, a temporary government was established under the presidency of former Foreign Minister Roza Otunbayeva, who also participated in the protests. The Provisional Government initiated efforts to present the new constitutional amendment to the public with a referendum on 27 June 2010 (Coldosov, 2017: 263).

The prominent situations in the amended articles of the Constitution; The president, elected by the people for a six-year term, can no longer be re-elected (Art. 60), the number of deputies in the parliament, where each party can have a maximum of 65 deputies, has been increased from 90 to 120 (Art. 70), the presidential veto of the parliament is overridden by a two-thirds majority. (Art. 81) and the government headed by the prime minister is defined as the highest organ of the executive (Art. 83).

Within the scope of these articles, it has become compulsory to form a coalition in order to form a government in the parliament. The coalition government under the presidency of Otunbayeva consists of the Republican Party, Ata-Jurt Party and KSDP, which consists of 77 deputies in the parliament.

The Period of Almazbek Atambayev

After Otunbayeva's presidency and the Provisional Coalition government ruled Kyrgyzstan for a year, the presidential election took place in October 2011, which put an end to the current government. Almazbek Atambayev, who was the prime minister during the Provisional Government, became the new president with the 2011 elections. With this period, the relatively democratic environment offered by the coalition government in the temporary period began to change gradually.

The first elections in the Atambayev era were held in 2015. Due to the 2010 constitutional amendments, a coalition government was established under the Prime Ministry of Temir Sariyev with the parties exceeding the 7% electoral threshold in these elections based on the majority of the deputies (Fumagalli, 2015: 477). The constitutional changes also affected the electoral law in this period. A new election model was developed to provide automatic vote counting in the 2015 Parliamentary Elections and for the first time, biometric voter database and electronic ballot box scanners were used (TURKPA, 2015: 2).

At this point, it is important to remember the statement stated in the 2010 Constitution (Art. 114/2) that the constitution cannot be changed until 2020. Despite the existence of this article, which aims to protect political stability, the process resulted in a constitutional referendum in 2016. In this direction, a

referendum was held in Kyrgyzstan in December 2016 and as a result, the 2016 Constitutional Amendment Law was accepted.

According to the 2016 Constitutional amendment, executive powers have been strengthened (Articles, 87-89), the prime minister can appoint and dismiss ministers and local civil administrators with the approval of the parliament. In addition, the term of appointment as prime minister, which was 15 days after the parliamentary elections in the coalition system, was increased to 25 days with the new regulation (Pannier, 2016). In addition, regulations affecting the powers, autonomy and independence of the Supreme Court and the Constitutional Chamber were revised (Meldon, 2016). Within the scope of Article 64, the President has the power to decide on the investigation and dismissal of judicial officers at various levels and to oversee the appointment of the Attorney General with the approval of the parliament. Accordingly, it is seen that the Constitutional Office can only be an advisory body and a wide discretion can be given to the President in the appointment process. This control is important because in Kyrgyzstan, the Prosecutor General, who has the legal authority to evaluate the actions of the president, has the right to bring criminal cases against deputies and judicial officials (Esengeldiev, 2017).

The last political activity of the Atambayev period is the presidential election held on October 15, 2017. In this election process, the pre-election positions and relations of these actors are as important as the political actors participating in the election. After the end of his term of office, Atambayev resigned from his post due to the article of the current constitution that prevented the President from being a candidate for a six-year term for the second time in a row (Art. 61/2). According to the constitution, Babanov and Jeenbekov came to the fore among the politicians in the compulsory power change process. As a result, according to the election results of 15 October 2017, Sooronbay Jeenbekov became the new president of Kyrgyzstan with approximately 55% of the votes (KR MSK Information Office, 2017).

Sooronbay Jeenbekov Era

The new President Jeenbekov is a leader who came to power thanks to the network of relations created by Atambayev and therefore is expected to protect the relations networks of the Atambayev period. An example of this situation is the appointment of Farid Niyazov, who previously worked as Atambayev's policy adviser, to the same post during Jeenbekov's term (Ismailbekova, 2018: 27). So much so that Jeenbekov honored Atambaev with the country's highest title, the "Hero of the Nation" medal (RFE/RL's Kyrgyz Service, 2017).

However, this relationship did not always continue in this way. Shortly after, President Jeenbekov, who did not want his power to be overshadowed, was disturbed by Atambayev's persistent interventions and the relations between the leaders began to deteriorate (Umarov, 2019). In addition to the interventions, the patronal relations of the two leaders in different directions also caused the deterioration of the relationship. The fact that Southern President Jeenbekov's multi-brother and family circle is active in politics is an indication that both difference and patronal relations have turned into kinship-based relations.

The deteriorating relations between the two leaders also paved the way for a change in the law. Accordingly, the article in the current Constitution granting immunity to former presidents was repealed with the votes of 111 deputies out of 120 (Eurasinet, 2019). Former President Atambayev, who left the party as a result of this change and said that he did not recognize Jeenbekov's legitimacy, was arrested on 9 August 2019 on many serious charges such as corruption.

By 2020, the events that ended the Jeenbekov era began. Among the four parties that stood out in the elections to be held on October 4, 2020, it is important that Sadir Japarov and Babanov, who will play an important role in the future politics of Kyrgyzstan, are not included according to the preliminary results (OSCE, 2020: 21). Parties that could not be represented in the parliament with the announcement of the preliminary results, announced to the public that they did not accept the election results and called for protests as of October 5, and Japarov was released from the prison where he was held by the protesters during the protests (OSCE, 2020: 21).

As a result of the growing protests, the current Prime Minister and Speaker of the Parliament of the country resigned on October 6, 2020, and the voting results in all polling stations were declared invalid in order to ensure social stability (OSCE, 2020: 21). In the face of these developments,

Jeenbekov, who is still serving as President, declared a state of emergency in Bishkek on October 9, 2020 (Leonard, 2020). On October 14, 2020, the Parliament proposed Caparov as the new prime minister of the country, with the deputies meeting the quorum as a result of the extraordinary sessions. (Rev.2016 Art. 77; OSCE, 2020: 22). Upon the resignation of the current President Jeenbekov on October 15, 2020, Japarov became the acting President of Kyrgyzstan.

Sadir Caparov Period

In November 2020, the Caparov government proposed a draft constitution with far-reaching amendments that would give the president significantly increased powers. Although this situation was announced in the form of a nationwide constitutional referendum on November 17, it could not be implemented due to the fear that the protests that became widespread in the political and social field would return and there would be warnings from the international arena. Later, the decision was presented with a referendum plan scheduled for January 10, 2021, which envisages changing the form of government rather than completely changing and drafting a new constitution (OSCE, 2021: 3). This date denotes the presidential election as well as the envisaged referendum.

According to the current Constitution, an early presidential election is announced by the Parliament within one week at the latest after the expiration of the current president's term and is held within 3 months from the end of the term of office (Art. 68). Thereupon, Caparov, who resigned from his current duties, preferred the Speaker of the Assembly, Talant Mamitov, whom he trusted, as the interim President, both to protect his personal interests and to comply with the constitution.

While transitioning to the Presidential System of Kyrgyzstan with the results of the referendum held on January 10, 2021, Caparov became the first President of the Kyrgyz Republic in the changed system as a result of the Presidential elections held on the same day. After the accepted referendum, the new Constitution draft of the Kyrgyz Republic was published on the official website of the parliament by the members of the Constitutional Council on February 9, 2021.

According to the draft of the new Constitution, the presidential election year, which is elected for six years according to the current law, is arranged as 5 years. In addition, with the new draft, the president presides over the executive power and the coordination and interaction between state power and state organs is under the responsibility of the president. This addition refers to the transfer of executive powers of the parliament to the president, unlike the constitutional amendments in 2010 and later that strengthened the parliament against the powers of the president. Likewise, the number of deputies, which was 120 in the current law, was reduced to 90 with the new bill. In addition, the statement that no party can have more than 65 deputies in the parliament within the scope of the current law was not included in the draft constitution. This also means that there will be no coalition governments in parliament. In addition, the articles of law that can be submitted to the referendum for possible changes with the participation of at least two-thirds of the total number of deputies have been arranged in a way that requires the approval of the president within the scope of the new law.

Analysis of Findings and Discussion

The disintegration process of the USSR deeply affected Kyrgyzstan, which is a post-Soviet country, in terms of nationalism and independence. In this process, local dynamics became more prominent, Kyrgyz was accepted as the official language, students were politicized in a nationalist line, and Askar Akayev from the north, who received the support of the Communist Party, emerged as the leader and eventually became the first President of the Soviet Kyrgyz Republic on October 28, 1990. With the declaration of independence of Kyrgyzstan on August 31, 1991, it was deemed necessary to establish a new legal status and a new ground of legitimacy for the post-Soviet Kyrgyz state. In this context, the country's first Constitution was created. This beginning also offers the opportunity to examine constitutional institutionalism in Kyrgyzstan from the perspective of political system analysis after independence.

In order to remain strong in the bilateral structure between the President and the Prime Minister, important patronal networks were established in the political life of the Akayev period. The 1993 Constitution and 1994 Constitutional amendments, which led to the emergence of dual parallel executive

power, caused the political process to slow down and different relations networks (Fumagalli, 2016: 185). Because with the authority given by the Constitution, the President could play an interventionist role against the Prime Minister. During this period, patronal networks became more family and kin centered. Akayev, a member of a northern tribe with a strong influence in the country, gained power in his political life with the support of this tribe (Öraz, 2006: 90).

A political life began in 1994, in which constitutional changes were made frequently through referendums. With successive constitutional amendments, the president has gained more and more power. For this reason, referendums became a policy-making tool during the Akayev era. The right to a referendum in parliamentary and presidential regulations, the president's right to dissolve the parliament in times of crisis between the executive and legislative powers, and his permission to control the government are indicators of this situation (Fumagalli, 2016: 186). At the same time, Akayev's right of permanent immunity was granted to himself and his family in this process (Ismailbekova, 2018: 8).

Therefore, in the network of relations established in this period, it was seen that the Akayev family and people from its close circle were appointed to important positions in the northern region of the country. During this period, in which his wife also played an active role, the leader's eldest son Aidar Akayev became the Director of the Private Kazakhstan Bank in Kyrgyzstan, and his daughter Bermet Akayev became the official consultant of the American University (Ismailbekova, 2018: 9). The position of Akayev himself and his family in political life has been strengthened through both referenda and networks. However, the southern region had a weak representation in this network of relations, and the turmoil caused by this weakness resulted in the first change of power in 2005. Therefore, at this point, it is observed that the main purpose of institutionalism-based constitutional amendments is aimed at the stability of the leader's own power and relations rather than political stability.

The contested 2005 Parliamentary elections, especially with the nomination of Akayev's two children, led to the 2005 protests, which are referred to as the Tulip Era in the literature (Ismailbekova, 2018: 13). Although Akayev and his family left the country after these events, this situation was related to the dissolution of the patronal networks established by the leader during his rule, rather than the power of the opposition (Alkan, 2011: 264).

Then, with the 2007 constitutional amendments, Bakiyev consolidated his power through the networks he intensified, both by obtaining the constitutional amendment he wanted and by obtaining the majority after the parliamentary elections. Because Bakiyev announced that he would strengthen his own presidency by making a constitutional amendment against Prime Minister Kulov (Ismailbekova, 2018: 187-188). This situation can be read as Bakiyev will follow the relational policies of the Akayev period, that is, he will use the constitutional amendments in his favor.

The aforementioned networks can be associated with family members and relatives during the Bakiyev period. Family members and relatives soon gained control over government structures, state resources, and many levels. Contrary to the northern region dominated during the Akayev period, the network of relations established in this period resulted in the appointment of people from the southern Bakiyev family and its close circle to important positions. The leader's younger son Maksim Bakiyev was appointed to the management of the Central Development, Investment and Innovation Agency and influenced the country's domestic and foreign economy, his brother Janish Bakiyev was appointed as the head of the country's National Security Service, another brother named Adil Bakiyev was appointed as a consultant to the Chinese Embassy and other. The fact that the brothers took place in the local government bodies in the South is an indicator of the aforementioned relationship networks during the Bakiyev period (Ismailbekova, 2018: 15-16). From these examples, it can be deduced that Bakiyev's administration and the relations established were not different from the Akayev government. Therefore, it is possible to say that although the political figures have changed in Kyrgyzstan, the similarities in the way politics are implemented continue.

Based on these changes, the presidential system, which was experienced as authoritarian with the new constitution in Kyrgyzstan, is evolving into a new system that aims to establish a balance between the parliament and the president. Therefore, the new constitution is important in balancing the relations between the executive and legislative bodies. For example, the requirement that the number of seats in the parliament be less than 65 for all parties is to prevent the country from turning into a one-party

regime. Therefore, to obtain a parliamentary majority, a coalition government must be formed and the prime minister must be the leader of the most influential party of this government. Thus, the coalition governments to be established in the Parliament became the center of political life, and in this context, multi-party life in Kyrgyzstan showed itself more actively in the political arena, especially after the October 2010 parliamentary elections (Alkan, 2011: 299). However, the decision not to change the articles on the distribution of powers over the President of the Kyrgyz Republic, the Parliament, the Executive Power and the Judiciary in the new Constitution is also important (Art. 114/2). With this decision, Kyrgyzstan, which is famous for its political instability, aimed to maintain constitutional stability and the President's decision-making authority.

On the other hand, competitive political party relations with coalition governments, which became mandatory in this period, were paved. Therefore, the relations formed by the political parties in the parliament began to be used as a patronal power. The family and clan-based patronal relations that we have seen especially in the Akayev and Bakiyev periods have been replaced by businessmen and political relations networks that have developed around political parties with the Atambayev period. The fact that the political actors appointed as prime ministers in all coalitions except the 2011-2012 Babanov government are members of Atambayev's party KSDP shows that the patronal networks tended towards political-technocratic relations from the family in this period. Participation in political parties, the majority of which consisted of wealthy and influential people, was also seen as an opportunity to reach financial resources and earn income, and therefore, the resources were shared among the political parties that formed the coalition government. Instead of the presidency, the parliament itself has become a rent-seeking system that summarizes the state-business network. Thus, the parties in the coalition government not only shared important ministerial positions, but also lucrative businesses (Engvall, 2017: 274). As a result of these relations, Atambayev has worked not to strengthen democracy, but to strengthen his own leadership power and network of relations since the half of his term in power. An indication of this is that KSDP, the leading party of the Atambayev era, came to the fore in the context of new patronage relations and this rise was reflected in the parliament (OSCE, 2016: 30).

In addition, the use of the biometric voter database according to the electoral law, which was amended with the support of the constitutional amendments before the 2015 elections, also includes important analysis. When viewed within the constitutional framework, this change made in the form of elections is legally positioned. However, it had anti-democratic consequences in terms of the course and speed of the process. In this process, political participation decreased by 59% compared to previous years. Because the public has not been sufficiently informed about the changed voting system, the transparency of the election has been jeopardized and no documents have been published to increase public confidence (OSCE, 2016: 9).

Based on these developments, the referendum, which was voted in December 2016 despite the low turnout, was officially accepted in January 2017. It can be said that the constitutional amendments created are in preparation for the Presidential election to be held in 2017. The fact that the presidency was limited to a single term before the 2016 amendments and Atambayev could not be a candidate in the elections planned to be held in 2017, it can be concluded that the constitutional amendments were designed to benefit Atambayev in 2017 (Putz, 2016). Therefore, the examined constitutional amendments aimed to increase the responsibility and influence of the prime minister, especially through his authority to appoint and dismiss in local governments.

The most prominent political actor of the 2017 election period is Prime Minister Sooronbay Jeenbekov from the South and KSDP. Due to the weakness of the northern network in the KSDP, apart from Atambayev, Jeenbekov, who is well-known and from the south, was chosen as the presidential candidate because of the thought that Atambayev can be trusted and managed, and because of his patronal party relations (Eurasinet, 2017). In this process, Atambayev said that the country proposed amendments that increased the powers of the prime minister and partially reduced the powers of the president with the new constitutional amendment. An unofficial purpose of this situation is to prevent the next president from gaining too much power and at the same time establish himself in the political arena. However, in the current politics, the situation did not progress as Atambayev had planned. During the new President Jeenbekov's term, the direction of the patronal relations networks was not based on

the political party, and family and kin-centered relations were re-established. Therefore, the country's politics, based on patronal relations, has once again manifested itself.

Jeenbekov, who is still the President in October 2020 and declared a state of emergency due to the election period protests, left his post unexpectedly. The unstable and chaotic political environment, which has become a classic in every period of power change in Kyrgyzstan politics, has emerged in this process as well. In an environment of increasing violence during the election period, following the resignation of the current Prime Minister on 14 October 2020, the Parliament proposed Caparov as the new Prime Minister after reaching one-third of the deputies who met the quorum. (OSCE, 2020: 22). Known as “from prison to prime minister” (Putz, 2020) in the international press, Caparov's nomination as Prime Minister was approved by President Jeenbekov on the same day. However, on October 15, 2020, Jeenbekov announced his resignation and Japarov announced the new acting President of Kyrgyzstan.

The sudden and rapid rise of Caparov brought with it a new constitutional process. Being the advocate of the presidential model presented in the proposed new draft constitution, Caparov emphasizes a strong presidency in terms of political stability. Therefore, the president or head of state is planned to be effective in legislative activities as well as executive power. Based on the strong presidential content of the new draft constitution, it is seen that Kyrgyzstan will transition from semi-presidential to strengthened presidency during the Caparov period and this transition is supported by constitutional amendments. In addition, it is important to conclude that the patronal relations, which are an integral part of the country's politics, will be established through the personal relations that Caparov developed from the business world and prison, unlike family, kinship or party relations as in previous periods.

As a result, we see that all the constitutional changes experienced in Kyrgyzstan, the way of politics and the nature of the political system have developed within the framework of the relations and power of the political leaders. In short, the networks of patronal relations and the politics developed through these networks come before the democratization and political stability of the country. As Pistan, mentioned in the theory part of the study, emphasizes with the concept of pseudo-constitutionalism, constitutional changes in Kyrgyzstan also prioritize the term leader himself and his relations rather than political stability.

Conclusion

In this study, the constitutional changes made in Kyrgyzstan in the post-Soviet period are examined from the perspective of political system analysis within the framework of the constitutional institutionalist approach. This analysis also explained the relationship networks of political leaders and political instability. Political system, political instability, constitutional regulations, leader-oriented politics, patronal relations are the basic concepts of the working hypotheses, as mentioned in the previous sections. In this context, there is a confirmation of the hypotheses put forward in the study.

First, leader-oriented constitutional changes in post-Soviet Kyrgyzstan cause political instability. Because although the country has started to fulfill the institutional requirements of being an independent country, this institutionalism has not brought an objective political system in the constitutional sense. In the institutionalist view, constitutional amendments are made for the continuity of political institutions. However, the constitutional changes seen in Kyrgyzstan are parallel to the aims of political leaders to secure themselves and their patronal relations networks.

Second, patronal relations in post-Soviet Kyrgyzstan are influential in political instability and political leadership change. Every period of leadership change in the country is experienced by eventful election processes. The basis of these events is the separation of the northern and southern regions, which is also effective in the political conflicts in the country. This distinction is the source of the patronage system in political relations. These patronage relations based on relatives, clans, parties or economic bases negatively affect the institutionalism and democracy of the country. The fact that the multi-ethnic structure cannot be managed is an important cause of political instability. Because the Kyrgyz political system, which does not solve this problem with an objective administration, acts on the basis of the personal relationship networks of the leaders. Through these networks that develop informally, political leaders can make arbitrary appointments to state institutions regardless of merit. In

Kyrgyzstan, where constitutional amendments are used by the leaders to their advantage, constitutional amendment is a form of policy making.

In conclusion, the main concluding argument supporting the research questions and hypotheses of the study; Institutionalization and constitutional changes in Kyrgyzstan between 1991 and 2020 were made not for the stable functioning of the political system, but within the framework of the tradition of leader-oriented politics. This is the main reason for political instability.

References

- Azattyk. (2010). Биримдик жана өнүгүү коалициясы түзүлгөнү жарыяланды (Coalition for Unity and Development announced), <https://www.azattyk.org/a/2250813.html> (23 January, 2023).
- Alkan, H. (2009). "Post-Soviet Politics in Kyrgyzstan: Between Centralism and Localism?" *Contemporary Politics*. 15 (3), 355-375.
- Alkan, H. (2010). *Otoriter Merkezileşmeye Karşı Merkezkaç Direnişinin Gölgesinde Siyasal İktidarsızlık*. Ankara: Stratejik Düşünce Enstitüsü.
- Alkan, H. (2011). *Orta Asya Türk Cumhuriyetlerinde Siyasal Hayat ve Kurumlar*. Ankara: USAK.
- Alkan, H. (2018). *Cumhurbaşkanlığı Sistemi: Kurumsalcı Yaklaşımın Işığında Yeni Siyasetin İzleri*. Ankara: Liberte.
- Coldoşov, A. (2017). "Kırgızistan İç Siyaseti" in *Kırgızistan: Tarih-Toplum-Ekonomi-Siyaset*. Ed., Cengiz Buyar. Bishkek: BYR Publishing House, 245-286.
- Constitution of the Kyrgyz Republic. (1993).
- Constitution of the Kyrgyz Republic. (2007).
- Constitution of the Kyrgyz Republic. (2010).
- Constitution of the Kyrgyz Republic. (2010-Rev.2016).
- Easton, D. (1965). *A Systems Analysis of Political Life*. New York: John Wiley.
- Engvall, J. (2017). "From Monopoly to Competition Constitutions and Rent Seeking in Kyrgyzstan". *Problems of Post Communism*. 65 (4), 271-283.
- Esengeldiev, A. (2017). "Kyrgyzstan's 2016 Constitutional Referendum", <https://freedomhouse.org/report/analytical-brief/2017/kyrgyzstans-2016-constitutional-referendum> (1 January, 2023).
- Eurasianet. (2016). "Kyrgyzstan: Presidential Loyalist Named New PM.", <https://eurasianet.org/kyrgyzstan-presidential-loyalist-named-new-pm> (2 January, 2023).
- Eurasinet. (2017). "Kyrgyzstan: Most Competitive Presidential Race in Country's History Taking Shape", <https://eurasianet.org/kyrgyzstan-most-competitive-presidential-race-in-countrys-history-taking-shape> (1 January, 2023).
- Eurasinet. (2019). "Kyrgyzstan: Former president on verge of losing immunity", <https://eurasianet.org/kyrgyzstan-former-president-on-verge-of-losing-immunity> (1 January, 2023).
- Freedom House. (2016). "Kyrgyzstan: Changes to Constitution Bolster Authoritarianism", <https://freedomhouse.org/article/kyrgyzstan-changes-constitution-bolster-authoritarianism> (1 January, 2023).
- Fumagalli, M. (2015). "Kyrgyzstan 2015: A Country Adrift?". *Asia Minor*. 26, 469-481.
- Fumagalli, M. (2016). "Semi-Presidentialism in Kyrgyzstan", *Semi-Presidentialism in the Caucasus and Central Asia*. Ed., R. Elgie and S. Moestrup. Londra: Palgrave Macmillan, 173-205.
- Ismailbekova, A. (2018). "Informal Governance and Corruptio-Transcending the Principal Agent and Collective Action Paradigms Kyrgyzstan Country Report Part 1 Macro Level", *A joined report by Basel*

Institute on Governance, <https://baselgovernance.org/publications/informal-governance-and-corruption-transcending-principal-agent-and-collective-3> (1 January, 2023).

Kıral, B. (2020). “Document Analysis as a Qualitative Data Analysis Method.” *Journal of Social Sciences Institute*. 8 (15), 170-189.

Kırgız Cumhuriyeti MSK Bilgi Dairesi. (2017). “Merkez Seçim Komisyonu, 15 Ekim 2017 tarihinde Kırgızistan Cumhurbaşkanı seçimlerinin sonuçlarını belirledi”, <https://shailoo.gov.kg/ru/news/1973/> (1 January, 2023).

Kırgızistan Ülke Bülteni. (2012). “Dış Ekonomik İlişkiler Kurulu”, <https://www.deik.org.tr/uploads/kirgizistan-ulke-bulteni.pdf> (1 January, 2023).

Leonard, P. (2020). “Kyrgyzstan: Politician’s mob rampage draws army onto the streets”, <https://eurasianet.org/kyrgyzstan-politicians-mob-rampage-draws-army-onto-the-streets> (1 January, 2023).

Meldon, M. (2016). “Kyrgyzstan’s Constitutional Referendum: Steering Populism Toward Securing Vested Interests”, <https://constitutionnet.org/news/kyrgyzstans-constitutional-referendum-steering-populism-toward-securing-vested-interests> (1 January, 2023).

OSCE. (2021). Kyrgyz Republic- Early Presidential Election 10 January 2021 Statement of Preliminary Findings and Conclusions. Bishkek: OSCE.

OSCE. (2020). Kyrgyz Republic Parliamentary Elections 4 October 2020 Final Report. Warsaw: OSCE.

OSCE. (2016). Kyrgyz Republic Parliamentary Elections 4 October 2015 Final Report. Warsaw: OSCE.

OSCE. (2012). Kyrgyz Republic Presidential Election 30 October 2011 Final Report. Warsaw: OSCE.

Öraz, S. (2006). “Tribal Connections within the Political Processes: The Case of Kyrgyzstan.” *Journal of Central Asian and Caucasus Studies*. 1 (2), 78-91.

Pannier, B. (2015). “In Kyrgyzstan, An Unexpected Victory For Atambaev’s Chosen Candidate”, <https://www.rferl.org/a/kyrgyzstan-presidential-election-analysis-jeenbekov/28796176.html> (1 January, 2023).

Pannier, B. (2016). “What’s in Kyrgyzstan’s Constitutional Referendum?”, <https://www.rferl.org/a/kyrgyzstan-constitutional-referendum-whats-at-stake/28164053.html> (1 January, 2023).

Pistan, C. (2019). “Pseudo Constitutionalism in Central Asia: Curse or Cure?”, <https://www.sipotra.it/wp-content/uploads/2019/04/Pseudo-Constitutionalism-in-Central-Asia-Curse-or-Cure.pdf> (1 January, 2023).

Putz, C. (2020). “From Prison to Parliament: Meet Kyrgyzstan’s New Prime Minister”, <https://thediplomat.com/2020/10/from-prison-to-parliament-meet-kyrgyzstans-new-prime-minister/> (1 January, 2023).

Putz, C. (2016). “Kyrgyzstan’s Controversial Constitutional Referendum”, <https://thediplomat.com/2016/12/kyrgyzstans-controversial-constitutional-referendum/> (1 January, 2023).

RFE/RL’s Kyrgyz Service. (2017). “New Kyrgyz President Bestows ‘Hero’ Title On Predecessor Atambaev”, <https://www.rferl.org/a/kyrgyzstan-jeenbekov-atambaev-hero-award/28882047.html> (1 January, 2023).

Rickleton, C. (2019). “Kyrgyzstan: Pressured Ex-candidate Says He Wants No Part of Power”, <https://eurasianet.org/kyrgyzstan-pressured-ex-candidate-says-he-wants-no-part-of-power> (1 January, 2023).

Rickleton, C. (2020). “Kyrgyzstan’s China Debt: Between Crowdfunding and Austerity”, <https://eurasianet.org/kyrgyzstans-china-debt-between-crowdfunding-and-austerity> (1 January, 2023).

Ryabkov, M. (2008). "The north-south cleavage and political support in Kyrgyzstan". *Central Asian Survey*. 27 (3-4), 301-316.

Tayfur, N. A. (2020). "Kyrgyzstan: New Cabinet, Premier Japarov Sworn in", <https://www.aa.com.tr/en/asia-pacific/kyrgyzstan-new-cabinet-premier-japarov-sworn-in/2022599> (1 January, 2023).

Trilling, D. (2010). "Kyrgyzstan: Bishkek Coalition Talks Back at Square One", 12 Aralık 2010, <http://www.eurasianet.org/node/62520> (1 January, 2023).

TURKPA. (2015). "4 Ekim 2015 Tarihinde Kırgız Cumhuriyeti'nde Gerçekleştirilen Parlamento Seçimlerine İlişkin Rapor", https://turkpa.org/tr/content/faaliyetler/preandparlelections/634_krgzistan_cumhuriyeti_parlamento_seimleri_raporu_4_ekim_2015 (1 January, 2023).

Wach, E. (2013). *Learning about Qualitative Document Analysis*. IDS Practice Papers.

Umarov, T. (2019). "The Failure of Atambayev's Planned Power Transition", <https://carnegie.ru/2019/08/23/failure-of-atambayev-s-planned-power-transition-pub-79718> (1 January, 2023).

CONTRIBUTION LEVELS OF THE AUTHORS: First Author 50%; Second Author 50%.

ETHICS COMMISSION APPROVAL: There is no need for ethics commission approval in the study.

FINANCIAL SUPPORT: No financial support was received in the study.

CONFLICT OF INTEREST: There is no potential conflict of interest in the study.

COPYRIGHT AND SIMILARITY REPORT: The authors own the copyright of their works published in the journal; the similarity report of the study has been received.

COMPLIANCE WITH SCIENTIFIC AND ETHICAL PRINCIPLES: It has been declared that scientific and ethical principles have been followed during the preparation of this study and all studies used are stated under the heading "References".

Shiraliyev, M. (2023). "The European Union's Conflict Resolution Policy in The South Caucasus".
Asya Araştırmaları Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi. 7 (Özel Sayı-1), 83-98.

Araştırma Makalesi

**THE EUROPEAN UNION'S CONFLICT RESOLUTION POLICY IN THE SOUTH
CAUCASUS***

Avrupa Birliği'nin Güney Kafkasya'daki Çatışma Çözümü Politikası

Museyib SHIRALIYEV **

Abstract

The South Caucasus region has served as a frontier between Western and Eastern civilizations for millennia. The area is rife with conflict due to international borders drawn after the collapse of the Soviet Union, without regard to historical consolidation and international legal reconciliation. The EU's approach to conflict resolution is underpinned by its political legitimacy and economic power, which enhance its ability to assert its presence in areas of conflict or crisis. However, while there is a desire among the region's countries for greater engagement with the EU, there is an asynchrony between the Union's security policy and the expectations of the South Caucasian states, resulting in an inefficient security situation. It seems that the security cacophony in and around the South Caucasus will continue unless there is a transition from neorealist behavior to positive peace and unless all actors change their foreign policy thinking.

Keywords: *European Union, South Caucasus, Karabakh, Conflict Resolution, Mediation.*

* Geliş Tarihi / Received: 22.12.2023, Kabul Tarihi / Accepted: 26.12.2023. <https://doi.org/10.58640/asyar.1408255>

** PhD Candidate, Ankara Hacı Bayram Veli University Faculty of Economics and Administrative Sciences Department of International Relations, shiraliyev.museyib@hbv.edu.tr, ORCID ID:<https://orcid.org/0000-0002-7407-194X>

Öz

Güney Kafkasya bölgesi, binlerce yıldır Batı ve Doğu medeniyetleri arasında sınır rolü oynamıştır. Bölge, Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra oluşturulan ve tarihsel konsolidasyon ve uluslararası yasal mutabakat gözetilmeksizin çizilen uluslararası sınırlar nedeniyle çatışmalarla doludur. AB'nin ihtilaf çözümüne yaklaşımı, siyasi meşruiyeti ve ekonomik gücü ile desteklenmektedir; bu, çatışma veya kriz alanlarında varlığını gösterme yeteneğini artırmaktadır. Ancak bölge ülkelerinin AB ile daha fazla bağ kurma arzusu olmasına rağmen, Birliğin güvenlik politikası ile Güney Kafkasya devletlerinin beklentileri arasında bir asenkronizasyon güvenlik durumuna neden olmaktadır. Neorealizmden pozitif barışa geçiş olmadığı sürece Güney Kafkasya ve çevresindeki güvenlik sorunları devam edecek gibi görünmektedir.

Anahtar Kelimeler: Avrupa Birliği, Güney Kafkasya, Karabağ, Çatışma Çözümü, Arbuluculuk.

Introduction

The European Union (EU) engages in conflict resolution efforts through both its military and civil missions deployed in various parts of the world. The EU's conflict resolution approach is underpinned by its political legitimacy and economic power, which enhance its ability to assert its presence in conflict or crisis areas. Furthermore, the EU's operational and structural capabilities have positioned it as a significant security actor.

The South Caucasus region has acted as a boundary between Western and Eastern civilizations for millennia. The region is rife with conflict due to the international borders established after the collapse of the Soviet Union, which were drawn without regard for historical consolidation and international legal reconciliation. Consequently, the lingering predicament of the principles of territorial integrity and self-determination has impeded the resolution of conflicts in the South Caucasus.

From the perspective of hegemony, the EU's prolonged low profile in the conflict resolution process in the South Caucasus is largely due to the reluctance of EU member states to undertake further commitments over a wide geographical area that extends beyond their backyards. In addition, the difficulty of achieving political solidarity and unity of interests in matters related to foreign policy has always been the most obvious weakness of the EU. The prevailing uncertainty among the countries in the South Caucasus is also reflected in the EU's shifting priorities and strategic paradigms in regional integration issues. Therefore, any new game-changing initiatives introduced by global and regional actors must be contextualized to determine the future trajectory of the European security complex and regional security construction.

The comprehensive invasion of Ukraine by Russia on February 24, 2022, has significantly altered the geopolitical landscape in the South Caucasus, a strategic junction between Europe, Asia, and the Middle East. Moscow, traditionally the dominant security power in the South Caucasus, has seen its influence wane due to the Ukrainian conflict, leading to an increase in political and economic activity in the region by other nations, including Türkiye, Iran, and China. As Moscow's ability to maintain the status quo in the South Caucasus is increasingly compromised due to its military involvement in Ukraine, Brussels is also testing its potential as a diplomatic actor in the conflict resolution between Armenia and Azerbaijan over Karabakh.

The EU aims to focus on peace-building in the South Caucasus within its foreign and security policy, but neither the EU's Eastern Partnership (EaP) program nor other initiatives have explicitly set clear goals for resolving conflicts in the region. The ongoing war in Ukraine and the rise of far-right movements are causing significant and irreversible changes in Europe's security architecture and the EU's foreign and security policy agenda. Russia's aggressive actions also have implications for the security concerns of South Caucasus countries, presenting the EU with a unique opportunity to deepen and strengthen its relations with the region.

This paper aims to explore the increasing role of the EU in peace-building within the South Caucasus. It seeks to address questions about how the EU's Conflict Resolution framework addresses security threats in the region and how the EU perceives and shapes its role in the peace-building process as an active participant.

The article employs a methodological approach that involves analyzing the EU's strategic documents related to regional conflicts, as well as the various bilateral and multilateral cooperation

frameworks between the EU and the South Caucasus countries. Despite the EU's "normative" and "civilizing" influence, its capacity to engage with and influence conflicts in the region has been limited. However, the article highlights a shift in the EU's responsibility, transitioning from a stabilizing actor to one that increasingly impacts the peace-building process.

Conceptual Framework

As a geopolitically and geostrategically important region, the South Caucasus forms a bridge between Europe, Asia, and the Middle East and has a rich potential in terms of energy resources, transport corridors, and cultural diversity. Since their independence in 1991, Azerbaijan, Georgia, and Armenia in the South Caucasus have experienced various problems both within themselves and with regional and global actors.

In this study, the EU's conflict resolution policy in the South Caucasus will be analysed in the context of hegemonic strategies and the consequences of these strategies for the security, democracy and development of the countries in the region will be discussed.

Hegemony, which constitutes the conceptual framework of the article, was preferred as an explanatory concept instead of the concept of "power" after the realist paradigm failed to explain the changes in the international system in the 1970s. The basic ideas on the concept of hegemony in international relations are based not only on the writings of Antonio Gramsci, but also on the neo-Gramscian School, especially on the views of Robert Cox. The revival of the neo-Gramscian perspective of hegemony in international relations has contributed to the explanation and understanding of post-Cold War conflicts. In particular, the concepts of "hegemony" and "world order" help to analyse protracted and deeply rooted violent conflicts. According to Gramsci, hegemony is a form of domination achieved not only by force but also by consent. Neo-Gramscian theories recognise that the international system is not only composed of states, but that non-state actors also play a role. According to these theories, in order to be a hegemonic power in the international system, it is necessary to have not only military and economic power, but also ideological and cultural power. According to Cox, hegemony cannot be understood only in terms of inter-state relations, because hegemony is based on a model of production at the international level that enables states to connect with their social classes. This production model includes both economic and ideological elements.¹

This research emerged from studies of policy-making in various contexts, including the European Neighbourhood Policy. The choice of this perspective reflects the assumption that different approaches to conflict resolution depend on how the conflict is understood. Some approaches assume that conflicting identities are stable, especially in violent situations, while others assume that identities are flexible and can change over time.

This indicates the importance of evaluating the perspectives and concepts that EU policy-makers hold regarding conflict. Several previous studies on the EU's approach to resolving conflicts have highlighted the potential benefits of such an assessment. These studies have demonstrated how the EU's understanding of conflict, as conceptualized by EU policy-makers, can shed light on its policy preferences. Hughes provides an example of this by analyzing how the European Security Strategy conceptualizes the factors driving conflicts.

¹ See: (Cox, 1987; Cox, 1983: 162-175; Cox, 1981: 126-155).

The literature has made significant progress in enhancing our comprehension of the EU's involvement in resolving conflicts. However, its primary focus has been on identifying and empirically examining the factors that determine the EU's effectiveness in contributing to conflict resolution. In contrast, there has been limited attention given to analyzing the specific policies pursued by the EU when acting as a conflict resolution entity. This lack of analysis regarding the nature of the EU's conflict resolution policies poses an essential question: Does the EU's understanding of conflict resolution encompass the potential for transforming identities, as assumed in a considerable portion of the literature?

The EU's role and effectiveness in conflict resolution are often contested and challenged by both internal and external factors, such as divergent member states' interests, institutional fragmentation, limited resources, competing norms and values, and changing geopolitical dynamics. Therefore, it is essential to develop a conceptual framework that can help to understand and evaluate the EU's conflict resolution policies and practices in different contexts and scenarios. This article proposes such a framework, based on three main dimensions: the EU's identity, capabilities, and strategies as a conflict resolution actor. The paper argues that these dimensions are interrelated and mutually reinforcing and that they shape the EU's opportunities and challenges in dealing with various types of conflicts. The paper also suggests some criteria and indicators to measure the EU's performance and impact on conflict resolution, as well as some recommendations for future research and policy development.

Evaluation of the EU Conflict Resolution Approach

There are significant opportunities related to the energy deposits of the Caspian Sea and the role of the South Caucasus as both a resource-rich area and a transit corridor for carrying petroleum and gas to Europe, counterweighing dependence on Persian Gulf oil and Russian gas supplies. EU member states have increasing economic interests in the region – a potentially lucrative and attractive place for foreign direct investment, especially for multinational oil companies. In addition, it seems that the successive crises experienced during the European Union integration process are essentially economic rather than political. It can also be seen that despite the EU's ongoing economic successes, this performance is by no means guaranteed during the crisis (Shiraliyev, 2022a: 149). Hence, resolving conflicts is considered a prerequisite for securing energy export routes. Additionally, internal political stability is essential for the development of crucial energy and infrastructure projects in the region. The European Union (EU) adopted a strategy in the South Caucasus between 1999 and 2001, focusing on specific policy mechanisms outlined in the Partnership and Cooperation Agreements (PCAs) signed with Azerbaijan, Georgia, and Armenia in Luxembourg in June 1999. These PCAs marked a significant advancement in EU-South Caucasian countries relations. Despite the EU's notification at the Luxembourg summit that it would not support the status quo with substantial aid, EU actions and assistance were positioned as incentives for positive change. As a result, EU initiatives in the South Caucasus strengthened political dialogue with the young states, supported the Organization for Security and Co-operation in Europe (OSCE) in conflict areas through funding small-scale rehabilitation programs, assisted the OSCE in monitoring sections of the Georgian–Russian border, and expressed readiness to support large-scale rehabilitation in the event of an Armenian–Azerbaijani settlement. However, during this period, the EU lacked a coherent approach in developing a more concrete vision for the South Caucasus. Despite calls from the European Parliament for stronger engagement, EU member states did not succeed in further elaborating EU policy. While the EU maintained an overall strategy for the region, specific member states had clearer agendas, with the possibility of adopting a unified approach under the common foreign

and security policy. In early 2001, there was increasing pressure for a significant review of EU policy mechanisms in the region. Then Commissioner for External Relations Chris Patten and the late Anna Lindh, the former Swedish foreign minister, published a joint article emphasizing that “the EU cannot afford to neglect the Southern Caucasus” and committing to a more robust EU role in helping resolve territorial conflicts. This led to several measures by the EU to enhance political dialogue with the three states and a willingness to play a more active role in supporting mediation efforts. Predictably, the tragic events of September 11, 2001, prompted changes in EU policy, resulting in a redefined stance toward the South Caucasus. EU officials made repeated visits to the three states to assess progress in their political and economic transitions and the implementation of the PCAs (Nuriyev, 2007: 3).

During the period from low profile to increased interest, which lasted until the appointment of the EU’s Special Representative for the South Caucasus in 2003, the EU maintained a distant approach to facilitating conflict resolution in the region. The EU’s involvement in conflict resolution mainly consisted of passive political participation limited to political statements and communications. This approach served the EU’s belief that promoting economic development and civil society through such a policy will reduce the likelihood of conflicts reoccurring, thereby creating the preconditions for lasting stability. However, compared to other troubled regions close to the EU borders, such as Eastern European countries and the Balkans, the South Caucasus region was not a high priority on the EU’s foreign policy agenda. As a result, the EU preferred to maintain political distance and limit its political role to supporting the activities of the UN and OSCE (Popescu, 2007: 15).

However, political changes emerged in the light of the eastern enlargement wave, which led to revisions in the EU’s foreign policy towards the South Caucasus. Therefore, mitigating the potential threats posed by unresolved conflicts in the region has become one of the prominent issues on the EU’s foreign policy agenda. The EU’s growing interest in the region, including its vast hydrocarbon resources and its position as the critical energy and transport infrastructure corridor linking Central Asia and the Caucasus, especially the Caspian Basin with Europe, has conditioned its involvement in the region on economic interests (Ibrayeva et.al., 2018: 157).

The inclusion of the three republics in the European Neighborhood Policy (ENP) in 2004 was the next turning point in EU-South Caucasus relations. Despite the adoption of Action Plans to help the South Caucasus states approach European standards, the EU has failed to increase its profile in conflict resolution in the region. Despite the adoption of Action Plans in 2006 to help these states approach European standards, the EU has failed to increase its profile in conflict resolution in the South Caucasus (International Crisis Group, 2006: 2). Although conflict resolution is addressed in the ENP Strategy Paper and individual Action Plans, these references have been vague, indicating a lack of a well-thought-out EU policy for conflict resolution in the region. While the issue of conflict resolution is addressed in both the ENP Strategy Paper and the individual Action Plans, these references have been rather vague across all documents, regardless of the growing understanding that the EU needs to raise its profile in conflict resolution in the region. For example, while emphasizing the importance of respecting the sovereignty and territorial integrity of Azerbaijan in the Action Plans, the fact that it underlines the “right to self-determination” with Armenia proves there is no well-thought-out EU policy for conflict resolution in the South Caucasus (Jafarova, 2011: 63-65). For this reason, the ENP is seen as an “indirect conflict prevention policy” or counterpart to the fact that the EU continues to avoid direct involvement in conflict resolution (Belyi, 2009: 222). The Eastern Partnership Program, which is another framework

far from designing a clear strategy for conflict resolution, was also evaluated as an attempt to camouflage the weakness of the Neighborhood Policy (Mikhelidze, 2009: 10). Since there are differences in security contexts between the regions concerned (Eastern Europe, South Caucasus) in the Eastern Partnership Initiative, several limitations and setbacks are likely to arise in implementing regional cooperation models that adversely affect the EU's role.

The European Parliament adopted a resolution in 2010 to support the conflict resolution process in the South Caucasus through confidence building. The resolution promised that the entry into force of the Lisbon Treaty would accelerate EU activism in the region. However, the EU's role in conflict resolution remains considerably lower than other external actors such as the USA, Russia, and Türkiye, which have all-round advantages. Overall, the EU's involvement in conflict resolution in the South Caucasus has been indirect and limited, despite its growing strategic interest in the region (European Parliament, 2010).

The EU's Position in the Russo-Georgian War

The Russia-Georgia war of 2008 was a short but intense armed conflict that erupted in the breakaway regions of South Ossetia and Abkhazia, and involved the intervention of Russian military forces on the side of the separatists. Also, this war is considered a significant event that unfolded in the post-Soviet space, highlighting the fragility of regional stability and the challenges of conflict resolution. The war revealed profound deficiencies in the Russian armed forces. Moscow was surprised by the poor performance of its air power, and more importantly the inability of different services to work together (Shiraliyev, 2023a: 9). A better understanding of the 2008 Russia-Georgia War offers important insights into the motivations that underpinned the Russian annexation of Crimea and how the subsequent conflict in eastern Ukraine has unfolded. The war posed a serious challenge for the EU, which had declared its ambition to play a more active role in global security and to promote a peaceful and cooperative neighborhood. In response to this conflict, the EU sought to play a prominent role in mediating and resolving the tensions between Russia and Georgia.

The EU's primary objective in addressing the Russia-Georgia war was to promote peace, stability, and the preservation of territorial integrity in the region. Recognizing the potential ramifications of the conflict, the EU aimed to prevent further escalation and mitigate the humanitarian and security consequences. Furthermore, the EU sought to foster a sustainable peace agreement, establish a constructive dialogue between the conflicting parties, and support the implementation of international law and norms.²

In relation to Georgia's secessionist conflicts, the EU's conflict resolution policies have four different objectives: conflict prevention, conflict transformation, international conflict management and conflict settlement.

The EU adopted a multifaceted approach to resolving the Russia-Georgia conflict, combining diplomatic efforts, mediation, and support for the peace process. Firstly, the EU engaged in diplomatic initiatives by actively encouraging dialogue between the conflicting parties. High-level EU officials visited Moscow and Tbilisi, urging both sides to exercise restraint and engage in negotiations. Additionally, the EU deployed its Monitoring Mission in Georgia (EUMM), contributing to confidence-

² See: (Forsberg and Seppo, 2011: 121-137).

building measures and facilitating communication between Russia and Georgia (EUMM, 2018). Mediation played a crucial role in the EU's conflict resolution policy. The EU, alongside the Organization for Security and Co-operation in Europe (OSCE), initiated the Geneva International Discussions (GID), serving as a platform for negotiations and conflict resolution. These discussions aimed to address core issues, including the security situation in the conflict zones, the return of displaced persons, and the status of South Ossetia and Abkhazia. The EU actively participated in the GID, supporting dialogue and fostering a peaceful resolution (Office of the State Minister of Georgia for Reconciliation and Civic Equality, 2023).

Despite the EU's concerted efforts, the conflict resolution process faced several challenges and yielded limited outcomes. One of the major obstacles was Russia's reluctance to fully engage with the EU as a mediator, emphasizing its preference for bilateral talks with Georgia. This hindered the EU's ability to exert significant influence on the conflict resolution process. Moreover, the unresolved status of the breakaway regions of South Ossetia and Abkhazia continued to impede progress, as the conflicting parties held divergent positions on their future.

Nevertheless, the EU's conflict resolution policy did achieve some notable results. The deployment of the EUMM played a crucial role in reducing tensions on the ground and facilitating humanitarian assistance. The EU also provided substantial financial support for post-conflict reconstruction and development projects in Georgia, which aimed to foster stability and reconciliation. Furthermore, the Geneva International Discussions, with the EU's active involvement, created a platform for ongoing negotiations and maintained international attention on the conflict. The EU's conflict resolution policy towards the Russia-Georgia war demonstrated the organization's commitment to promoting peace, stability, and adherence to international norms in the region. While facing challenges and limited outcomes, the EU's multifaceted approach, including diplomatic efforts, mediation, and financial assistance, contributed to mitigating the conflict's immediate consequences and maintaining a dialogue between the conflicting parties. Moving forward, the EU should continue to actively engage in the conflict resolution process, encouraging all parties to pursue peaceful solutions and supporting initiatives that facilitate a lasting resolution to the Russia-Georgia conflict.

The EU's Role as Mediator Before and After The 44-Day Karabakh War

The Karabakh conflict has been ongoing since the early 1990s and has been one of the most protracted and complex in the post-Soviet space over the years. Despite several attempts to resolve the issue peacefully, the parties have failed to reach a lasting and comprehensive settlement. The EU, as a regional actor along with other international actors such as the Organization for Security and Cooperation in Europe (OSCE) Minsk Group, had been involved in mediating the conflict. The EU's involvement in the mediation efforts primarily consisted of providing political support, advocating for a peaceful resolution, and encouraging dialogue between the parties involved. The EU, through its External Action Service (EEAS), issued statements calling for a peaceful settlement and emphasizing the importance of negotiations. It also supported confidence-building measures, humanitarian assistance, and projects promoting reconciliation and dialogue between Armenian and Azerbaijani communities (Helfi, 2023).

However, the EU's influence as a mediator was limited due to several factors. First, the EU had to contend with the primary mediation efforts led by the Minsk Group, which had more direct involvement in the negotiation process. Second, the conflict remained highly complex and deeply rooted, with

multiple historical, ethnic, and geopolitical dimensions, making it challenging to find a mutually acceptable solution. Third, the EU's political leverage has been limited by its lack of direct involvement in the talks, its internal divisions among member states, and its competing interests with other regional powers, such as Russia and Türkiye (Shiraliyev, 2022c: 105-107).

Humanitarianly, the EU has been one of the largest donors of humanitarian aid to the conflict-affected populations, both in Karabakh and in the surrounding regions. The EU has assisted in various sectors, such as food security, health care, education, housing, and infrastructure. The EU has also supported the activities of international organizations and civil society groups working on humanitarian issues. However, the EU's humanitarian role has been hampered by the lack of access to some areas due to security reasons, the politicization of aid by the parties, and the insufficient coordination among donors and implementers.

Despite the military aggression and the refusal to implement the four resolutions adopted by the UN Security Council in 1993 (Nos. 822, 853, 874 and 884) demanding the immediate, complete and unconditional withdrawal of Armenian troops from the occupied territories of Azerbaijan, no sanctions were imposed against Armenia. No distinction was made between the aggressor state and the occupied state. On the contrary, Armenia has strengthened the occupation, committed war crimes, illegal settlement and illegal exploitation of our natural resources, and destroyed the cultural and religious heritage of the Azerbaijani people. Emboldened by impunity, Armenia has gone even further, threatening Azerbaijan with a new war for new territories and resorting to military provocations along the state border and the former line of contact.

The Republic of Azerbaijan, the largest state in the South Caucasus in terms of area, influence, geopolitical position, economic development level and natural resources, won a decisive victory over Armenia in the Second Karabakh War that started on September 27, 2020, liberated its territories that had been under occupation for thirty years and proved to be the most powerful state in the region militarily (Shiraliyev, 2022b: 184). Unfortunately, the application of double standards and selective approach regarding the norms of international law and the decisions of international organizations has a negative impact on the fair resolution of conflicts in the world. Following the war, a ceasefire agreement was brokered by Russia, sidelining the EU's role as a mediator in the immediate aftermath. Despite the support of some European countries, such as France, the occupying Armenia was defeated by the might of the Azerbaijani army for only 44 days. Azerbaijan's rapid and well-organized military offensives led to Armenia's disorderly retreat from the occupied districts (*rayon*) with heavy losses. With the signing of the act of capitulation, which meant the surrender of Armenia and included the demands of Azerbaijan, the seven Armenian-occupied districts adjacent to Karabakh were unconditionally and completely cleared of Armenian troops and civilians who had settled in these rayons without the consent of Azerbaijan. In addition, some settlements of the Karabakh region, especially the city of Shusha, which is of great importance for Azerbaijan, came under Azerbaijani control (Shiraliyev, 2023b: 34). Azerbaijan has proved to the world that it has sufficient military power to liberate its territory from occupation, but that it prioritizes the peace process for the settlement of the conflict in the region. Despite the constant and direct attacks on its own civilian population during the war and despite being provoked to do so, it has never targeted civilians or used disproportionate force. A controlled and peace-oriented process management Azerbaijan has realized it. This attitude of Azerbaijan is an important step for the future of the region. The steps taken by Azerbaijan towards the resolution of the Karabakh conflict have contributed to laying the foundation for a new multilateral cooperation environment in the

region in which Armenia will also participate. Because the realization of a lasting peace and cooperation process in the region can only be possible within the framework of ensuring the territorial integrity of the countries of the region and their respect for each other's sovereignty (Hasanoğlu, Memmedov & Maharramov, 2020: 523).

The European Union's (EU) new policy objectives for the post-2020 period prioritize enhancing security in the Eastern Partnership region, including Azerbaijan and Armenia. Rather than intervening militarily, the EU aims to strengthen the economy, communications, and society to achieve greater security in the region (European Council, 2023). The EU's participation in establishing sustainable peace between Armenia and Azerbaijan is crucial for protecting its immediate environment and creating a security belt within its borders. As a normative superpower, the EU's interest in ensuring sustainable peace in the region is both a matter of welfare and security within the EU itself. Mediation activities between Armenia and Azerbaijan have been promoted through negotiations and projects under the Eastern Partnership, as well as official summits between the leaders of the EU and the conflicting countries. The EU's support for the territorial integrity of the countries in the region and the inviolability of their borders has been clearly expressed, and its mediation attempts have been more confident when Karabakh was stated as Azerbaijani territory (Azerbaijan Ministry of Foreign Affairs, 2023). The EU's meeting in Brussels with Armenian Prime Minister Nikol Pashinyan and Azerbaijani President Ilham Aliyev in December 2021 was a significant step towards showing the importance of possible cooperation between the conflicting parties in the South Caucasus and revealing the areas where reconciliation is needed (Huseynov, 2021). However, diplomatic talks and negotiations to resolve the remaining issues in the region after the 44-Day Karabakh War did not yield positive results.

The large-scale invasion of Ukraine on February 24, 2022, and as a result, the increasing international isolation of Russia, the traditional security hegemon in the South Caucasus, in the political scene, has both political and economic implications for Türkiye, Iran, and China as well as the EU throughout the Caucasus. created new economic opportunities. In the face of disappointment with Moscow's actions, the EU noticed opportunities to increase its role as a conflict resolution partner, especially in the Karabakh conflict. Trapped in Ukraine, Russia has become an increasingly unreliable guarantor of its de facto control over Karabakh. After the Second Karabakh War between Armenia and Azerbaijan in 2020, Russia increased its influence in the region, gained power as the sole mediator of the 10 November 2020 triple ceasefire declaration, and succeeded in eliminating the other Minsk Group co-chairs – France, and the USA. By deploying peacekeepers to the Karabakh conflict zone, Russia has also fulfilled a long-standing goal in the region. However, Russia's peacekeeping mission in Karabakh failed to fulfill its peacekeeping role even before the all-out invasion of Ukraine. The fact that Russia had to transfer a large amount of equipment and personnel from Karabakh to Ukraine caused the Armenian population to express their dissatisfaction due to security concerns (Chanadiri, 2022). Starting in the summer of 2022, Azerbaijan demanded that the Russian peacekeepers withdraw from the Lachin Corridor (the only gateway connecting Armenia to Karabakh), which is controlled by the Russian peacekeepers within the scope of the 10 November declaration (Gavin, 2022).

On September 19, 2023, the Azerbaijani Ministry of Defense launched a limited counter-terrorist operation in the region where illegal armed units are located in order to restore Azerbaijan's constitutional order and neutralize them. In launching the operation, Azerbaijan made a number of demands: the Armenian armed units will lay down their arms and surrender, the illegal "administrative

institutions" in the region will be dissolved and the process of integration of the civilian population within the framework of the constitution and laws of Azerbaijan will begin. Azerbaijan had announced that the operation could be halted if all these demands were met. Within 24 hours of the start of the operation, the illegal troops in the region accepted Azerbaijan's demands and surrendered. The main reason for this was the lack of external support for the separatists and the successful military operation of the Azerbaijani army. When the Azerbaijani army first took control of strategic heights and the supply routes of these armed groups, they had no choice but to surrender. Indeed, Armenia was adamant that it would not decide the fate of the Armenians living in Karabakh against their will, while the international community wanted Azerbaijan and the Karabakh Armenians to start a direct dialogue. Therefore, the decision of Karabakh Armenians themselves to integrate into Azerbaijan invalidated the arguments of Armenia and its supporters. On September 21, 2023, in the Azerbaijani city of Yevlakh, talks were held on the integration of Karabakh Armenians within the framework of the Azerbaijani constitution. After this meeting, Azerbaijan used the Aghdam-Khankendi road to meet the needs of civilians in Karabakh. Thus, the Aghdam-Khankendi road, which had been blocked by illegal armed groups for a long time, was opened. Azerbaijani President Ilham Aliyev signed a decree establishing a commission for the integration of Karabakh Armenians into Azerbaijan. On the one hand, this commission will work to ensure the functionality of Azerbaijani state institutions in Karabakh in the future, to solve the socio-economic problems of the Armenians in Karabakh, as well as their integration into Azerbaijan. Ultimately, this operation meant the defeat not only of the illegal armed units in Karabakh, but also of the forces supporting them. In fact, these developments are the result of the failed diplomacy of the United States of America (USA) and the EU. Because the Azerbaijani and Armenian sides have been conducting peace talks recently with the mediation of the US and the EU, and frankly, Azerbaijan hoped that the conflict would be resolved in this way. However, both sides' recent unilateral voicing of Armenia's demands and unjustified allegations against Azerbaijan, France's radical anti-Azerbaijani positions, statements against Azerbaijan in the US Senate and ignoring Armenia's violations of the agreements caused the peace talks to spiral out of control. While this situation caused serious reactions in Azerbaijan on the one hand, on the other hand, it led to the impossibility of resolving the issue through negotiations. The voices opposing this operation in Western countries, which recognize Karabakh as Azerbaijani territory and are aware of the presence of illegal weapons there, further increased Azerbaijan's distrust of the West. In conclusion, the anti-terrorist operation launched by Azerbaijan in Karabakh, Azerbaijan's own territory, is the result of the failure of the EU- and US-brokered peace talks and Armenia's failure to fulfill its obligations (Veliyev, 2023).

The surprise joint statement of the Presidency of Azerbaijan and the Prime Minister of Armenia on December 7, 2023 reversed the 30-year state of war and the increasingly tense atmosphere between the two states in recent months. While there was talk in Armenia that Azerbaijan wanted to prolong the peace talks and in Azerbaijan that Armenia wanted to prolong the peace talks, this declaration was an important step in easing tensions and building trust between the parties. This declaration, which is the first joint declaration after the two states gained independence, was also welcomed by Turkey, the US, the EU, Russia and many international actors. According to this declaration, the two countries reaffirm their intention to normalize relations and reach a peace agreement on the basis of respect for the principles of sovereignty and territorial integrity; Azerbaijan releases 32 Armenian soldiers and Armenia releases 2 Azerbaijani soldiers; Armenia agrees to Azerbaijan's participation in the 29th Conference of the Parties (COP) to the UN Framework Convention on Climate Change (UNFCCC). Conference of the Parties to the UN Framework Convention on Climate Change (COP29) by withdrawing its candidacy;

Armenia and Azerbaijan hope that other countries in the Eastern European Group will support Azerbaijan's hosting bid; the Republic of Azerbaijan supports Armenia's candidacy for membership of the COP Bureau of the Eastern European Group. This joint statement is very important in terms of setting a positive agenda on the road to a peace agreement between the two countries. There are several reasons for this. First, the parties issued a bilateral declaration without the mediation of a third party. Whereas Armenia has always wanted a mediator between the parties, Azerbaijan has proposed to resolve issues on a bilateral basis. Second, it was a confidence-building step for Armenia to support Azerbaijan's candidacy to host an international meeting when the Armenian side had withdrawn in favor of Azerbaijan. Third, this declaration is not the result of pressure, but the product of common goodwill and political will. These three points will greatly contribute to the creation of a positive atmosphere between the parties (Veliyev, 2023).

The EU's mediating role in facilitating the normalization of relations between Armenia and Azerbaijan is of utmost importance for achieving lasting peace in the South Caucasus region. However, further EU engagement is essential to make significant progress in the peace process. As a regional power with considerable diplomatic influence, the EU can play a crucial role in bringing the two countries together to find a mutually acceptable resolution to their disputes. Through diplomatic efforts, the EU can help bridge the gap between Armenia and Azerbaijan and encourage dialogue to address the core issues at the heart of the conflict. By facilitating negotiations and acting as a neutral mediator, the EU can help build trust and foster an atmosphere of cooperation, essential for any sustainable peace agreement. Moreover, the EU can leverage its economic and political leverage to incentivize both parties to pursue peaceful solutions and avoid further escalation of hostilities. By offering economic support and trade incentives tied to peaceful cooperation, the EU can encourage Armenia and Azerbaijan to seek compromises and work towards a shared future. However, the EU's engagement should not be limited to high-level negotiations alone. It should also involve grassroots diplomacy and people-to-people contacts, promoting reconciliation and understanding between the societies of Armenia and Azerbaijan. Civil society organizations, educational programs, and cultural exchanges can all contribute to building trust and reducing animosities between the two nations. Overall, the EU's mediating role and increased engagement in the South Caucasus peace process can be a vital catalyst for achieving the normalization of relations between Armenia and Azerbaijan. By actively facilitating dialogue, offering incentives, and fostering reconciliation at various levels, the EU can make a meaningful contribution to the sustainable peace and stability of the region (Shiraliyev, 2023c: 68).

Conclusion

The European Union's conflict resolution policy in the South Caucasus is an important step towards reducing instability and tension in the region. Throughout this article, it has been focused on this European Union policy and discussed its various dimensions. Promoting dialogue between the parties in the conflict zones, prioritizing diplomatic efforts and mediation initiatives, and supporting humanitarian aid and economic development activities are the main features of the European Union's conflict resolution policy.

For the European Union's conflict resolution policy in the South Caucasus to be effective, it must ensure close cooperation, and coordination with local actors. At the same time, it is important to implement various peace-building programs and projects in cooperation with the international community and to conduct comprehensive analyses of the causes and consequences of the conflict.

The findings of this paper highlight the potential of the European Union's conflict resolution policy in the South Caucasus. However, the success of this policy will require sustained effort, patience, and a long-term perspective. Taking into account the deep historical, cultural, and political factors in the conflict regions, the European Union's contribution to the resolution processes will contribute to enhancing regional stability and security.

The article underscores the significance of the European Union (EU) adopting a proactive and consistent strategy to achieve its objectives in the South Caucasus region. The recommendations provided in the paper highlight the EU's geopolitical role in the area and propose measures to enhance its influence and efficacy. Here is a concise overview of the key recommendations:

1. *Dedicated Strategy for the South Caucasus:* The EU is advised to create a dedicated strategy tailored specifically for the South Caucasus region. This strategy should clearly outline the EU's objectives and elaborate on the methods it plans to employ to attain them. It should encompass a wide spectrum of areas, including security, political engagement, economic collaboration, and the promotion of shared norms and values.

2. *Multi-Dimensional Approach:* The recommended strategy should adopt a comprehensive approach that takes into account various dimensions such as security, political stability, economic growth, and the advancement of shared norms and values. This all-encompassing approach would enable the EU to effectively address the intricate challenges and opportunities existing in the South Caucasus region.

3. *Enhanced Field Presence:* The paper proposes that the EU should bolster its on-ground presence in the three countries of the South Caucasus. This could involve increasing the number of EU representatives, diplomats, and experts stationed in the region. A more robust field presence would facilitate improved coordination of EU initiatives and contribute to a more unified approach.

4. *Coherence in Efforts:* To maximize its impact, the EU should ensure greater coherence among different entities and actors involved in its undertakings in the South Caucasus. This entails aligning the efforts of the European Commission, the EU Special Representative, the President of the European Council, and the field operations in Georgia and Armenia. Moreover, bilateral efforts by EU member states should be harmonized to prevent duplication and achieve a harmonized approach.

5. *Balanced Engagement:* The article suggests that the EU's involvement in the South Caucasus should be well-balanced, addressing not only geopolitical and security considerations but also economic development and normative principles. By amalgamating these diverse dimensions, the EU can contribute to stability, prosperity, and democratic values in the region.

In conclusion, the European Union's conflict resolution policy in the South Caucasus should be seen as an important instrument for peace and stability in the region. This policy has the potential to serve the interests not only of the conflict regions but also of the international community. However, realizing this potential will require sustained efforts, cooperation and flexibility.

References

Azerbaijan Ministry of Foreign Affairs. "Relations between Azerbaijan and European Union", <https://mfa.gov.az/en/category/regional-organisations/relations-between-azerbaijan-and-european-union> (30 August, 2023).

- Belyi, Andrei. (2009). "EU External Energy Policies: A Paradox of Integration", *Europe's Global Role: External Policies of the European Union*. Ed., Jan Orbie. Farnham, UK: Ashgate, 219-232.
- Chanadiri, Nino. (2022). "The South Caucasian Dimension of The War in Ukraine: Russia's Declining Influence is Giving The West a Role in The Karabakh Peace Process," *New Eastern Europe*, <https://neweasterneurope.eu/2022/11/07/the-south-caucasian-dimension-of-the-war-in-ukraine-russias-declining-influence-is-giving-the-west-a-role-in-the-karabakh-peace-process/> (29 August, 2023).
- Cox, Robert. (1987). *Production, Power, and World Order: Social Forces in The Making of History*. New York: Columbia University Press.
- Cox, Robert. (1983). "Gramsci, Hegemony and International Relations: An Essay in Method". *Millennium: Journal of International Studies*. 12 (2), 162-175.
- Cox, Robert. (1981). "Social Forces, States and World Orders: Beyond International Relations Theory". *Millennium: Journal of International Studies*. 10 (2), 126-155.
- EUMM. (2018). "European Union Monitoring Mission in Georgia", https://eumm.eu/data/image_db_innova/EUMM%20Factsheet%20ENG%202018%20JAN.pdf (26 August, 2023).
- European Council. "Eastern Partnership", <https://www.consilium.europa.eu/en/policies/eastern-partnership/> (11 August, 2023).
- European Parliament. (2010). "Report on the need for an EU Strategy for the South Caucasus", https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-7-2010-0193_EN.html (12 August, 2023).
- Forsberg, Tuomas and Antti Seppo. (2011). "The Russo-Georgian War and EU Mediation", *Russian Foreign Policy in the 21st Century*. Ed., Roger E. Kanet. London: Palgrave Macmillan, 121-137.
- Gavin, Gabriel. (2022). "With Russia distracted, clashes rock Nagorno-Karabakh," *Politico*, <https://www.politico.eu/article/russia-distracted-ukraine-clash-rock-nagorno-karabakh-azerbaijan/> (02 September, 2023).
- Hasanoğlu, M.; Memmedov, A. & Maharramov, B. (2020). "İkinci Karabağ Savaşı Sonrası Azerbaycan-Türkiye İlişkileri". *Uluslararası Yönetim Akademisi Dergisi*. 3 (3), 522-529.
- Helfi, Juliette. (2023). "The EU Mediation in the Nagorno-Karabakh Conflict: a Bold Endeavour", *European Student Think Tank*, <https://esthinktank.com/2023/02/20/the-eu-mediation-in-the-nagorno-karabakh-conflict-a-bold-endeavour/> (22 August, 2023).
- Hughes, James. (2009). "Introduction: The Making of EU Conflict Management Strategy- Development Through Security?". *Ethnopolitics*. 8 (3), 275-285.
- Huseynov, Vasif. (2021). "Opinion: After The Sochi Summit, A Qualitatively Different Stage in Armenia-Azerbaijan Negotiations", <https://www.commonspace.eu/opinion/opinion-after-sochi-summit-qualitatively-different-stage-armenia-azerbaijan-negotiations> (15 August, 2023).
- Ibrayeva, A.; Sannikov, D.; Kadyrov, M.; Zapevalov, V.; Hasanov, E. & Zuev, V. (2018). "Importance of The Caspian Countries for The European Union Energy Security". *International Journal of Energy Economics And Policy*. 8 (3), 150-159.
- International Crisis Group. (2006). "Conflict Resolution in the South Caucasus: The EU's Role", *Europe*

Report. (173), 1-29.

Jafarova, Esmira. (2011). "EU Conflict Resolution Policy Towards the South Caucasus". *Connections.* 10 (3), 59-80.

Mikhelidze, Nona. (2009). *Eastern Partnership and Conflicts in the South Caucasus: Old Wine in New Skins?* Rome: Istituto Affari Internazionali.

Nuriyev, Elkhan. (2007). "EU Policy in the South Caucasus: A view from Azerbaijan". *CEPS Working Documents.* (272), 1-27.

Office of the State Minister of Georgia for Reconciliation and Civic Equality. (2023). "Geneva International Discussions", <https://smr.gov.ge/en/page/26/geneva-international-discussions> (17 August, 2023).

Popescu, Nicu. (2007). "Europe's Unrecognised Neighbours: The EU in Abkhazia and South Ossetia". *CEPS.* (260), 1-41.

Shiraliyev, Museyib. (2023a). "Amerika Birleşik Devletleri'nin Obama ve Trump Dönemi Güney Kafkasya Politikasında Güvenlik Faktörü [Security Factor in the South Caucasian Policy of the United States in the South Caucasus under Obama and Trump]". *Kafkasya Çalışmaları.* 8 (14), 1-24.

Shiraliyev, Museyib. (2023b). İkinci Karabağ Savaşı sonrası Avrupa Birliği-Azerbaycan İlişkilerinin Değerlendirilmesi, *21. Uluslararası Türk Dünyası Sosyal Bilimler Kongresi (11 -14 Ekim 2023) Bildiriler Kitabı*, Ankara: TDAV, 1-34.

Shiraliyev, Museyib. (2023c). The European Union as a Mediator Between Armenia and Azerbaijan, *İstanbul Arel University USAM International Congress 2023 Changing Geopolitics of Central Asia and The Caucasus: Challenges and Prospects (17 -18 June 2023)*, İstanbul: Arel USAM, 68-69.

Shiraliyev, Museyib. (2022a). "Avrupa'da Aşırı Sağ Partilerin Yükselişinin Temel Belirleyicileri". *SDE Akademi Dergisi.* 2 (6), 140-159.

Shiraliyev, Museyib. (2022b). Jeopolitik ve Jeoekonomik Perspektiften İkinci Karabağ Savaşı'nın Sonuçları: Zengezur Koridoru'nun Stratejik Önemi, *Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü II. Uluslararası Soğuk Savaş Sonrası Sosyal, Ekonomik ve Siyasal Gelişmeler Bağlamında Güney Kafkasya Sempozyumu (12 -13 Mayıs 2022) Bildiriler Kitabı*, Ankara: İKSAD, 181-196.

Shiraliyev, Museyib. (2022c). Uluslararası Hukuk Açısından Şuşa Beyannamesi ve Önemi, *II. Uluslararası Kafkasya'nın Geleceği Kongresi (11 -13 Mayıs 2022) Bildiriler Kitabı*, Ankara: SDE, 103-111.

Veliyev, Cavid. (2023). "Antiterör operasyonu: Karabağ, Azerbaycan'dır!", <https://www.yenisafak.com/dusunce-gunlugu/antiteror-operasyonu-karabag-azerbaycandir-4562744> (05 October, 2023).

Veliyev, Cavid. (2023). "Azerbaycan ve Ermenistan arasında buzlar eriyor mu?", <https://www.yenisafak.com/dusunce-gunlugu/azerbaycan-ve-ermenistan-arasinda-buzlar-eriyor-mu-4580883> (20 December, 2023).

CONTRIBUTION LEVELS OF THE AUTHORS: First Author 100%.

ETHICS COMMISSION APPROVAL: There is no need for ethics commission approval in the study.

FINANCIAL SUPPORT: No financial support was received in the study.

CONFLICT OF INTEREST: There is no potential conflict of interest in the study.

COPYRIGHT AND SIMILARITY REPORT: The authors own the copyright of their works published in the journal; the similarity report of the study has been received.

COMPLIANCE WITH SCIENTIFIC AND ETHICAL PRINCIPLES: It has been declared that scientific and ethical principles have been followed during the preparation of this study and all studies used are stated under the heading "References".

Koç, K. (2023). "Yeni ve Yaş Türkistan Dergileri Işığında Sovyetlerin Türkistan'da Uyguladığı Yerlileştirme Politikaları". *Asya Araştırmaları Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*. 7 (Özel Sayı-1), 99-113.

Araştırma Makalesi

**YENİ VE YAŞ TÜRKİSTAN DERGİLERİ İŞİĞİNDA SOVYETLERİN
TÜRKİSTAN'DA UYGULADIĞI YERLİLEŞTİRME POLİTİKALARI***

Indigenization Policies Implemented by The Soviets in Turkistan in The Light of Yeni and Yaş Turkistan Journals

Kübra KOÇ**

Öz

Türkistan coğrafyası, Çarlık Rusya'sı ve Sovyetler Birliğı Dönemlerinde Rus yönetimi için her zaman önemli bir bölge olmuştur. Çünkü bu bölge ekonomik, sosyal, siyasi anlamda stratejik ve kaynakları bol olan bir bölgedir. Çarlık Rusya'sının sömürgeci faaliyetlerinden bunalan halka yeni bir söylem; kendi kaderlerini kendilerinin tayin etme (self determinasyon) hakkı ile gelen yeni Rus yönetimi Sovyetler, Türkistan halkının da desteğini almayı başararak iktidara gelmiştir. Bu söylem doğrultusunda bölgelerde hangi halk çok ise o bölgeyi yönetme hakkı onlara verilecek; yani Sovyet hükümetine bağı yerel yönetimler meydana gelmiş olacaktı. Bu politikanın adı yerlileştirme politikasıydı. Fakat kısa bir süre sonra Sovyetler Birliğı Türkistan'a uyguladığı politikaları yerlileştirme adı altında uygulamaya başlamış ve yerlileştirme ismi sadece halkın gözünü boyamak için kullanılmıştır. Böylece yerlileştirme politikasının amacının bölgeyi Ruslaştırmak olduğı görülmüştür. Sovyet Rusya bölgeye uyguladığı politikalarla Çarlık Rusya'dan sadece ismen farklı olduğunu göstermiştir. Bu duruma Türkistan'ın yerli halkı "Basmacılık" ve "Müsavatçılık" gibi hareketlerle direnmeye çalışsa da başarılı olmamış; 1917 İhtilali ile elde edilen muhtariyetlerin de sadece sözde olduğunun görülmesi üzerine Türkistanlı aydınlar, haklarını basın yoluyla aramaya karar vermişlerdir. Sovyetler Birliğı'nin basın üzerinde uyguladığı baskı ve sansür politikasının da Çarlık Rusya'ninkiyle aynı olması sebebiyle Türkistanlı aydınların bazıları çareyi yurtlarını terk etmekte bulmuşlardır. Türkistanlı aydınlar, Türkistan'ın haklı davasını başta Türkiye olmak üzere

* Geliş Tarihi / Received: 28.12.2023, Kabul Tarihi / Accepted: 31.12.2023. <https://doi.org/10.58640/asyar.1411071>

** Doktora Öğrencisi, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Tarih Ana Bilim Genel Türk Tarihi Bilim Dalı, koc.kubra@hbv.edu.tr, ORCID ID:<https://orcid.org/0000-0003-3693-6532>

Fransa, Almanya ve Amerika gibi birçok ülkede dernekler, vakıflar yoluyla teşkilatlanarak, gazeteler ve dergiler çıkararak, muhaceret basını oluşturarak anlatmaya çalışmışlardır. Muhaceret basını içinde önemli bir yere sahip, birbirlerinin devamı niteliğinde olan Yeni ve Yaş Türkistan Dergileri de yer almaktadır. Bu çalışmada başta Sovyetlerin, Türkistan üzerinde uyguladığı politikalar arasında bulunan daha sonra da uyguladığı politikaların tamamını kapsar hale gelen yerleşirme politikasının, “Muhaceret Basını” önemli dergileri olan Yeni ve Yaş Türkistan içerisinde yer alan yazılara göre değerlendirilmesi yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Sovyetler, Yerleşirme Politikaları, Muhaceret Basını, Yeni Türkistan, Yaş Türkistan.

Abstract

Geography of Turkistan, Russian during the periods of tsarist Russia and the Soviet Union it has always been an important region for his administration. Because this region is an economically, socially, politically strategic region with abundant resources. A new discourse to the people who are overwhelmed by the colonial activities of tsarist Russia; the new Russian administration, the Soviets, who came with the right to self-determination, came to power by managing to get the support of the people of Turkistan. According to this discourse, whichever people there are in the regions, they will be given the right to govern the region; that is, local governments subordinate to the Soviet government would have been formed. The name of this policy was the indigenization policy. But soon after, the Soviet Union began to implement the policies it applied to Turkistan under the name of indigenization, and the name indigenization was used only to paint the eyes of the people. Thus, it has been seen that the purpose of the indigenization policy is to Russify the region. Soviet Russia has shown that it is different from tsarist Russia only in name with the policies it has applied to the region. Although the indigenous people of Turkestan tried to resist this situation with movements such as “Basmacism” and “Egalitarianism”, it was not successful; Upon seeing that the mukhtariats obtained by the 1917 revolution were only so-called, the intellectuals of Turkistan decided to seek their rights through the press. Due to the fact that the policy of pressure and censorship applied by the Soviet Union on the press was the same as that of Tsarist Russia, some of the Turkistan intellectuals found the remedy to leave their homeland. Turkistan intellectuals have tried to explain the just cause of Turkistan by organizing through associations, foundations, publishing newspapers and magazines, creating the emigration press in many countries such as France, Germany and America, especially in Turkey. There are also Yeni and Yaş Turkistan Journals, which have an important place in the emigrant press and are the continuation of each other. In this study, it will be evaluated according to the articles in the important magazines of the “Emigration Press”, Yeni and Yaş Turkistan, which were initially among the policies implemented by the Soviets on Turkistan, and then became the full scope of the policies. The indigenization policy will be evaluated according to the articles contained in the other important magazines of the “Emigration Press”.

Keywords: The Soviets, Indigenization Policies, Emigration Press, Yeni Turkistan, Yaş Turkistan.

Giriş

20. Yüzyılın başlarında Çarlık Rusya'da ilk olarak Türkistan Genel Valisi K. P. von Kaufmann tarafından 1867 yılında ve daha sonra bu yıldan başlanarak, Türkistan¹ bölgesinin yer altı, yer üstü zenginlikleri, sosyal ve ekonomik durumları vb. konularında çeşitli raporlar hazırlanmıştır. Hazırlanan bu raporlar doğrultusunda Çarlık Rusya, Türkistan'ın işgalini tamamlamış ve Türkistan'da uygulamış olduğu sosyal, ekonomik yaptırımlar, pamuk, tarım, eğitim alanlarındaki politikaları sayesinde de bölgenin sıkıntılı bir süreç yaşanmasına sebep olmuştur. Türkistan'da yaşanan sıkıntılı sürece Çarlık Rusya'sının basın ve yayın faaliyetlerindeki baskısı ve sansürü de eklenmiş; böylece Türkistan halkı kendisine yapılanları ifade bile edememiştir (Egamberdiyev, 2002: 17-18). Fakat 1905 yılında Rusların Japonlara yenilmesinden sonra Rus Çarı 2. Nikola tarafından Meşrutiyet'in ilan edilmesiyle Çarlık Rusya'da hemen hemen her anlamda özgürlükçü bir ortam oluşmuştur. 19. Yüzyılın sonu ile 20. Yüzyılın başlarında İsmail Gaspıralı ile ortaya çıkan "Ceditçilik"² hareketi sayesinde aydınlanmaya ve uyanmaya başlayan Türkistanlı Türkler, 1905 yılında Meşrutiyet'in ilanının ardından Çarlık Rusya'da oluşan özgürlükçü ortamı fırsat bilerek yayın faaliyetlerine hız vermişlerdir (Geçer, 2018: 736).

1905 İhtilâli öncesinde Rusya'nın çeşitli bölgelerinde Kırım'da, Azerbaycan'da Müslümanlara ait süreli yayınlar mevcutken, Türkistan bölgesinde sadece devletin uygun gördüğü ve devletin Müslümanlara yönelik politikalarını ifade eden yayın organları bulunmaktaydı. Bunun nedeni Kırım ve Azerbaycan'da Türkistan'a göre okuma yazma oranının fazla ve bu bölgelerin dünyaya daha açık olmasıdır. Dahası Türkistan bölgesinin bu iki bölgeye göre Rusya'nın egemenliğine geç girmiş olmasının da etkisi vardır. Fakat Türkistan'da 1905 İhtilali ile birden çok sayıda yayının; yani gazete ve derginin ortaya çıktığı görülmüştür. Bu dönemde Türkistan'a dışarıdan da pek çok süreli yayın girmeye başlamıştır. Türkistan'da 1917 yılına kadar yüze yakın gazete ve dergi çıkarılmış olması bu duruma verilebilecek en güzel örnektir (Somuncuoğlu, 2006: 262; Kurat, 1987: 589-591; Türkoğlu, 2008: 269). Yayınların "özgürlük" ortamında birden artışında Türk aydınlarının çabaları ve basın özgürlüğü dışında farklı bir etken de rol oynamıştır. Gazete ve dergi gibi basın yayın organlarına daha önce uygulanan "basım öncesi sansür" bu dönemde kaldırılmıştır (Beydilli, 2008: 258). Bu dönemde çok sayıda dergi ve gazete ortaya çıkmış olsa da Rus yönetimi basını yakından takip etmiş ve yayın hayatına başlayan pek çok süreli yayını kısa süre sonra kapatmıştır. 1905 ihtilâlin olumlu sonuçları olmuş olsa da ülke içindeki kaynaşma ve muhalefet hareketleri 1917 yılına kadar devam etmiştir (Armaoğlu, 2014: 769-770).

Çarlık Rusya'sının I. Dünya Savaşı'ndaki mağlûbiyeti devlete karşı olan muhalefetin, özgürlük ve eşitlik söylemlerinin etkisinin artmasına sebep olmuş ve bu etki kısa sürede Rus coğrafyasına yayılmıştır. Savaşın getirdiği yenilginin etkisi, siyasî istikrarsızlık, iktisâdi çöküş, açlık, çaresizlik içinde olan halk Bolşeviklerin özgürlük arayışı söylemlerinin etkisinde kalmıştır. Bolşevikler, içinde Türkistanlı Türklerin de bulunduğu Çarlık rejimi mağduru olan halklar tarafından desteklenmiştir. Bolşevikler³, 23 Şubat 1917 yılında Petrograd'da başlayan darbe ile Çar 2. Nikola'yı (1894-1917) başarılı bir şekilde tahttan indirmişlerdir. Bolşeviklere ihtilâlciler, köylüler, işçiler ve savaştan bunalan askerlerin de katılımıyla Şubat İhtilâli gerçekleşmiştir. Şubat İhtilâli ile gelen Sosyalizmin tüm

¹ Türkistan: "İran'ın Horasan bölgesinden başlayarak Kuzey Afganistan da dahil olmak üzere Pamir ve Hindukuş-Kunlun (Karanlık) dağlarının kuzey eteklerinden Çin'in Tun-huang bölgesine kadar uzanan, oradan da Mançurya'nın batısına ulaşan, Moğolistan'la birlikte Güney Sibiry'a'nın tamamını içine alan, batıda Ural dağları ile Volga ırmağının Hazar denizine ulaştığı noktaya kadar devam eden geniş bir alanı kaplayan bölgeye verilen addır" (Taşağıl, 2012: 556).

² Ceditçilik: "Gaspıralı İsmail Bey, fikir babası olduğu maarif reformunun ilk uygulamasını, Usûl-i Cedîd adını verdiği sistemle 1884'te Bahçesaray'da Kaytağ Ağa mahallesinde ilkökul seviyesinde açtığı mektepte yapmıştır. Usûl-i Cedîdin benimsemesi için 1880'i takip eden yıllarda Gaspıralı İsmail Bey, büyük güçlülere katlanmak zorunda kalmışsa da *Tercüman Gazetesi* onun propaganda aracı olmuştur. Bu sistem kısa zamanda çok yaygınlaşmış ve bahsi geçen döneme damgasını vurmuştur. Bu tabirden yola çıkılarak, 1917'ye kadar olan dönem ve Rusya'da bu tarzda yetişen millî-reformist kadrolar Ceditçiler olarak adlandırılmıştır" (Kırımlı, 1996: 392-395).

³ Bolşevik: Kelime anlamı çoğunluktan yana olan Bolşevik, 1903 yılında Rusya'da kurulan Rusya Sosyal Demokratik İşçi Partisi'nin İkinci Kongresi'nde Vladimir Lenin ve Julius Martov arasında başlayan görüş ayrılığı sonucu meydana gelen ayrışmadaki taraflardan Lenin yanlısı gruba verilen isimdir (Günay, 2017: 353).

insanların eşitliğini kabul eden ilkesiyle, Bolşevikler tarafından Sovyetler Birliği kurulmuştur (Köseoğlu, 2015: 1-6).

1917 Bolşevik İhtilâli, Türkistan coğrafyasında yaşayan Türklerin kaderini derinden etkileyen hadiselerin başında gelmektedir. 1917 yılında yeni hükümet çıkardığı beyanname ile Rusya’da yaşayan bütün hakların eşit olduğunu kabul etmiştir. Oluşan eşitlik ortamı bütün Türkistan halkını sevindirmiş ve Rusya’nın farklı bölgelerinde yaşayan, diğer halkların milliyetçilik temelli siyasî faaliyetlerinin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Türk aydınları da oluşan bu eşitlik ortamından yararlanmış ve siyasî faaliyetlerde bulunmuştur. 1917-1924 yılları arasında Rusya’nın tüm Türk bölgelerinde bağımsızlık için hareketlenmeler olmuş ve bu hareketlerin sonucunda da bölgesel muhtariyetler kurulmuştur. Sırasıyla Hokand’da Hokand Muhtariyeti⁴ (Türkistan Millî Hükümeti), Kazakistan’da, Alaş Orda Hükümeti,⁵ Buhara’da Buhara Cumhuriyeti⁶ kurulmuştur. Bunların haricinde İdil-Ural, Azerbaycan bölgesinde ve Kırım’da benzer yapılanmalar meydana gelmiştir (Bayraktar, 2013: 310).

1917 yılında gerçekleşen İhtilâlin getirdiği hava sayesinde basın üzerinde uygulanan baskı, sansür kalkmış ve bu sayede Ceditçiler pek çok yayın çıkararak fikirlerini açıkça ifade etme imkânına sahip olmuşlardır (Çelebi, 2000: 14-15). Yeni Sovyet hükümeti bölgede varlığını güçlendirene ve ülke içerisindeki karışıklıklar son bulana kadar bölgedeki sıkı denetimi gevşetmiş, böylece Türkistan’da Müslümanların çıkaracağı olası problemlere engel olmak istemiştir. Bu durum Lenin’in 1917 Ekim’inde geçici hükümeti devirmesinin ardından, Şubat İhtilâli ile elde edilen hakları geri almasından anlaşılmaktadır (Geçer, 2018: 736).

1917 İhtilâliyle bölgede oluşan Bolşeviklerin vaat ettiği eşitlikçi ve özgürlükçü ortam ancak 1922 yılına kadar sürmüş ve bu yıldan sonra Bolşevikler Çarlık Rusya’dan çok farklı olmadıklarını her alanda hissettirmişlerdir. Ekim 1917’de, geçici hükümeti devirip, yönetimi ele geçiren Lenin, güçlenir güçlenmez, Şubat İhtilâliyle kazanılan demokratik hakları feshetme hazırlıklarına girişmiştir. Lenin başlangıçta, Rus olmayan halkların millî hassasiyetlerinin desteklenmesi gerektiğini düşünmüş olsa da zamanla uygulanacak olan kültürel ve toplumsal politikalar ile sosyalist düzenin kurulup milliyetçilik olgusunun ortadan kalkacağını tasarlamıştır (Köseoğlu, 2015: 2-3).

Bolşevik İhtilâli sonrasında siyasî, sosyal, ekonomik; eğitim faaliyetleri, kültürel hayat, yayın faaliyetleri, edebî ve fikrî oluşumlar bakımından Türkistan, büyük bir darbeye maruz kalmıştır. Bu sarsıcı ve peşinden gelen yıkıcı darbeye karşı Türkistanlı Türkler, “Basmacılık”⁷ ve “Müsavatçılık”⁸ gibi bağımsızlığı ve hürriyeti hedefleyen bazı direnç hatları oluşturmaya çalışmışlar da bu oluşumlar

⁴ “9-12 Aralık 1917 tarihleri arasında Hokand’da 203 delegenin katılımıyla yapılan kongrede seçilen 54 kişiden oluşan halk şurası yoluyla Reisi Mehmed Can Tanışbayoğlu, Hariciye Nazırı Mustafa Çokayoğlu gibi kişilerin olduğu 13 kişiden oluşan hükümet seçilmiştir. 26 Aralık 1917’de Dışişleri Bakanı Mustafa Çokayoğlu’nun Türkistan’da kuruluş aşamasında olan Alaş Orda hükümeti ile görüşmelerde bulunmasından rahatsızlık duyan, Taşkent’teki Rus İhtilal hükümeti, 12 Şubat 1918’de Rus Birlikleri ile Hokand Millî Hükümetini zor kullanarak dağıtmıştır” (Bayraktar, 2013: 311).

⁵ “Kazak Muhtar hükümetinin kurulmasına çalışan Alaş-Orda’lı partililer çok geçmeden 1917’nin 18-26 Aralık’ında Orenburg’da partinin 3. Kongresini gerçekleştirmişler ve bu Kongrede Alaş-Orda Muhtariyet Hükümetin Başkanı Alihan Bükeyhan, Başkan Yardımcısı Halil Abbas’ın olmak üzere 5 kişilik Bakanlar Kurulu ile hükümeti ilan etmişlerdir. Alaş Orda hükümetinin Başkurdistan Orenburg askerî teşkilatının liderleri birlikte hareket etmeleri Moskova Bolşevik liderlerini tedirgin etmiş ve Alaş-Orda’ya bir ihtilâl komitesi göndererek hükümetinin almış olduğu bütün kararları iptal ederek 1920’nin Ekim’inde Kırgız-Kazak Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti ilan edilmiştir” (Bayraktar, 2013: 312).

⁶ “6 Ekim 1920 tarihinde Ruslar, Genç Buharalılar Fırkasının lideri olan Osman Kocaoğlu liderliğini ve Buhara Cumhuriyetini tanımışlardır. Ankara Hükümetiyle yakın ilişki kuran Buhara Cumhuriyetinin ömrü çok uzun olmamış ve Ruslara karşı hareketten dolayı Ruslar, 1924 yılında Buhara’ya hâkim olmayı başarmışlardır. Bununla da yetinmeyen Sovyetler, 1924 yılının 20 Eylül’ünde “Türkistan” adını yasaklamışlar bu isim yerine “Orta Asya” isminin kullanılmasını yasallaştırmışlar ve Buhara’yı “Sovyet Sosyalist Devleti” olarak ilan etmişlerdir” (Bayraktar, 2013: 313-315).

⁷ Basmacılık: “Rusya’da Türkistan’ın istiklâli için faaliyet gösterenlerin millî ayaklanmalarına verilen genel addir. Baskın yapan, hücum eden” mânasına gelen bu tabir, Çarlık Döneminde Ruslar tarafından Türkmenistan, Başkurdistan ve Kırım’da faaliyet gösteren çeteciler için kullanılmıştır. Basmacılar halka zarar vermezler, sadece Rus memurları soyarlar hazine mallarını yağmalar ve ele geçirdikleri ganimetleri de yoksullara dağıtırlardı. 1917 Bolşevik İhtilâli’nden sonra Türkistan’da faaliyet gösteren silahlı direniş güçlerine Basmacı adının verilmesinin sebebi, kuruluşların başına geçenlerin bir kısmının Sovyet ihtilâlinden önceki dönemde Basmacılık yapmış olmalarıdır. Basmacı hareketlerinin yegane amacı, “Türkistan Türkistanlılarındır” sloganında hayat bulan, Türkistan’ı Ruslardan kurtararak istiklâline kavuşturmaktır” (Donuk, 1992: 107).

⁸ Müsavatçılık: “1911 yılının Ekim ayında eski Hümmetçilerden olan Mehmet Ali Resulzade, Tağı Nağıyev ve Abbasgulu Kazımzade tarafından temelleri atılan Müslüman Demokratik Müsavat Partisi başlangıçta faaliyetlerini gizli olarak yürütmüştür. Müsavat Partisi; ancak Şubat 1917 Devriminin ardından ülkede esen özgürlük rüzgarlarından sonra açık faaliyetlere başlayabilmiştir” (Turan, 2019: 268).

Bolşevikler tarafından bastırılmıştır (Geçer, 2018: 736). Hatta İhtilâlin akabindeki yıllarda Sovyet yönetimi zamanla daha da baskıcı bir nitelik kazanmış, tüm bu baskılara dayanamayan Türkistanlı aydınların bir kısmı göç etmeyi tercih etmiş, bir kısmı ise vatanlarında kalarak haklı davalarını tüm dünyaya duyurabilmek ve kamuoyu oluşturabilmek için çeşitli gazete ve dergiler çıkarmışlardır. Vatanları haricine çıkan Türkistanlı aydınlar Türkiye’de ve özellikle Avrupa’da teşkilatlanarak, Türkistan davasını, Sovyet Rusya’nın Türkistan’a uyguladığı ekonomi, tarım, yerleşirme gibi politikalarını, göç ettikleri Almanya, Fransa, Romanya, Polonya ve Türkiye gibi ülkelerde dernekler kurarak, *Yeni ve Yaş Türkistan* gibi gazete ve dergiler çıkararak, basın üzerinden bütün dünyaya anlatmaya çalışmışlardır. Böylece “Muhaceret Basını” oluşmuştur (Geçer, 2018: 736; Çelebi, 2000: 26).

Muhaceret Basını

Türkistan hem Çarlık hem Sovyet Rusya’sı tarafından sömürülerek çeşitli politikalarla maruz kalmıştır. Bu politikalar arasında uygulanan basına sansür ve yasaklarda Türkistan halkının yaşadıklarını dünyaya duyurmasına engel teşkil etmiştir. Sovyet İhtilâli sonrasında artan sömürge politikası ve baskısının ardından Türkistanlı aydınların bir kısmı anavatanları olan Türkistan’ı 1920, 1930, 1940 ve 1950’lerde terk etmek zorunda kalmıştır. Türkistan aydınları başta Türkiye olmak üzere Avrupa’da Almanya, Fransa’ya, Amerika Birleşik Devletleri’ne, Polonya’ya, Romanya’ya, Pakistan’a ve Mısır’a giderek bu ülkelerde teşkilatlanmışlar, dernekler kurmuşlar, dergi ve gazeteler çıkarmışlar, Sovyet Rusya’nın Türkistan’a uyguladığı politikaları ve Türkistan davasını anlatmaya çalışmışlardır. Böylece yapılan bu faaliyetlerle de Türkistan aydınları Türkistan dışındaki göçmen; yani “Muhaceret Basını” oluşturmuşlardır. (Çelebi, 2000: 26).

Türkiye’de, Avrupa’da, Balkanlarda, Orta Doğu’da ve diğer coğrafyalarda yaşayan Türkler, Türkistanlı Türklerin sorunlarını muhaceretteki Türklerin yayınlarından öğrenmişlerdir. Türkistan’dan çıkmak zorunda kalan aydınlar, gittikleri ülkelerde sadece birbirleriyle değil, Türkistan davasına gönül vermiş yerel unsurlar, orada bulunan soydaş ve kardeşleriyle de iş, güç ve fikir birliği yapmışlardır. Türkistan millî bağımsızlık davası için çıkarılan süreli yayınların birbirleriyle bağlantılı olduğu, siyasi ve fikrî alanda birbirlerini destekledikleri görülmüştür (Geçer, 2018: 741-742).

Muhacerette çıkarılan süreli yayınların bir kısmı, imtiyaz sahibinin ait olduğu Türk topluluğunun lehçesiyle çıkarılırken bir kısmı da 1935’lerde hala Arap harfli olarak neşredilmiştir. Bu yayınlar sayesinde Türkistanlı aydınlar, Avrupa başta olmak üzere hem kendi memleketlerini hem de Türkiye’deki gelişmeleri siyasi, fikrî ve edebî yönden etkilemişlerdir (Geçer, 2018: 741-742). Muhaceretteki Türkistanlıların çıkardıkları gazete ve dergilerin isimlerini ve çıkarıldıkları ülkeleri şöyle sıralamak mümkündür: *Yeni Türkistan* (Türkiye-İstanbul); *Odlu Yurt* (Türkiye-İstanbul); *Bildiriş* (Türkiye- İstanbul); *Azerî Türk* (Türkiye-İstanbul); *Yeni Kafkasya* (Türkiye-İstanbul); *Türk Yurdu* (Türkiye-İstanbul); *Türk Derneği* (Türkiye-İstanbul); *Azerbaycan Yurt Bilgisi* (Türkiye İstanbul); *Türkistan* (Fransa-Paris); *Yaş Türkistan* (Fransa/Almanya); *Promete* (Fransa-Paris, Fransızca); *Millî Yol* (Almanya); *Yana Millî Yol* (Polonya-Varşova/Almanya-Berlin); *Emel Mecmuası* (Romanya-Dobruca Bölgesi-Bazargic); *Millî Bayrak* (Çin-Mukden, Çağatayca) (Geçer, 2018: 738; Işık ve Koç, 2022: 509).

Muhaceret Basınının Oluşmasının Temelindeki Olay: Türkistan Millî Birliği ve Yayın Faaliyetleri

Sovyetlerin uyguladığı politikaların karşında duran Türkistanlı aydınlar, Sovyetler tarafından bertaraf edilmeye çalışılmıştır. Türkistanlı aydınlar, öncelikli olarak millî mücadelelerini kurulan muhtariyetler ve siyasi teşkilatlanmalar yoluyla yapmaya çalışmıştır. Siyasi teşkilatlanmaları oluşturmak hedefiyle harekete geçen aydınların aralarında düşünce birliği sağlanamadığından bu süreç uzamıştır. Onların bu gayretlerinden bu sırada haberi olan Mustafa Kemal Atatürk, TBMM üyelerinden İsmail Suphi (Soysalioğlu) Bey’i, Türkistan Millî Birliği’nin kuruluşu için arabuluculuk yapma göreviyle Temmuz 1921’de Buhara’ya göndermiştir. İsmail Suphi Bey’in girişimi ile kurulan teşkilata “*Orta Asya Avamı Müslüman Cemiyetleri İttihadi*” adı verilmiş ve bu teşkilatın başına da Zeki Velidi Togan getirilmiştir. Zeki Velidi Togan, Osman Kocaoğlu ve Müfti Sadruddin Beyler Sovyet Rus hükümetinin baskıları sebebiyle siyasi mücadelenin yurt dışında yapılması gerektiğini kararlaştırmışlardır (Bayraktar, 2013: 315).

Osman Kocaoğlu, 1923 yılında Türkiye'ye gelirken 1919-1925 yılları arasında Zeki Velidi Togan, Mustafa Çokayoğlu gibi aydınlar Avrupa'nın değişik bölgelerine yerleşmiştir. Türk aydınları yoğunlukla Almanya'da toplanmış ve buradaki Türkistanlı aydınlarla aralarında kurdukları bağlantılar sonucunda bir kongre gerçekleştirmeye karar vermiştir. İran, Afganistan ve Türkiye'deki aydınlarla gerekli haberleşmeler sağlandıktan sonra 29 Kasım 1924'te Orta Asya Avamı Müslüman Cemiyetleri İttihadının yurt dışındaki ilk resmî toplantısı gerçekleşmiştir. Kongrede Sovyet hükümeti tarafından Türkistan'ın Kırgızistan, Kazakistan, Özbekistan, Türkmenistan ve Tacikistan şeklinde beş cumhuriyete ayrılması meselesinin değerlendirilmesi kongre üyelerince bir milleti beş ayrı millete bölmek şeklinde değerlendirilmiştir. Ayrıca kongrede Orta Asya olarak değiştirilen Türkistan adının yasaklanamayacağı ve unutturulamayacağı gerekçesiyle alınan kararlar *Orta Asya Avamı Müslüman Cemiyetleri İttihadı*'nın adı *Türkistan Azadlık Cemiyeti* olmuştur. Bu kongrenin ardından çok geçmeden Avrupa'da 9 Mayıs 1925 tarihinde Cemiyet'in son toplantısı gerçekleştirilmiş, Mustafa Çokayoğlu'nun Cemiyetin Avrupa temsilcisi olması, Cemiyet'in merkezinin Türkiye'ye taşınması, İstanbul'da yayımlanacak neşriyatın dilinin Kazak, Kırgız, Özbek, Tatar ve Başkurtların Türkçe yayınlarında kendi şive özellikleri ve lehçelerinin ortak kelimelerini korumakla beraber etimolojide ve morfolojide ortak kurallara uyuması gibi önemli kararlar alınmıştır. Kongreden sonra Türkiye'nin o dönemki Maarif Bakanı Suphi Tanrıöver'in 1925'te, dışarıda özellikle Avrupa'da yaşayan Türk liderlerini Türkiye'ye getirmek için başlattığı çalışma sonucunda Ayaz İshaki, Fuat Toktar, Sadri Maksudi Arsal ve Abdullah Battal Taymas gibi önemli isimler kısa zamanda Türkiye'ye dönmüştür. Sonuç olarak Türkistan Millî Hareketinin siyasi açıdan ağırlık merkezi Türkiye'ye taşınmıştır (Bayraktar, 2013: 315-316).

Nisan 1927'de *Türkistan Azadlık Cemiyeti*'nin ilk kongresi Osman Kocaoğlu, Mustafa Çokayoğlu, Zeki Velidi Togan, Nâsır Mahdum, Abdulkadir İnan, Mustafa Şakuli ve diğer kişilerinde katılımıyla İstanbul'da gerçekleşmiştir. Kongrenin ilk gündem maddesi Cemiyetin adının "Türkistan Millî Birliği" olarak değiştirilmesi olmuştur. Kongrede alınan en önemli karar ise *Yeni Türkistan* adıyla İstanbul'da Abdulkadir İnan'ın ve Zeki Velidi Togan'ın yönetiminde bir derginin neşredilmesi olmuştur. *Yeni Türkistan Dergisinde* siyasi, ekonomik, edebî, tarihî ve kültürel açılardan Türkistan ele alınacaktır. Derginin Avrupa temsilciliğine de Mustafa Şakuli ve Mustafa Çokayoğlu getirilmiştir (Bayraktar, 2013: 317).

1920-1925 yılları içerisinde Sovyet hâkimiyeti altında kalan Türkistan'dan, Kafkas ülkelerinden, Kırım Türklerinden ve diğer Türk önderlerinden birçok lider Türkiye'ye gelmiştir. 1922 yılında Azerbaycan Cumhurbaşkanı Mehmet Emin Resulzade, Kafkas liderlerinden Said Şamil ve Sultan Kılıç Gerey, Cafer Seyidahmet Kırimer gibi önemli isimler Türkiye'ye gelmişlerdir. Türk aydınları Türkistan'dan ayrılmadan önce Kafkaslarda ve Türkistan'da *Uluğ Türkistan*, *Na Rubeja*, *Birlik Tuvi* ve *Şafak Gazeteleri* gibi çeşitli gazeteler yayımlamıştır. Fakat bu aydınlar Türkistan dışında Türkiye ve Avrupa'daki *Yeni Türkistan* ve *Yaş Türkistan Dergileri* gibi yayınlarla "Muhaceret Basının" temelini oluşturmuştur (Bayraktar, 2013: 317).

Yeni Türkistan

Türkistan Millî Birliği'nin yayın organı olan ilk sayısı 5 Haziran 1927 yılında, İstanbul'da çıkarılan *Yeni Türkistan Dergisi*, muhaceretteki Türkistanlı aydınların bağımsızlık yolunda çıkardıkları önemli yayın organlarından biridir. *Yeni Türkistan* adının dergiye verilmesindeki amaç, Sovyet hükümetince yasaklanan Türkistan isminin Orta Asya'nın tamamını kapsayan bir isim olmasıdır. Yeni ismiyle de bağımsızlık elde edildikten sonra kurulacak olan Türkistan kastedilmiştir. Derginin kapağında bulunan *Yeni Türkistan* başlığının altında, "Ayda bir çıkar, edebî, ilmî, siyasi, iktisadi mecmuadır" yazısı, derginin içeriğinin okuyucular tarafından anlaşılmasını sağlamıştır. Yazıda geçen "ilmî" ifadesi 23. sayıdan itibaren yerini "millî" ifadesine bırakmıştır. 23. sayısıyla beraber dergide ulusçuluk fikri ön plana çıkmıştır. Derginin 29. sayısından itibaren kapağında yer alan alt başlıktaki ifade "*Türkistan Millî İstiklâl Fikrine Çalışan Aylık Mecmua*" şeklinde değişmiştir. Alt başlığın değişmesiyle derginin fikrinin Türkistan'ın bağımsızlığı yönünde değiştiği görülmektedir. Derginin dilinin ilk makalede Türkiye Türkçesi ve Türkistan lehçesi olacağı belirtilmiş olmasına rağmen bu ifade geçerli olmamış ve derginin neredeyse tamamı Türkiye Türkçesiyle çıkmıştır. Dergide Türkistan lehçesiyle yazılan yazılar ise çok azdır. Dergide kullanılan "Türkistan Şivesi" ifadesinde bahsedilen Türkçe, mevcut yazılardan da anlaşılacağı gibi Özbekistan Türkçesi'dir. *Yeni Türkistan* yönetiminin derginin dilini Türkiye Türkçesi

olarak seçme eğilimi, Türkiye Türkleriyle Türkistanlılar arasındaki farkları azaltma eğiliminden kaynaklanmıştır (Çınar, 2012: 3; Işık ve Koç, 2022: 511).

Yeni Türkistan Dergisinin ilk 16 sayısı Osmanlıca yayımlanmıştır. Türkiye'nin Latin alfabesine geçmesiyle dergi, Ocak 1929 tarihinden itibaren Latin alfabesiyle çıkmıştır. Derginin amacı, Türkistanlı gençleri bir çatı altında toplamak ve Türkistan dışındaki Türklerle yakından ilgilenmek olmuştur (Geçer, 2018: 739; Işık ve Koç, 2022: 511). Dergideki yazılarda ana konu, Türkiye'nin gündeminden kopmadan, yurt dışında yaşayan, millî bütünlüğünü korumak ve millî sınırlarını çizmek isteyen muhacir Türklerin sorunlarıdır. Dergideki makalelerin içeriğinin çoğunun Sovyet hükümetinin uyguladığı politikaların eleştirildiği siyasi yazılar oluşturmuştur. Derginin son sayfalarında ise başta Türkistan olmak üzere Kafkasya, Kırım, Rusya ve Türkiye'den güncel haberlere yer verilmesi derginin tek bir nokta üzerinde yoğunlaşmadığının bir göstergesi olmuştur. Ayrıca dergide Türkistan dışındaki Türklerin yaşamları, yaşadıkları sorunlar, kültür ve tarih gibi konular da yer almıştır (Çınar, 2012: 2; Bayraktar, 2013: 319-320; Işık ve Koç, 2022: 510).

Yeni Türkistan Dergisi toplam 39 sayı çıkabilmiştir. Derginin sadece 1928 yılında 10, 11, 12. sayıların başında "Türkistan Millî İstiklâl Bayrağı" adıyla renkli bir bayrağının olduğu ve bu sayıların bir arada yayımlandığı bir nüshası mevcuttur (Geçer, 2018: 739; Çınar, 2012: 2-3; Bayraktar, 2013: 319-320).

İlk sayısından 28. sayısına kadar derginin, imtiyaz sahibi Osman Kocaoğlu, sorumlu müdürü ise Dr. Mehmet Kâzım'dır. Derginin 28. sayısında imtiyaz sahibi Nâsir Hekimzade olmuştur. Derginin 29. sayısından son sayısı olan 39. sayısına kadar sorumlu müdür Mecdeddin Ahmet Delil'dir. Fakat derginin son sayısı olan 39. sayıda hem imtiyaz sahibi hem de sorumlu müdürlük görevinde sadece Mecdeddin Ahmet Delil bulunmaktadır. Dergi yazarlarının çoğunluğunu *Yeni Türkistan* idaresinde yer alan kişiler ve Türkistan Millî Birliği üyeleri oluşturmuştur. Dergi ilk sayısından son sayısına kadar incelendiğinde Zeki Velidi Togan, Mustafa Çokayoğlu, Osman Kocaoğlu, Abdülkadir İnan, Abdulvahap Oktay, Mecdeddin Ahmet, Tahir Çağatay ve Salih Erinkol gibi kişilerin yazılarıyla ön planda oldukları görülmüştür. Bu isimlerin dışında dergide; Ferganalı, Süyergul, San'an, Türkmen, Mağcan [Cumabay], Çolpan, Ahmed Naim [Öktem], Turab Bik, Râgıp Hulûsi, İlsüyer, [Abdullah Kadiri], Culkunbay, Yügürük, Elbek [Yakup], Ekrem, Tozoğlu, Sürgün, Kazanlı, Fehmi Lenk, Sencer, Abdullahzade Tevekkül [Babür], Ahmet Hâkî, Mustafa Şahkuloğlu Hacı Şemseddin gibi kişilerin de çalışmaları yer almıştır. Dergide Azerbaycan adına yazı yazan iki kişi vardır. Bunlardan ilki, B. E. Ağaoğlu, ikincisi ise Hüseyin Baykara'dır. Kırım'ı temsilen yazarlar arasında Cafer Seydahmed yer almıştır. Dergide devrin Türkistan'ın önemli simalarının yanında Türkiye'den Nihal Atsız, Faruk Nafiz, Aka Gündüz ve Adil Hikmet Bey gibi milliyetçi yazarların yazı ve şiirleri de yer almıştır. Bunların haricinde Semerkandlı Hemrahkul, Basmacılık faaliyeti içinde yer almış, Şirmuhammed Beg, Seyidcan Dâd-hah, Mamur Niyazi, gibi kişilerin yazıları da dergide yayımlanmıştır. Eserlerinin bazı kısımlarının tercümesi yapılmış olan Albert Le Coq, Ağabekof ve Burhaneddin Belhî gibi şahıslara da dergide yer verilmiştir (Çınar, 2012: 4; Işık ve Koç, 2022: 510-511).

Başyazılar dergi yönetiminin ortak çalışmasıyla hazırlanmıştır. Dergide en çok makale derginin ilk makalesini de yazan bazen mahlas bazen de kısaltmalar kullanan toplamda 20 makaleyle, Mustafa Çokayoğlu'na aittir. Yazarın mahlas veya kısaltma kullanarak yazma yolunu seçmesi makalelerinin siyasi içerikli olmasından ve Sovyet hükümetine sert eleştiriler yapmasından kaynaklanmıştır. Mahlas olarak Sükulu Kayoğlu adını kullanan Mustafa Çokayoğlu kısaltma olarak M.Ç. kısaltmasını kullanmıştır. Mustafa Çokayoğlu dergideki yazılarında çoğunlukla Sovyet hükümetinin Türkistan'da uyguladığı siyaseti ve bölgenin ekonomik durumu üzerinde durmuştur. Çokayoğlu, Sovyetlerin siyasetini; "*bölgeye Rus muhacirlerin getirilmesi ile Türk nüfusunu azaltmak, köylüyü pamuk ekmeye zorlayarak diğer tarım ürünleri açısından Moskova'ya bağlı kılmak*" olarak belirtmiştir (Çınar, 2012: 4).

Derginin ilk sayılarından beri dergide yazan ve 15 makaleyle dergiye önemli katkıları olan ikinci isim Abdulvahap Oktay'dır. Abdulvahap Oktay dergide yer alan yazılarının çoğunda farklı mahlaslar kullanmıştır. Yazarın kullandığı farkı mahlaslardan bazıları Canay ve Tuygun'dur. Abdulvahap

Oktay'ın yazılarının konusu genellikle Sovyet politikalarını eleştirildiği siyasi içerikli yazılardan oluşmaktadır. 10 makale ile dergiye önemli katkıları olan diğer bir yazar ise Abdülkadir İnan'dır. İlk sayıdan beri dergide makaleleri yer alan Abdülkadir İnan'ın yazıları genellikle siyasi içeriklidir. Abdülkadir İnan bazı yazılarında Fethülkadir Süleyman mahlasını bazı yazılarında ise F. S. kısaltmasını kullanmıştır. Yazarın dergide yer alan yazılarında hâkim olan genel fikir, Sovyet hükümetinin uyguladığı politikalarla Türkistan'ı istismar ediyor olmasıdır. Dergi için önemli olan bir diğer yazar da on adet makalesiyle Ahmet Zeki Velidi Togan'dır. Zeki Velidi Togan'ın yazıları dergide aralıklarla da olsa ilk sayıdan beri yayımlanmıştır. Zeki Velidi Togan'ın dergide yer alan yazıları tarih, kültür ve eser tanıtımı üzerinedir. *Yeni Türkistan Dergisinde* 16 makalesi bulunan, asıl mesleği askerî doktorluk olan Salih Erinkol, yazılarında hiç gerçek adını kullanmamış ve genellikle yazılarını İter mahlasıyla yazmıştır (Çinar, 2012: s.4-5).

Yeni Türkistan Dergisinin kapatılmasında 1920-1930 yılları arasında Türk-Sovyet ilişkilerinin artmış olması etkili olmuştur. 1929 yılında Sovyetler Birliği Dış Ticaret Komiser Yardımcısı Karahan'ın Türkiye'ye ziyarette bulunmasıyla Türk-Rus ilişkileri daha da artmıştır. Bu bağlamda 1930 yılından itibaren Türkiye Büyük Millet Meclisi çalışma alanı genişletilmiştir. Sovyet rejimi, Türkiye'deki Türkistanlıların yayın organlarını Pantürkizm ve bölücülükle suçlamış, onların kapatılması için Türkiye ile görüşmeler yapmıştır. Görüşmeler sonucunda Türkiye'de yayın yapan Türkistanlı yayın organları *Yeni Türkistan*, *Odlu Yurt* ve *Bildiriş Dergileri*, Türkiye ile Sovyetler Birliği'nin aralarındaki ilişkilere zarar verdiği gerekçesiyle 1931 yılında Bakanlar Kurulu kararıyla kapatılmıştır (Çinar, 2012: 6; Kocaoğlu, 1997: 22; Işık ve Koç, 2022: 511).

Yaş Türkistan

İlk sayısı Aralık 1929'da Berlin'de 40 sayfa halinde yayımlanmaya başlayan *Yaş Türkistan Dergisi*, Türkistan Millî Birliğinin Avrupa'daki yayın organıdır. Dergi Türkistan Millî Birliğinin Avrupa temsilcisi olan Mustafa Çokayoğlu'nun rehberliğinde yayımlanmaya başlamıştır (Işık ve Koç, 2022: 512). 18 Şubat 1918'de Türkistan Muhtariyeti Bolşevik Rus Ordusu tarafından yıkılmıştır. Bunun üzerine Mustafa Çokayoğlu Türkistan'ın bağımsızlık davasını dünyaya duyurmak amacıyla 1919-1920 yılları arasında Fransa'ya gitmiş ve Paris'e yerleşmiştir. Mustafa Çokayoğlu 1920-1922 yılları arasında Almanya'ya gönderilen Türkistanlı öğrenciler ile tanışmış ve daha sonrasında onlarla birlikte 1929 yılının Aralık ayında Türkistan'ın yurt dışındaki ikinci dergisi olan *Yaş Türkistan*'ı çıkarmaya başlamıştır. 1927 yılında Osman Hoca (Kocaoğlu), Mustafa Çokayoğlu ve Ahmet Zeki Velidi Togan'ın İstanbul'da birlikte yayımladıkları *Yeni Türkistan Dergisinde* dönemin siyasi şartları gereği Türkistan meseleleri rahatça işlenememiştir. Ayrıca derginin yazılarının Türkiye'de gerçekleşen harf inkılabı sonucunda kullanılmaya başlanan Latin alfabesi ile basılmaya başlanması nedeniyle okuyucu sayısı azalmıştır. Böylece Türkistanlı aydınlar yeni bir dergi çıkarma gereği duymuşlardır. Sıralanan nedenlerle yeni derginin Türkistan meselelerini rahatça işleyebilmesi için Avrupa'da çıkarılmasına karar verilmiş ve Türk dünyası tarafından rahatça anlaşılabilir olması için *Yaş Türkistan Dergisi* yayına başlamıştır. *Yeni Türkistan Dergisinin* 24. ve 25. sayılarında da *Yaş Türkistan* adlı bir derginin çıkarılacağı bilgisi okurlar ile paylaşılmıştır (Çinar, 2012: 6; Kocaoğlu, 1997: 22). İstanbul'da çıkan *Yeni Türkistan Dergisi* Türkiye Türkçesiyle yayımlanırken, *Yaş Türkistan Dergisini* Mustafa Çokayoğlu tüm Türkistanlıların rahatça anlayabileceği Türkistan Türkçesiyle çıkarmanın uygun olacağını düşünmüş ve dergi bu şekilde yayımlanmıştır. Mustafa Çokayoğlu Berlin'de çıkan *Yaş Türkistan Dergisinin* İstanbul'dan Semerkant'a kadar tüm Türk dünyasında okunmasını sağlamayı amaçlanmıştır. Bu amaç doğrultusunda derginin yayınında Türkiye Türkçesi ile Türkistan'da konuşulan Kazakça, Özbekçe, Tatarca dillerinin karışımından oluşan bir Türkçe kullanılmıştır. Aralık 1929'da *Yaş Türkistan Dergisi* Berlin'de Mustafa Çokayoğlu tarafından Arap alfabesi ile Türkçe olarak çıkarılmıştır. Dergide işlenen başlıca konu Çarlık Rusya'nın ve Sovyetler Birliği'nin, Türkistan'da uygulamış olduğu sömürge siyasetini açıklamak olmuştur (Işık ve Koç, 2022: 512). Dergiye *Yaş Türkistan* adının verilmesi önemlidir. Yaş genç demektir, Türkistan ismiyle beraber Türkistan'da yeni kurulacak bağımsız ve hür devleti gençlerin yaşatacağı düşünülerek dergiye *Yaş Türkistan* ismi verilmiştir. Dergi aylık olarak çıkarılmaya başlanmıştır. 1929-1939 yılları arasında 117 sayı yayımlanmıştır. *Yaş Türkistan Dergisi*, Avrupa ve Türkiye'nin çeşitli yerlerindeki abonelerinin yanı sıra, Arabistan, İran, Çin, Afganistan, Japonya, Suriye gibi pek çok ülke ve bölgede; hatta Sovyet Rusya'nın büyük şehirlerinden olan

Moskova ve Tiflis'te geniş bir abone ağına sahip olmuştur (Çelebi, 2000: 30; Geçer, 2018: 742; Küpoğlu, 2019: 49-52).

Mustafa Çokayoğlu'nun, derginin ve dergiye katkı sağlayan gençlerin amacı; Yaş Türkistan'ı Sovyet işgali altındaki Türkistan'a ulaştırarak oradaki aydınlara, halka seslenmek ve Türkistan'ın yüzyıllardır devam eden istiklâl mücadelesini dünyaya duyurmaktır. Derginin adının altında yer alan; “*Türkistan Millî İstiklâline hizmet eden aylık dergi*” ifadesi de derginin amacını ortaya koymuştur. Türkistan dışında faaliyet gösteren Türkistan göçmen basınında ilk dergi olan *Yeni Türkistan Dergisinden* sonraki ikinci yayın *Yaş Türkistan Dergisi* olmuştur. Dergi, siyasi durum, dil, edebiyat, iktisat, eleştiri, biyografi, bölgesel ve uluslararası haberler, eser tanıtımları, hatıralar gibi başlıklar altında siyasi, kültürel ve iktisadî bölümlerden oluşmuş, ayrıca dergide Türkistan'ın durumu, uluslararası vaziyet ve hatta yurt dışında yaşayan Türkistanlılar hakkında bilgiler de verilmiştir (Akantı, 1997: 923; Küpoğlu, 2019: 52).

Yaş Türkistan Dergisinde yer alan “Baş Makale” ve “Başkarmadan” mahlaslı yazılarla imzasız başmakalelerin Mustafa Çokayoğlu'nun önderliğinde, Tahir Çağatay ile başka gençlerin katkılarıyla ortaklaşa yazıldığı tahmin edilmektedir. Dergide “Başmakale” “Başkarmadan (İdareden)” şeklinde verilen makalelerin bizzat Mustafa Çokayoğlu tarafından yazıldığı düşünülmektedir. “M.”, “M.Ç.” ve “Canay” mahlasları Mustafa Çokayoğlu'na aittir (Akantı, 1997: 923; Küpoğlu, 2019: 52). Dergide Mustafa Çokayoğlu, Tahir Çağatay, Abdulvahab İshakoğlu Oktay, Mecdeddin Ahmed gibi yazarlar dışında 86 yazarın makalesi bulunmaktadır. Mustafa Çokayoğlu, Tahir Çağatay, Abdulvahab Oktay, Ahmet Naim ve Tevekkül Babür gibi yazarlar dergideki yazılarında farklı mahlaslar kullanmışlardır (Köseoğlu, 2014: 113-120; Çelebi, 2000: 33). Avrupa'da bulunan Türkistanlı ve Türkiyeli gençler derginin yazar kadrosunu oluşturmuştur. Bahsi geçen gençler, 1911, 1912 ve 1922 yıllarında önce Türkistan'dan Türkiye'ye sonra da Türkiye'den Almanya'ya eğitim amaçlı gönderilen öğrencilerdir. 1911 yılında 15 öğrenci, 1912 yılında 30 öğrenci İstanbul'a ve Berlin'e gönderilmiştir. Yine 1922 yılında Türkistan ve Buhara Halk Cumhuriyetlerinden 58 öğrenci Almanya'ya gönderilmiştir. Bu öğrencilerin içerisinde yer alan Alimcan İdris, yurt dışında bulunan öğrencilerin Sovyet elçiliği ile olan ilişkilerini yürütmüştür. Öğrencilerden Tahir Şakirzade (iktisat doktoru), Abdulvahap Oktay (tabip), Sabir Türkistanlı (kimya mühendisi), Saide Oktay (felsefe doktoru), Naim Öktem (iktisat doktoru) ve Tahir Çağatay gibi isimler Berlin'de faaliyetler göstermiştir. Derginin yazar kadrosu bu öğrencilerden oluşmuştur. Bu öğrenciler, Türkistan bağımsızlık mücadelesinin Avrupa basınında yer almasına büyük katkılarda bulunmuşlar; bu yüzden de dergi Mustafa Çokayoğlu'nun bulunduğu Paris'te değil, Türkistanlıların çok olduğu Berlin'de yayımlanmıştır (Bayraktar, 2013: 323-325).

1934 yılında Türk hükümeti tarafından Sovyetlerle olan iyi komşuluk ilişkileri doğrultusunda *Yaş Türkistan Dergisinin* Türkiye'de bulunması ve getirilmesi yasaklanmıştır. *Yaş Türkistan Dergisinin* yayını 1939 Eylül'ünde Almanların Polonya'yı işgali ve II. Dünya Savaşının başlamasıyla kesintiye uğramıştır. Bu süreçte derginin aboneleriyle irtibatı kesilmiş ve derginin Berlin'deki yazar kadrosundaki Tahir Çağatay, Abdulvahap Oktay gibi önemli isimler Türkiye'ye dönmüştür. 1939 yılında Almanya ve SSCB arasında imzalanan Alman-Sovyet Saldırmazlık Antlaşması sonrasında Almanya'da Sovyet aleyhtarı olan tüm kuruluşlar kapatılmış, *Yaş Türkistan Dergisinin* de yayın hayatı böylece son bulmuştur (Bayraktar, 2013: 323-325).

Yeni ve Yaş Türkistan Dergilerine Göre Sovyetlerin Türkistan'da Uyguladıkları Yerleşirme Politikası

Sovyetlerin Türkistan'da ve bölgede kurulan Türk Cumhuriyetlerinde uyguladığı dönüştürme siyasetlerinden biri devlet idarelerinin “Millîleştirme”; yani “Yerleşirme” politikasıdır. Bu söylem doğrultusunda bölgelerde hangi halk çok ise bölgenin yönetilme hakkı onlara verilecek; yani Sovyet hükümetine bağlı yerel yönetimler meydana gelecekti, bu politikanın adı Yerleşirme politikasıdır. Türkistan gibi bir bölgenin kendi halkı tarafından yönetilmesi, tüm ekonomik, sosyal çıkarlarıyla kendi faydalarına çalışmaları demektir. Bu politikanın temelinde 1917 yılında gerçekleşen Bolşevik İhtilâlinde gayri Rus olan milletlerin desteğinin alınması ve bu destek bağlamında da Sovyetlerin bu milletlere kendi kaderini kendi tayin etme hakkını vermesi yatmaktadır. İhtilâl gerçekleştikten sonra başta

Türkistan gibi Rusların çok az olduğu bölgelere bu hakkı vermek, Sovyetler için tehlike arz etmiştir. Onun için de Sovyetler sadece bu hakkı verir gibi görünmüşlerdir. Bu tehlikeyi göze alamayan Sovyetler Yerlileştirme politikasını kendi sömürge siyasetlerinin doğrultusunda evirmeye başlamıştır ve yerlileştirme, Sovyet Rusya'nın sömürge siyasetlerinden birisi haline gelmiştir. Sonrasında Sovyet hükümeti, Yerlileştirme politikasını, idareleri yerli halklara yakınlaştırma; yani idareleri yerli halk dilinde yürütme, şeklinde ortaya çıkarmıştır. Sovyet hükümetince bir kısım idarelerin 1931 Nisanı'nda bir kısmının da 1932 yılının Eylül ayında yerlileştirileceği planlanmıştır. 1933 yılının Nisan ayına kadar bütün Orta Asya Mahalli Cumhuriyetleri İdarelerinin yerlileştirilmesi amaçlanmıştır. *Yaş Türkistan Dergisinin* 1933 yılının Ocak ayının, 38. sayısının Türkistan Haberleri bölümünde yer alan habere göre yerlileştirme politikası; “*Yerlileştirme meselesi Bolşeviklere göre, devlet kuruluşlarını ve işletmelerini yerli halkın eline tamamen geçirmeden halka yaklaştırmıştı. 1927 yılında başlatılan bu politikanın, 1932 yılının sonuna kadar tamamlanması gerekiyordu*” şeklinde ifade edilmiştir (Bayraktar, 2013: 323-325).

Rus Komünist Fırkası Azalarına göre; “*Türkistan'da tahsis edilen Sovyet hâkimiyeti, Rus sömürgecilerin hâkimiyetinden başka bir şey değildi*”. Kızıl Rus propagandacıları “Rus işçi diktatörlüğünü” Türkistan'ın millî politikasının en uygun şekli olarak görmüşlerdir. Bu düşüncenin akabinde de 1919 yılında Lenin, Komünist Fırkası Merkez Komitesine Türkistan yerli halkının hükümet işleri için, sayılarına orantılı katılım sağlamalarını teklif etmiştir. Bu teklif gereği yerlilerin Komünist Fırkasına uygunluğu önemli değil, sadece adayların Müslüman İşçi Birlikleri tarafından gösterilmesi yeterliydi. Lenin'in böyle bir teklifte bulunmasının yegâne sebebi o dönemde Bolşevik hükümetini destekleyen Sosyalistlerin çok az olmasıdır. Lenin o dönemde ırkına bakmaksızın sadece samimi Sosyalistler yetiştirme, eğitme çabası içinde olmuştur. Fakat sonraları bu fikri Ruslaştırma siyasetine dönmüştür. Lenin'in teklifine göre Sovyet Rus Merkezinin aldığı karara Türkistan'da yaşayan yerli halkın ve Rus nüfusunun oranına bakan mahalli Rus Bolşevikleri uymamışlardır. Çünkü Türkistan nüfusunun tamamının %5'ini sadece Rusların oluşturduğu bir durumda, yerli halka nüfusları oranında idare ve yönetimlere girme imkânı verilmesi, uygulanan sömürgeci Sovyet politikası açısından ihtimal dahilinde değildir. Şayet bu imkân verilirse Türkistan'da millî idarenin kurulması gerekliydi; Ruslarda bu duruma asla müsaade etmemişlerdir. Türkistan'daki Rus halkı, Türkistan halkının %5'ini oluşturmasına rağmen yönetimde etkili olmuştur. *Yaş Türkistan*'ın 1930 yılının Ocak ayının 2. sayısında “Canay” mahlâsıyla yazan Abdulvahap Oktay, yayımlanan “Türkistan'da Yirlileştiriş”, adlı makalesinde; “*Türkistanlıların sayıları oranında yönetime katılmaları, bu işlerin hakkaniyetle yapılması gerektiğini savunanların 'karşı devrimci' olarak suçlanmakta olduklarını ileri sürmüş*” ve “*%94'ünü Türklerin oluşturduğu Türkistan'da, Sovyet hükümetinin bu politikası neticesinde iki milyondan fazla Türkistanlının helâk olduğunu*” belirtmiştir (Bayraktar, 2013: 323-325). Yazarın belirttiklerinin temelinde Lenin'in Mahalli Bolşevik İdarelerinin bu uygulamayı reddetmesini olumlu karşılamış olması ve Türkistanlıların sayılarına oranla yönetime katılma işini parti içerisinde destekleyenleri anti-devrimci ilan etmesi vardır. Sonuçta %94'ü Türk olan Türkistan'ın idare etme hakkından Yerlileştirme politikasına zıt bir biçimde Türkistanlı Türkler, yönetimden mahrum bırakılmışlardır.

İhtilâlin en başında anlatıldığı şekliyle yerlileştirmenin yapılması *Yeni Türkistan Dergisinde* Tuygun mahlasıyla yazan Abdulvahap Oktay tarafından olumlu görülmüş ve olumlu bir politika olarak değerlendirilmiştir. Abdulvahap Oktay'ın Tuygun mahlası ile *Yeni Türkistan*'ın 28. sayısında yer alan “*Türkistan'da Milliyet Mücadeleleri*” adlı makalesine göre Yerlileştirme; “*Yerli halkı-Türk halkını nüfusu oranında idare ve müesseselere almak, onlardan memurlar yetiştirmek ve resmen yerli lisanı-Türk Lisanını kullanmak*” demektir. Diğer olumlu gösterilen Sovyet politikalarının uygulanmaması gibi bu uygulama da gerçekleştirilememiştir. Evcî'ye göre; “*Sovyetlerin yerlileştirme-millileştirme politikası Bolşeviklerin kontrolleri altındaki bölgelerde uyguladıkları sömürge faaliyetlerinin başta Türkistan olmak üzere bölgelerde yer alan halkların tepkisini çekmesinin sonucunda, Sovyet yöneticilerin oluşan tepkilere karşı aldığı birtakım tedbirlerden birisidir*” (Bayraktar, 2013: 323-325).

Yerlileştirme siyaseti *Yaş Türkistan*'da Temuroğlu mahlası ile yazan Tahir Çağatay'ın adlandırmasıyla Yerlileştirme siyasetidir. Tahir Çağatay'a göre Yerlileştirme; “*Hükümet idarelerini Türkistan yerli halkına yaklaştırma, yakınlaştırma işidir. Sovyet yönetimince hükümet idarelerini yerli halka açma şeklinde belirlenen millileştirme siyaseti, daha sonra Sovyet hükümetince Sovyet idaresini yerli halka yakınlaştırma, daha da sonraki zamanlarda her Cumhuriyette bulunan Sovyet işçilerinin*

yerli dillerini öğrenmeleri gerekliliği şekline dönüştürülerek değiştirilmiştir". Yerlileştirmenin yerini millileştirme almıştır. Bu söylemi Sovyet hükümeti; Türkistan'daki idarelerin Türkistanlılara değil, Türkistan Türkçesi bilen Ruslara teslim edilmesi manasında anlaşılmalı, şeklinde açıklamıştır. Mustafa Çokayoğlu, *Yeni Türkistan*'ın 1931 yılının 15. sayısında yayımlanan "Ak-Kızıl" adlı makalesinde bu uygulamayı eleştirmiş ve bu uygulamayı; Ruslaştırma siyasetinin başka bir şekli olarak değerlendirmiştir. Çokayoğlu'na göre; "*Bu siyaset aynı zamanda Lenin'in Sosyalizm'i, Enternasyonalizm esaslarına dayandırmak suretiyle ortaya koyduğu, dış görünüşü ile millî mahiyeti itibariyle proleterce kültür formülüdür*" (Çelebi, 2000: 203; Evcı, 2006: 101). Aslında bu politika Sovyetlerin, Bolşevik İhtilâli esnasında gayri Rus milletlerin desteğiyle başa geldikleri zaman onlara vadettikleri kendi kaderlerini kendi tayin etme (self determinasyon) haklarına bir çeşit ipotek koyma ve unutturma yöntemidir. Rusya Komünist Partisinin Orta Asya Bürosu Başkanı Zeliniskiy; "*Birçok yoldaş, yerlileştirilme denince bütün işlere yerli halkın görevlendirilmesi şeklinde anlamaktadır. Bu doğru değildir. Böyle bir mana verme millî şovenizmin gerçekleşmesi demektir. Yerlileştirilme hükümet mekanizmasının yerli halk menfaatine yaklaşmasıdır. Bu yaklaşma, Rusların yerli halkın dilini öğrenmesiyle mümkündür*" sözleriyle Bolşevik hükümetinin millileştirme-yerlileştirme konusunda ihtilâlin başında verdiği sözleri nasıl unutturmaya çalıştığının bir göstergesi olması bakımından önemlidir (Evcı, 2006: 102; Çelebi, 2000: 204-205). Zeliniskiy'in bu sözleri doğrultusunda Sovyet hükümeti, Yerlileştirme politikası ile Sovyet idaresini yerli halka yakınlaştırmak için her Cumhuriyetteki Sovyet çalışanlarına yerli halk dilini öğrenme zorunluluğu getirmiştir. Bu zorunluluk doğrultusunda 1930 yılının ortalarında Kazakistan İcra Komitesi tarafından tüm komiserliklere yerlileştirme meselesi ile ilgili hazırlık yapılması için bütün idarelerdeki Ruslara, Kazak dili öğretilen gibi emirler vermiştir. Her ne kadar iyi niyetli görünse de burada aslında Kazakça öğrenirken de Kazaklara Rusça hazırlık kursları açılması sağlanmaktadır; yani böylece Rusça için zemin oluşturulmuştur. Zeliniskiy'in, yerli dillerin öğrenilmesi oyununa Türkistan'daki halk inanmamış ve bu politikaya Türkistan'ın yerli halkı tepki göstermiştir. Zeliniskiy'in, Yerlileştirme politikasına Türkistan halkının tepki vermesinin nedeni yerli halkın dili yerine Rus dilinin hâkim kılınmaya çalışması olmuştur. Bu durum hem *Yeni Türkistan*'da hem de *Yaş Türkistan*'da fazlasıyla eleştirilmiştir (Köseoğlu, 2014: 82-83).

Türkistan'a gelen Rusların yerli halkın dilini öğrenmek için çaba sarf etmedikleri görülmüştür. Ruslar Özbekçe öğrenmek için açılan kurslara fazla ilgi göstermemiş ve bu durumda Bolşevik gazetelerine yansımıştır. *Kızıl Özbekistan Gazetesine* göre Özbek Devlet İdaresinde çalışan 72 Rus memurdan sadece 5 kişi Özbekçe bilirken, Dâhiliye Komiserliğinde çalışan 34 Rus memurdan sadece 1'i yerli dili bilmektedir. Rusların yerli dilleri öğrenmemek için gösterdiği bu tutum *Yaş Türkistan*'da çıkan haberlerle doğrulanmıştır. Temuroğlu mahlası ile dergide yazan Tahir Çağatay'ın derginin 1935 yılında çıkan 62. sayısındaki "Yirlileştirilme İşinin Akibeti" adlı makalesine göre; 1933 yılında bu konuya (yerlileştirme) temas eden Kazakistan başkatipli Mirzoyan şöyle demiştir: "*Bu mesele Kazakistan'da tamamen çözülmedi... Türk-Sib(Türkistan- Sibiryâ Demiryolu) ve Samarra- Zlatavst(Orenburg-Taşkent Demiryolu) ve başka Kazakistan topraklarında geçen, demiryollarını, telgraf idarelerini araştırırsanız, o yerlere gelen bir Kazak'ın derdini anlatmaya vasıta edecek Kazakça bilen bir Rus'a rastlayamazsınız*" sözleri Rusların yerli dili öğrenmemekte başka bir düşüncesinin olabileceğini akla getirmiştir. Millileştirme meselesinin müzakeresi için Taşkent'in Lenin Mahallesinde yapılan toplantıda Yollar İdaresinin Sorumlusu Vostrof; "*Rusların yerli dilleri öğrenmelerinin gereksiz olduğunu ifade etmiş ve bu konuda tercümanın yeterli olduğunu ve Rus işçilerin yerli dili öğrenmeleri konusunda gerekli parayı ayırmadıklarını*" da dile getirmiştir. Vostrof'un bu söylemlerine karşılık Mahalli Rus Komünistleri de hükümet merkezinin taleplerinden biri olan yerli dilleri öğrenmeyi reddetmiştir. Onlara göre zaten bu dillerin yakında yok olacak, Rus dili ise ortak ve uluslararası olacaktır. Mahalli Rus Komünistlerinin bu söylemlerine karşı merkez hükümetin herhangi bir cevap vermemiş olması, Rusların yerli dilleri öğrenmeleri gerekir, yönündeki politikaların sadece yerlileştirme adı altında yerli halkın gözünü boyamaya çalışmaktan ibaret olduğunu açıkça göstermektedir. *Yeni Türkistan*'a göre: "*Çarlık Rusya ile Sovyet Rusya arasında hiçbir fark yoktur. Sovyetlerin 'millileştirme' politikasını uygulamasıyla Türkistan'da Rus dili birinci dil olurken, Türk dili ise ikinci dil durumuna düşecek ve Türkçe sadece Rus kültürünü neşredici bir vasıta olacaktır*". Görüldüğü gibi Bolşevik ve Çar

hükümetlerinin Türkistan’da uyguladıkları siyaset değişmemiş, sadece politikalar isim değiştirerek aynı şekilde devam etmiştir (Köseoğlu, 2014: 82-83).

Yerli dilleri öğrenmemek için çok çaba harcayan Rusların, yerli dilleri öğrenmeye başlamaları da başka bir politikanın eseridir. *Yeni Türkistan*’a göre yerlileştirme meselesi, Türkistanlıları devlet idarelerine getirmek için değil, Ruslara yerli dili öğreterek Sovyetlerin Türkistan’daki hâkimiyetlerini daha da pekiştirmek içindir. Dahası Ruslar tarafından uygulanan yerlileştirme-millîleştirme politikası Türkistan’ın Ruslaştırılmasında kullanılan araçlardan birisi olmuştur. Türkistan’da sözde millîleştirmeden bahseden Ruslar, uygulamada bu durumun tam tersini yapmışlardır. Onlar Türkçe olan birçok şehrin ve köyün isimlerini değiştirmişler, bu isimler yerine Rusça isimler vermişlerdir. Türkçe olan Şafirkent ve Köçenköy isimlerinin yerine Moskova’nın Orta Asya Bürosu Kâtibi Bauman’ın ismi verilirken, “Duşanbe” yerine de Stalinabad ismi verilmiştir (Evcî, 2006: 103). Bu durumda da *Yeni Türkistan Dergisinin* bu konu hakkında yapmış olduğu yorumun ne kadar haklı olduğu görülmüştür.

Rusların, tüm çabalarına rağmen Türkistan’daki hâkimiyetlerini pekiştirme aracı olarak gördükleri yerlileştirme politikalarında istedikleri başarıyı elde edemedikleri görülmüştür. Bu durum Rusların, Türkistan idarelerinde tam hâkimiyeti elde edemediklerinden şikayetçi olmalarından anlaşılmaktadır. Rusların durumdan yakınmaları Sovyet gazetelerine de yansımıştır. Sovyetskaya Step’e göre; “*Alma-Ata, Kızılçar (Petropol), Kızıl-Orda ve Ak-Tube dairelerinde yerlileştirme planı becerilememiştir*”. Tüm bunlara ek olarak 43 bölümden Alma-Ata posta şubesinin hiçbir bölümünde bir Kazak çalışmamaktadır. Hükümet ambarı, savcılık makamı, istatistik şubesi gibi memuriyetlere umumiyetle Kazaklar kabul edilmemektedir. Tüm dairelerdeki memuriyetlerde ise resmî işlemler Rus dilinde yapılmaktadır. Tüm resmî evraklar Rusça olmak zorundadır (Evcî, 2006: 103). Bu kadar zorunluluğa rağmen Rus dilinin öğrenilmemiş olması Türkistan halkının yerlileştirme adı altında uygulanan asimilasyon politikalarına karşı göstermiş olduğu bir direniştir. Tüm bu başarısızlıklara rağmen resmî evrakların Rus dilinde olması Abdülkadir İnan’ın dikkatini çekmiş ve Abdülkadir İnan, *Yeni Türkistan*’ın 1927 yılının Haziran ayında çıkan 1. sayısındaki “*Kazakistan Ahvâli*” adlı makalesinde bu konuyu şöyle değerlendirmiştir: “*Sovyet Rusya Yerlileştirme politikası izlerken, Türkistan müesseselerinde Ruslaştırma siyaseti takip etmekteydi. Bu da Moskova yönetiminin Proleter politikasının gölgesinde izlediği politikada Ruslaştırma amacının güdüldüğünün göstergesidir*”.

Rusların Türkistan idarelerinin yerlileştirme çabası Pravda Vostoka’ya da yansımıştır. Pravda Vostoka’nın verdiği habere göre Özbekistan’da da yerlileştirme siyaseti tam olarak yerine getirilememiştir. Taşkent demiryolunun 220 kondüktörü arasında sadece 6 kişi Özbek’tir. Özbekler işini güzel yaptıkları halde, orada çalışan Özbeklerin sayısının artırılmasını hiç kimse istememektedir (Evcî, 2006: 103). Bu haberi destekler nitelikte *Yaş Türkistan*’ın 5-6. “Başkarmadan” başlıklı yazılarında Türkistan’daki devlet dairelerinde Rusların sözünün geçtiğinden bahsedilmiş ve yerli halktan biri bir göreve getirildiğinde de arkasında muhakkak bir Rus’un bulunduğu ifade edilmiştir. Hatta Rusların halkın içinden birini provokatör olarak görevlendirme yoluna gittiği Kazak Vilâyetleri Fevkalâde Komiserliğinde Stepnov adında birini görevlendirerek bu kişiyi Kazak halkından gizlemek için Ali Bik Cengeldin ismi ile tanıttığından da bahsedilmiştir (Çelebi, 2000: 206; Köseoğlu, 2014: 80-81; Çinar, 2010: 42).

Yerlileştirme siyasetinin Türkistan’da başarısız olduğunun en önemli göstergelerinden biri de Sovyetlerin işçi sınıfı olmayan Türkistan’da bir işçi sınıfı teşekkül etme yoluna gitmesidir. Bu bağlamda Sovyet hükümeti Türkistan’da fabrikalar açmıştır. Burası için işçi yetiştirmek maksadıyla Rusya’dan üstatlar getirmiştir. Fakat Türkistan’ın mayasında olmayan işçi sınıfı çalışması tutmamıştır. Bu konuda başarılı olmayan Rus mühendis ve işçiler yerli halktan işçi oluşturmaya çalışmışlar; hatta beraber çalıştıkları kişileri dövmüşler ve onları hayvan isimleriyle çağırarak hakaret etmişlerdir (Çelebi, 2000: 207).

Sovyet hükümeti yönetim ve dil alanında başarıya ulaşamayan Yerlileştirme politikasından kolay kolay vazgeçmemiş ve bu politikayı eğitim alanında da uygulamaya çalışmıştır. 1927 yılından itibaren uygulanan yerlileştirme siyasetinin gereği olarak faaliyet gösteren Türkistan’daki eğitim kurumlarına bakıldığında 950 öğrenciden oluşan Ziraat Fakültesinde sadece 50 öğrencinin yerli halktan olduğu görülmüştür. Ruslar, Rusya’daki Rus öğrencilerin eğitimi için Özbekistan hükümetinin parasını kullanmıştır. Dahası Yer İşleri Halk Komiseri tarafından Rusya ve Ukrayna yüksek okullarından 170

talebeyle okullarını bitirdiklerinde uzun süre Özbekistan'da kalmaları için anlaşma yapılmıştır. Sovyet hükümetinin bunlar gibi hem sömürgeye hem de ırkçı uygulamalara yönelik yaptıkları görülmüştür. Ayrıca Sovyetlerin Türkistan'ı Cumhuriyetlere bölmesinin ve özgür olduklarını iddia etmesinin sadece bir görüntüden ibaret olduğu bahsi geçen örneklerle daha da iyi anlaşılmıştır. Bu durum *Yaş Türkistan Dergisinin* 1938 yılının Ocak ayında çıkan 109. sayısında "Türkistan'da Komünist Fırkası Safında" adlı makalede anlatılmış, değerlendirilmiş ve eleştirilmiştir (Çelebi, 2000: 207).

Sovyet Ruslarının Yerlileştirme adı altında Türkistan'da uyguladığı politikalar başlarda sadece devlet dairelerini kapsamış, daha sonra Rus dilini aktif hale getirme, eğitimde, yerel kuruluşlarda Rusları ön plana çıkarma faaliyetlerine dönüşmüştür. Bunlara ilave olarak da bölgeye göç yoluyla getirilip yerleştirilen Rus köylüsüyle (Mujik), Türkistan çiftçisinin (Dehkan) yaşamış oldukları sorunlar Yerlileştirme politikasına eklenmiştir. *Yaş Türkistan*'ın 1934 yılının Temmuz ayının 56. sayısında yer alan "Dehkan-Mujik Küreşinde Ehemmiyetli Bir Cihet" adlı makaleye göre: "Sovyet hükümeti 1934 yılında düzenlenen bir komisyon ile Yerlileştirme meselesini araştırmak amacıyla bir çalışma plânı hazırlamış ve bu plan doğrultusunda burada, İkinci Beş Yıllık Plan'ın (1932-1937) kalan üç yılında Kazakistan ve Kırgızistan'daki konar-göçer ve yarı konar-göçer halkın tamamen yerlileştirileceğine dair karar alınmıştır. Yaş Türkistan'da bu karar; komisyonun meseleye sınıf açısından baktığını, Rus İşçi diktatörlüğü ile Rus köylüsünün menfaatinin düşünülüğünü, yerleri yurtları Rus muhacirlerine verilen Türkistan halkının sayıca azalacağı, Türkistan'a akıtılmakta olan Rus muhacirlerinin sayısının ise artacağı şeklinde yorumlanmıştır". Muhaceretteki Türkistanlı milliyetçi kadro, Yerlileştirme politikasının Rus köylüsü (mujik) ile Türkistan çiftçisi (dehkan) arasındaki seviye farkını günden güne su yüzüne çıkardığını ifade etmiştir. Dahası Türkistanlı milliyetçi kadroya göre; Türkistan'a Rusya'dan çiftçilerin getirilip Türkistan çiftçilerinin yanı başına yerleştirilmesinin, binlerce Türkistanlının yaşam imkânlarından mahrum bırakılmasına sebebiyet vereceği de söylenmiştir. Uygulanan Rus muhaceret politikası ile yüksek ziraat kültürüne sahip olan Türkistan çiftçisinin, kendisi ile aynı kültür seviyesinde olmayan Rus çiftçilerinin bu kültürü almaya muhtaç olduğunu ortaya çıkardığı *Yaş Türkistan Dergisi* tarafından savunulmuştur. Bir bakıma yerlileştirme ekseninde Rusya-Türkistan mücadelesinin bir başka anlama, Mujik-Dehkan mücadelesine dönüştüğü de ileri sürülmüştür (Köseoğlu, 2014: 84-85).

Türkistan'da Sovyet hükümeti tarafında uygulanan Yerlileştirme politikasının kapsamını Mustafa Çokayoğlu, *Yeni Türkistan Dergisinin* 1927 yılının Temmuz-Ağustos aylarında 2-3. sayılarında yayımlanan "Türkistan İktisadiyatı" adlı makalesinde belirlemiştir. Ona göre; "... Aradan geçen uzun süre zarfında Bolşevikler Döneminde nelerin değiştiğini, bu uygulamaların devam edip etmediğini, Kazakistan, Özbekistan ve Başkurdistan iktisadi idarelerinin mecmuaları ile 1924 yılından itibaren Taşkent'te Rusça çıkarılan Orta Asya İktisadiyatı adında aylık bir dergi üzerinden değerlendirmek mümkündür. Bu dergiye göre de Bolşeviklerin Türkistan ekonomisi üzerinde şu planları vardı: Türkistan'ın yer, su ve ormanlarını yerlileştirmek suretiyle Rus idaresine almak, tamamen Moskova'dan idare edilen pamukçuluğu yaygınlaştırmak; sanayi ve ticareti devletleştirmek gibi planları vardı" (Köseoğlu, 2014: 84-85). Çokayoğlu'nun da ifade etmeye çalıştığı gibi Çarlık Rusya'sı ile Sovyet Rusya'sının herhangi bir farkı yoktur, sadece uyguladıkları politikaların isimleri farklıdır; ama içerikleri ve kapsamı aynıdır. *Yeni Türkistan Dergisinde* Tuygun mahlası ile yazan Abdulvahap Oktay'a göre de "...Ruslardaki koyu Rusçuluk akımının sonuçları Türkistan halkını işçi ve köylü durumuna sokmuştur ve Ruslar hala eski dönemdeki gibi sömürgecilik siyasetlerini devam ettirmektedirler" (Çınar, 2010: 120-121).

Sonuç

Sovyet hükümetinin uyguladığı Yerlileştirme politikası başta Sovyetlerin, 1917 İhtilâlini gerçekleştirirken onların yanlarında duran gayrı-Rus milletlere kendi kaderini kendi tayin etme hakkını vermesi ve böylece bölgelerin kendi yerli halkları tarafından idare edilmesi şeklinde anlaşılmıştı. Fakat ilerleyen zamanlarda durumun aslında gösterilmeye çalışıldığı gibi yerli halka devlet idarelerinin bırakılması şeklinde olmadığı anlaşılmıştır. Sovyetler kurulduktan sonra bu politika sadece devlet idarelerinde yerli halkın çalıştırılarak idareye katkı sağlaması şekline dönüştürülmüş olsa da olumlu başlamıştır. *Yeni ve Yaş Türkistan Dergileri* de baştaki haliyle özellikle yerli halkın dilinin öğrenilmesi açısından bu politikaya olumlu yaklaşmıştır. Zaman içerisinde bu politikanın değişimini takip eden *Yeni*

ve *Yaş Türkistan Dergileri*, Sovyet hükümetinin Çarlık Rusya'nın uyguladığı sömürge ve Ruslaştırma politikalarından farklı politikalar uygulamadığını göstermiştir. *Yeni ve Yaş Türkistan Dergileri* aynı zamanda Sovyet hükümetinin, Çarlığın uyguladığı politikalarından kaçındığının bir göstergesi olarak uyguladıkları politikalara “Yerlileştirme” adını verdiklerini tespit etmiştir. Nitekim *Yeni ve Yaş Türkistan Dergileri*, bu konuda haklı da çıkmışlardır. Yerlileştirme kapsamında önce yerli halkı yönetime katma olayı, bölgeye gelen Rus idarecilere yerli halkın dilini öğretmeye dönmüş, sonra bölge halkının devlet dairelerinde işe alınması zorlaştırılarak Rus nüfusunun %5'ini oluşturduğu Türkistan gibi bölgelerin yönetimi Rus tekeline bırakılmıştır. Bu politikanın akabinde Rus dilinin öğrenilmesi, eğitim ve öğretimde Rus sistemine geçilmesiyle Sovyet Rusya'nın yerlileştirmeden, asimile ve hatta Ruslaştırma politikasına geçtiği görülmüştür.

Sonuç olarak sadece devlet daireleri ile başlayan Yerlileştirme politikası Sovyet Rusya'yı, Çarlık Rusya'sının uyguladığı sömürge faaliyetlerinin tamamını kapsar hale getirmiştir. Türkistan'da Sovyet Rusya bölge halkına sadece idarelerle değil, Yerlileştirme politikası ile de ikinci sınıf insan muamelesi yapmıştır. Azınlığın çoğunluğa hükmettiği bu sistemde yaşayan insanların, öz vatanlarında dili, ruhu, örf ve âdeti, tarihi değiştirilmeye çalışılmıştır. Yerlileştirme politikasının bir fidanın büyüyüp tüm kökleriyle toprağı kaplaması ve tutunması gibi Sovyetlerin de her anlamda Türkistan'ı ele geçirme politikası olduğunu kamuoyuna duyuran ve bu konuda halkı aydınlatan Türkistanlı aydınlar olmuştur.

Kaynaklar

- Akanti, Ö. (1997). “Yaş Türkistan 1929-1930 Başyazarı: Mustafa Çokayoğlu”. *Değerlendirmeler*. 1 (1-13), 923-927.
- Armaoğlu, F. (2014). *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi 1789-1914*. İstanbul.
- Bayraktar, R. (2013). “Türkistanlı Aydınlarımızın Siyasi ve Yayın Mücadelesi: Mustafa Çokayoğlu ve Etrafındakiler”. *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. (39), 308-328.
- Beydilli, K. (2008). “Rusya-Tarih”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 35/ 253-265.
- Çelebi, E. (2000). *Yaş Türkistan Dergisine Göre Türkistan Millî Mücadelesi*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara.
- Çinar, O. (2010). *Muhaceretteki Türkistanlıların Gözünden Orta Asya ve Yeni Türkistan Dergisi (1927-1931)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.
- Çinar, O. (2012). “Yeni Türkistan Dergisi”. *Akademik Bakış Dergisi*. 30, 1-11.
- Donuk, A. (1992). “Basmacı Hareketi”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 5/ 107-108.
- Duran, T. (2006). “Sunuş”, *Yaş Türkistan'dan Seçilmiş Makaleler*. Ed., Tülay Duran. İstanbul: Ayaz Tahir Türkistan İdil Ural Vakfı.
- Egamberdiyev, M. (2002). *Türkistanskiye Vedomosti Gazetesine Göre Türkistan'da Ruslaştırma Siyaseti (1870-1917)*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Ankara.
- Evcı, T. (2006). *Yeni Türkistan Dergisi (1927-1931)*, Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kırıkkale.
- Geçer, G. O. (2018). Muhaceretteki Türkistanlıların Bağımsızlık Yolunda Çıkardıkları Gazete ve Dergiler, 2. *Uluslararası Türk Dünyası Eğitim Bilimleri ve Sosyal Bilimler Kongresi*, 739-742.
- Günay, N. (2017). Bolşevik İhtilali'nin Ardından Osmanlı Devleti'nin Rusya'daki Yeni Rejime Bakışı, *Mülkiye Uluslararası İlişkiler Kongresi Ekim Devrimi'nin 100. Yılı: Sovyetler Birliği, Soğuk Savaş, Uluslararası Sistem (16/17 Ekim 2017) Bildirileri*, Ankara.
- Işık, Y. ve Koç, K. (2022). “19. Yüzyılın Sonları 20. Yüzyılın Başlarında (1880-1930) Türkistan Süreli Yayınları ve Kadın Konusuna Yaklaşımları”. *Karadeniz Araştırmaları- KARAM Dergisi*. 19 (74), 493-514.

- Kırımlı, H. (1996). “Gaspıralı İsmail Bey”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 13/392-395.
- Kocaoğlu, T. (1997), “Yaş Türkistan’ın Türkistan Basın Tarihindeki Yeri”. *Yaş Türkistan Dergisi (1929-1930)*. (1), 13-30.
- Köseoğlu, T. (2014). *Sovyetler’in Türkistan’ı Dönüştürme Siyasetine Muhalefet: Yaş Türkistan Dergisi (1929-1939)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Doktora Tezi, İstanbul.
- Kurat, A. N. (1987). *Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917’ye Kadar*. Ankara.
- Küpoğlu, F. (2019). *Yaş Türkistan Dergisine Göre 1933 Doğu Türkistan İslam Cumhuriyeti’nin Kuruluşu ve Çöküşü*, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.
- Somuncuoğlu, B. T. (2006). *Türkistan’da Eğitim (1865-1917) ve Çarlık Rusya’sının Sosyo-Politik Açıdan Eğitime Yaklaşımı*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara.
- Taşoğlu, A. (2012). “Türkistan”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 41/ 556-560.
- Turan, R. (2019). “Sovyet Resmi Tarihçiliğinde Müsavatçılara ve Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti’ne Yaklaşım- Susturulan Geçmiş: Sovyet Dönemi Tarih yazımı ve Tarih Ders Kitaplarında Müsavatçılar ve Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti”. *Turkish History Education Journal (TUHED)*. 8 (1), 263-289.
- Türkoğlu, İ. (2008). “Rusya-Rusya’da İslam Araştırmaları”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 35/ 266-270.

YAZARLARIN KATKI DÜZEYLERİ: Birinci Yazar % 100.

ETİK KOMİSYON ONAYI: Çalışmada etik komisyon onayına gerek yoktur.

FİNANSAL DESTEK: Çalışmada finansal destek alınmamıştır.

ÇIKAR ÇATIŞMASI: Çalışmada potansiyel çıkar çatışması bulunmamaktadır.

TELİF HAKKI VE BENZERLİK RAPORU: Yazarlar dergide yayımlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptir; çalışmanın benzerlik raporu alınmıştır.

BİLİMSEL VE ETİK İLKELERE UYGUNLUK: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların “Kaynaklar” başlığı altında belirtildiği beyan olunmuştur.

TARİHTE VE BUGÜN DOĞU TÜRKİSTAN MESELESİ

East Turkistan Issue in History and Today

Prof. Dr. Varis ÇAKAN

BOZKIR KÜLTÜR ÇEVRESİNDE TÜRK KİŞİLİĞİNİN OLUŞUMU VE GELİŞİMİ

Formation and Development of Turkish Personality in the Steppe Cultural Environment

Prof. Dr. İlhami DURMUŞ

HAREZMŞAHLAR DEVLETİ'NDE KANGLI-KIPÇAK UNSURLARIN ROLÜ

The Role of Kangli-Kipchak Elements in The State of The Khazrazmshah

Prof. Dr. Mehmet Ali ÇAKMAK

MEKEMTAS MIRZAHMETULI'NİN MİLLÎ BİLİNÇ KURAMI

Mekemtaz Mirzahmetuly's Theory of National Consciousness

Prof. Dr. Zeynep BAĞLAN ÖZER

Dr. Öğr. Üyesi Sonnur AKTAY

İPEK YOLU TİCARETİNİN BABÜR İMPARATORLUĞU DÖNEMİNDE HİNDİSTAN'A ETKİSİ

The Impact of Silk Road Trade on India During The Baburid (Mughal) Empire

Doç. Dr. Şengül DEMİREL

AZERBAJCAN'DA EĞİTİM VE KÜLTÜR MESELESİ: HAYAT MECMUASI'NDA
YAYIMLANAN MAKALE ÜZERİNDEN BİR DEĞERLENDİRME

A Matter of Education and Culture in Azerbaijan: An Evaluation on The Article Published in Hayat Mecmuası

Dr. Öğr. Üyesi Yasemin IŞIK

THE RELATIONSHIP BETWEEN POLITICAL INSTABILITY AND CONSTITUTIONAL
CHANGES: POLITICAL SYSTEM AND INSTITUTIONALIZATION IN KYRGYZSTAN'S
POLITICAL LIFE (1991-2021)

*Siyasi İstikrarsızlık ve Anayasal Değişiklikler Arasındaki İlişki: Kırgızistan'ın Siyasi Hayatında
Siyasal Sistem ve Kurumsallaşma (1991-2021)*

R. A. Elifcan ÇORUK

R. A. Nilay ÖKTEN

THE EUROPEAN UNION'S CONFLICT RESOLUTION POLICY IN THE SOUTH CAUCASUS

Avrupa Birliği'nin Güney Kafkasya'daki Çatışma Çözümü Politikası

PhD Candidate Museyib SHIRALIYEV

YENİ VE YAŞ TÜRKİSTAN DERGİLERİ İŞİĞİNDE SOVYETLERİN TÜRKİSTAN'DA
UYGULADIĞI YERLİLEŞTİRME POLİTİKALARI

*Indigenization Policies Implemented by The Soviets in Turkistan in The Light of Yeni and Yaş
Turkistan Journals*

Doktora Öğrencisi Kübra KOÇ

e-ISSN: 3023-5561

3023- 5561